

ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS

SERIES HISTORICA LXXVII.

---

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai

*Főszerkesztő:*

BARTA RÓBERT



ACTA UNIVERSITATIS  
DEBRECENIENSIS  
SERIES HISTORICA LXXVII.

# TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

## XXXIII.

A Debreceni Egyetem  
Történelmi Intézetének kiadványa

Szerkesztette:  
BARTA RÓBERT – ÁRVAI TÜNDE

Debreceni Egyetem, Debrecen  
2025

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

*Felelős szerkesztő:* Barta Róbert

*Nemzetközi szerkesztőbizottság:*

Anssi Halmesvirta (Jyväskylä yliopisto, Jyväskylä)  
Bárány Attila (Debreceni Egyetem)  
Barta János (Debreceni Egyetem)  
Dorota Michaluk (Uniwersytet Mikołaja Kopernika W Toruniu, Toruń)  
Forisek Péter (Debreceni Egyetem)  
Kerepeszki Róbert (Debreceni Egyetem)  
Kónya Annamária (Prešovská Univerzita, Eperjes-Prešov)  
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Eperjes-Prešov)  
Krzysztof Kania (Uniwersytet Mikołaja Kopernika W Toruniu, Toruń)  
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)  
Papp Klára (Debreceni Egyetem)  
Püski Levente (Debreceni Egyetem)  
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)  
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)  
Takács Levente (Debreceni Egyetem)

*Lektorálták:*

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének oktatói

*Technikai szerkesztő:*

Árvai Tünde

*Nyomdai előkészítés:*

Ónadi Sándor

*A kötet kiadását támogatta:*

Debreceni Egyetem Történelmi Intézet,  
Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ISSN 1217-4602 (Nyomtatott)

ISSN 2732-012X (Online)

ISSN 1786-9846 (Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica)

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézet

© Szerzők

Nyomta a Kapitális Nyomda, Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

## Tartalom

### STUDIES OF THE FIRST HUNGARIAN-POLISH MODERN HISTORY SYMPOSIUM

KATALIN SCHREK: Reflections on the First Hungarian–Polish Modern History Symposium.....	7
MATEUSZ PIOTRKIEWICZ: Aleksander Wielopolski – eminent politician or arrogant aristocrat? .....	11
DOROTA MICHALUK: The Emergence of Belarusian Political and Cultural Life in the Lithuanian-Belarusian Lands: Vilnius, 1905–1915 .....	31
KRZYSZTOF KANIA: Difficult Neighbourhood: Poland between Germany and the Soviet Union, 1922–1939.....	45
CSABA LÉVAI: Interpretations of the American Revolution in Hungary during the Socialist Regime, 1949–1989.....	59

### TANULMÁNYOK – STUDIES

TÜNDE ÁRVAI: The Place of Marriages in the Garai Family’s Power Ambitions.....	81
VIKTÓRIA ILONA KISS: From Scholar to Reformer: Andrew Melville’s Influence on the Scottish Reformation.....	105
SZENDREI LÁSZLÓ: A Kelet-kép és a dualizmus kori magyarság történelmi hivatása .....	119
ANDROVICS MIKLÓS: A magyar származású Iván Erdélyi orosz tábornok életútja.....	139
GÉZA JESZENSZKY: Leo Amery: Influential British Politician and His Interest in Hungary .....	157
KOVÁCS GYULA: Munkaképtelen személyek törvényhatósági nyílt segélyezése Debrecenben 1930 és 1932 között.....	173

MATICSÁK SÁNDOR – PUSZTAI GÁBOR: Amikor Magyarország legyőzte Holland Indiát. Az 1938-as franciaországi labdarúgó világbajnokság nyolcaddöntője .....	191
PUSZTAI GÁBOR: A Holland Indiák a második világháborúban.....	203
GITTA KELEMEN: The Cuban Missile Crises. The Realist and Constitutionalist Theory.....	223
HEGEDÜS ZOLTÁN: „ <i>The Great Communicator</i> ”: Ronald Reagan öröksége és hatása a politikai kommunikáció változására.....	241
Szerkesztői útmutató a „Történeti tanulmányok” jegyzeteléséhez.....	261
Szerzők.....	264

**Katalin Schrek**

## **Reflections on the First Hungarian–Polish Modern History Symposium**

Historical research in Central and Eastern Europe has a long tradition, and in recent decades, international cooperation between universities and research institutions has become increasingly important as new trends and methods have affected the field of history. Historians rethink traditional approaches and attempt to integrate new concepts into historical studies. While shifting perspectives is important, it is not sufficient on its own. To build on this foundation, establishing and participating in international scientific collaborations is essential. These partnerships not only advance regional research on history but also deepen our understanding of the past.

A perfect example of this is the relationship between the Institute of History at the University of Debrecen and its counterpart, the Department of Military History at Nicolaus Copernicus University in Toruń, which has resulted in close professional relations in recent years. Róbert Barta, Dorota Michaluk, and Krzysztof Kania laid the groundwork for good relations between the two institutes of history in the early 2020s, and they are currently working to strengthen these bonds. In April 2025, the Institute of History at the University of Debrecen hosted the first Hungarian–Polish symposium, jointly organized by the two institutions. The aim of the event was to foster academic relations between the universities and to launch new joint projects in the future. In this sense, the symposium was only the first step in the cooperation between Debrecen and Toruń. The second phase of our joint effort will take place in April 2026, at another conference, this time at the Institute of History and Archival Sciences at the Nicolaus Copernicus University in Toruń. In the meantime, we seek to publish each other's research in foreign languages. In the latest issue of the independent journal of the Institute of History at the University of Debrecen, we dedicated a separate section of papers to this newly grounded Hungarian–Polish historical workshop.

The Hungarian–Polish section of the Journal *Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica* presents papers by lecturers and researchers at the Debrecen symposium in spring 2025, as well as thought-provoking contributions from PhD students. This current issue

of the journal *Acta* provides young researchers with a platform to introduce themselves and encourage inter-institutional relationships. Below, I would like to share a few thoughts on the topics that were published in this Hungarian–Polish section, presented in chronological order:

Mateusz Piotrkiewicz’s article explores Aleksander Wielopolski, who led the Kingdom of Poland’s civil government from 1862 to 1863. As the author highlights, the governor remains a controversial figure in Polish historiography to this day, and that is the reason why Piotrkiewicz particularly examines Wielopolski’s personality and political thinking, contrasting them with prevailing political viewpoints. Wielopolski envisioned developing Polish territories through cooperation with the Russian government. Besides analysing Wielopolski’s political activities, the author also investigates how Wielopolski’s earlier personal experiences shaped his later political thought.

In her study titled *The Emergence of Belarusian Political and Cultural Life in the Lithuanian-Belarusian Lands: Vilnius, 1905–1915*, Dorota Michaluk explores the cultural, social, and political aspects of the Belarusian national awakening and national movement. Michaluk presents the initial period, describing how the multicultural community of Vilnius and its historical heritage shaped the early Belarusian national movement and contributed to the nation’s development.

Krzysztof Kania analysed Poland’s interwar foreign policy. Establishing the new Polish state and defining its borders were key issues for the government. Kania focused on border disputes with Germany and the Soviet Union and on Poland’s tense relations with neighbours in the 1920s and 1930s. These issues were fundamental to the state’s security policy. Kania also examined the regional situation both from a Polish perspective and in the light of evolving relations between Germany and the Soviet Union.

CsabaLévai investigated the interpretations of the American Revolution prevalent in Hungary during the socialist era, from 1948 until the regime change of 1989. He focused on developing the Marxist–Leninist historical perspective and analyses how individual historians’ views fit within this framework. The history of the United States received little attention from Hungarian researchers at the time. Consequently, historians were expected to adopt the Marxist–Leninist interpretation until the system collapsed. Still, as relations between the capitalist and socialist camps evolved, more moderate evaluations became possible.

The Hungarian–Polish Historical Section of the journal *Acta* gives historians from Debrecen and Toruń a platform to present their latest

## THE FIRST HUNGARIAN–POLISH MODERN HISTORY SYMPOSIUM

research. We hope that historians from the University of Debrecen and the Nicolaus Copernicus University in Toruń will continue professional collaboration and that this initiative will lay the groundwork for long-term professional relationships between our institutions, creating opportunities for future joint research projects.



**Mateusz Piotrkiewicz****Aleksander Wielopolski – eminent politician or arrogant aristocrat?**

## PREFACE

Aleksander Wielopolski, who served as the Head Chief of the Civil Government of the Kingdom of Poland in 1862–1863, remains a highly controversial figure in Polish historiography. His reforms and initiatives aimed at securing a degree of autonomy for the Kingdom represented a remarkable political exception when contrasted with the prevailing attitudes of Polish society, which was hostile towards the Russian occupier. The debate over Wielopolski's role was especially intense in the post-insurrectional era. Branded alternately as a “devil” or a “rational patriot”, he evoked profoundly polarised responses among Poles. Although his political career was short and troubled, Wielopolski became one of the most widely discussed figures, and perhaps even the single most discussed figure in 19th-century Polish historiography. An examination of these assessments was undertaken by Wojciech Dutka.<sup>1</sup>

There are also more recent works that evaluate the Marquis's policies from multiple perspectives. The short analyses found in numerous journals are not always in-depth, and therefore of limited value to historians attempting to build a reliable source base. In recent years, however, especially around the 150th anniversary of the Marquis's activity and the outbreak of the uprising, Polish historians have increasingly addressed the subject of the head of the Civil Government and his reforms of 1861–1862. Particularly noteworthy are the studies by legal historians, led by Lech Mażewski, who, drawing on a conference dedicated to this topic, provided many insightful analyses of Wielopolski's reforms not only from a historical but also a legislative perspective.<sup>2</sup> Of great value, though lacking a strict academic apparatus, is *Przed Nocą Styczniową*

<sup>1</sup> Dutka, Wojciech, “Diabeł, ostatni szlachcic czy rozumny patriota? Aleksander Wielopolski w polskiej historiografii powstania styczniowego (1863–1918)” [Devil, the Last Nobleman, or a Rational Patriot? Aleksander Wielopolski in Polish Historiography of the January Uprising (1863–1918)], *Czasy Nowożytnie* 25, 2012, 141–163. [Hereinafter: Dutka, 2012.]

<sup>2</sup> Mażewski, Lech (ed.), *Aleksander Wielopolski. Próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862* [Aleksander Wielopolski: An Attempt at Constitutional Reconstruction of the Kingdom of Poland, 1861–1862]. Radzymin, 2014. [Hereinafter: Mażewski, 2014a.]

by Barbara Petrozolin-Skowrońska, which offers a thorough examination of Warsaw's society before the outbreak of the uprising.<sup>3</sup> Also worth mentioning are Andrzej Żor's book *Ropucha – studium odrzucenia*<sup>4</sup> and the new two-volume edition of Adam M. Skałkowski's *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych*.<sup>5</sup>

It must be stated that the present paper cannot serve as a complete biography of Aleksander Wielopolski, since in such a limited form the text would risk resembling the aforementioned journal articles – marked by incomplete arguments and overlooked aspects. In approaching the existing studies and sources, the aim has mainly been to understand the Marquis's motives and views, as well as to analyse his actions during the most crucial period of his political career, namely the years 1861–1863. Ultimately, such a perspective on the figure of Aleksander Wielopolski may help to address the question of whether this statesman had the potential to be regarded as an outstanding politician respected by Poles, or whether he irresponsibly raised hopes of wider autonomy, content instead with concessions granted only to the higher classes.

#### POLAND'S POLITICAL LANDSCAPE AFTER THE NOVEMBER UPRISING

In order to understand Wielopolski's stance during his activity in 1861–1863, it is necessary to outline the situation faced by Polish society after the November Uprising of 1830–1831. Ivan Paskiewicz, Viceroy of the Kingdom of Poland since 1832, imposed martial law, which lasted until the end of his life, abolished the political rights of Poles – including the Constitution of the Kingdom of Poland of 1815 – and introduced the Statut Organiczny of 1832.<sup>6</sup> Poles had no access to higher education, as the University of Warsaw was closed. Non-governmental organisations

<sup>3</sup> Petrozolin-Skowrońska, Barbara, *Przed Nocą Styczniową* [Before the January Night]. Poznań, 2013. [Hereinafter: Petrozolin-Skowrońska, 2013.]

<sup>4</sup> Żor, Andrzej, *Ropucha – studium odrzucenia* [The Toad: A Study of Rejection]. Toruń, 2007. [Hereinafter: Żor, 2007.]

<sup>5</sup> Skałkowski, Adam Mieczysław, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych: Margrabiego lata przedhistoryczne 1803–1860* [Aleksander Wielopolski in the Light of Family Archives: The The Marquis's Prehistoric Years, 1803–1860], vol. 1. Warszawa, 2019. [Hereinafter: Skałkowski, 2019. I.] idem, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych: Margrabiego i Polski tragedia 1861–1877* [Aleksander Wielopolski in the Light of Family Archives: The Tragedy of the Marquis and of Poland, 1861–1877], vol. 2. Warszawa, 2019. [Hereinafter: Skałkowski, 2019. II.]

<sup>6</sup> More about Statut Organiczny of 1832 cf. Demidowicz, Tomasz, “Statut Organiczny Królestwa Polskiego w latach 1832–1856” [The Organic Statute of the Kingdom of Poland, 1832–1856], *Czasopismo Prawno-Historyczne* 62, 2010/1, 135–165.

were prohibited and the press was subject to strict preventive censorship. This situation persisted until 1856. The reason for revising political and economic doctrines was obvious. First, Russia was defeated in the Crimean War by the Ottoman Empire, which created a growing need for internal reforms.<sup>7</sup> A condition favourable to these reforms was the accession of a new ruler of Russia and simultaneously of the Kingdom of Poland, Alexander II, who was more inclined toward administrative and social changes than his father, Nicholas I. The period of liberal reforms in Russia and the Kingdom of Poland was referred to, after the loss of Sevastopol during the Crimean War, as the “post-Sevastopol thaw.”<sup>8</sup> At the beginning of 1856, Viceroy Ivan Paskiewicz died, therefore, with the end of the war the era of repression after the November Uprising in Poland also came to an end. The death of the viceroy did not immediately bring benefits for the Poles. As Barbara Petrozolin-Skowrońska’s book states, there was however a perceptible change in the behaviour of the Russian authorities.<sup>9</sup> In April 1856, after nearly twenty-three years, martial law was lifted in Poland and Lithuania. In May of that year, Alexander II arrived in Warsaw. His visit was associated with great hopes among the elites for the restoration of political rights lost after the uprising. These hopes, however, were quickly dispelled. His address to the Polish nobility and clergy summed up by the phrase: “*No dreams, gentlemen, no dreams!*” outlined the character of the policies to be pursued by future viceroys.<sup>10</sup> Poles were not to expect any extension of their rights, but only minor concessions, as in the case of the abolition of martial law.<sup>11</sup>

<sup>7</sup> Głębocki, Henryk, *Fatalna sprawa. Kwestia polska w myśli, propagandzie i debatach politycznych epoki Wielkich Reform 1856–1866* [A Fatal Matter: The Polish Question in the Thought, Propaganda, and Political Debates of the Era of the Great Reforms, 1856–1866]. Kraków, 2023. 52–53.

<sup>8</sup> Kieniewicz, Stefan, *Powstanie Styczniowe* [January Uprising]. Warszawa, 2009. [Hereinafter: Kieniewicz, 2009.] 11–12.

<sup>9</sup> Petrozolin-Skowrońska, 2013. 54–55.

<sup>10</sup> Sobańska-Bondaruk, Melania, Lenard Bogusz, Stanisław (ed.), *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów* [The Nineteenth Century in Sources: A Selection of Primary Texts with Methodological Suggestions for History Teachers, Students, and Pupils]. Warszawa, 1998. 228–229.

<sup>11</sup> Szpoper, *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej*. [Between the Tsardom and the Dream of the Commonwealth] Gdańsk, 2003. 31–35. Similar enthusiasm, especially among Polish conservatives in the annexed territories, was tempered as early as 1855, as exemplified by the tsar’s response to the Vitebsk nobility regarding “*restoring to them at least a fraction of the rights and privileges that had been taken away during*

The new king of Poland demonstrated his goodwill by granting amnesty to those exiled to Siberia for participating in the November Uprising. However, the Polish elite continued to seek ways to revitalise social life, primarily by adopting the principles of organic work. In 1857, the Medical-Surgical Academy has been established, the only higher education institution in the country at the time. The owner of many estates, Count Andrzej Zamoyski, was a strong advocate of rent collection instead of feudal serfdom, which was still standard practice in Russian Empire. The reason for this being that it was economically beneficial for his own interests as well as for the peasantry, an issue that was increasingly being raised in Russia as well. During the political thaw, Zamoyski continued to support organic work in the Kingdom. With the tsar's permission, he founded the Agricultural Society in 1857.<sup>12</sup> It was the first institution independent of the Russians since the uprising. The Society's goals were clear: to improve agriculture, resolve the peasant issue and create a new, less 'Sarmatian' and more entrepreneurial image of the landed estate owners. However, Zamoyski tried to steer the Society clear of politics, which proved impossible under tsarist rule.<sup>13</sup> The modernisation of tools and rent collection, treated as a remedy for the situation in the countryside, found many supporters, giving the Society an almost political character.<sup>14</sup> Notably, Wielopolski also wanted to join the Society, despite his personal dislike of its president. However, due to illness, he sent his son Zygmunt instead, who was not accepted as he was an officer in the Tsarist army.<sup>15</sup> Outraged by this, the Marquis decided not to join the organisation, despite their shared views on the peasant issue. Wielopolski was left alone, a situation that would become a recurring theme in the years to come.<sup>16</sup>

As pressure from the authorities weakened, factions emerged who hoped for an uprising in the future. Following the events of February 1861, a permanent division became apparent between the 'Whites'

---

*the last reign*". (Pol.: "przywrócenie im choć części praw i używalności za ostatniego panowania wydartych").

<sup>12</sup> *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* 51, 1857/155–157, 110–165.

<sup>13</sup> Cf. Kieniewicz Stefan, *Między ugodą a rewolucją: Andrzej Zamoyski w latach 1861–62*. [Between Compromise and Revolution: Andrzej Zamoyski in the Years 1861–62] Warszawa, 1962.

<sup>14</sup> Petrozolin-Skowrońska, 2013. 70. Not being a member meant a certain degree of ostracism.

<sup>15</sup> Skałkowski, 2019. I. 337–338.; Stankiewicz, Zbigniew, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*. [The Rise and Fall of Aleksander Wielopolski] Warszawa, 1967. [Hereinafter: Stankiewicz, 1967.] 105–108.

<sup>16</sup> Skałkowski, 2019. I. 338.

and ‘Reds’. The moderate ‘White’ group waited for the right moment to rise up, ensuring they were properly prepared in all three partitions regions. Coming mainly from wealthy bourgeois and landowning families, many of whom belonged to the Agricultural Society. This group shared Wielopolski’s views in many respects but ultimately wanted to attempt an uprising. The ‘Reds’, on the other hand, categorically opposed Wielopolski’s mild compromise reforms and wanted the uprising to break out as soon as possible. The Marquis had to find his place within Polish society in these circumstances, a challenging endeavour given that his views differed from those of the majority. Wielopolski prioritised cooperation with Russia, which was unusual in the aftermath of the November Uprising. This was because the Marquis had had unpleasant experiences when dealing with other powers. During the uprising, Wielopolski was associated with conservative, anti-revolutionary figures such as Franciszek Drucki-Lubecki.<sup>17</sup> Having been sent as a representative of the newly formed Polish state to Great Britain, he realised that the Western powers were not particularly interested in Poland’s fate.<sup>18</sup> However, having been raised in a Western environment, the Marquis’s worldview seemed to align more closely with Prussian and Austrian solutions. His alienation from these two powers was influenced by the Galician Peasant Massacre (or Galician Rabacja Massacre) and the Austrian state’s collaboration with the peasants against the landed gentry.<sup>19</sup> For this reason, Wielopolski was never in favour of enfranchising this class, only favouring rent collection.<sup>20</sup> Based on these events, the Marquis anonymously wrote a treatise entitled *Letter from a Polish Nobleman to Prince Metternich on the Galician Massacre of 1846*.<sup>21</sup> In it, he clearly distanced himself from Austria’s views and ex-

<sup>17</sup> Engelgard, Jan, “Aleksander Wielopolski wobec niepodległości Polski” [Aleksander Wielopolski and the Question of Polish Independence], In. Mażewski, 2014a. 105–116. 107.

<sup>18</sup> Stankiewicz, 1967. 72–74.

<sup>19</sup> Lewandowski, Jan, “Wpływ rabacji galicyjskiej na praktykę i myśl polityczną Aleksandra Wielopolskiego (1846–1863)” [The Impact of the Galician Peasant Massacre on the Political Practice and Thought of Aleksander Wielopolski (1846–1863)], *Res Historica* 20, 2005, 241–247. [Hereinafter: Lewandowski, 2005.]

<sup>20</sup> Żor, 2007. 142–143. Besides the slight to the peasantry, the Marquis also believed that by getting rid of their manorial duties, the nobility could devote more attention to public affairs.

<sup>21</sup> Wielopolski, Aleksander, “List szlachcica polskiego do Księcia Metternicha” [A Letter from a Polish Nobleman to Prince Metternich], In. Kieniewicz, Stefan (ed.), *Rewolucja polska 1846 roku, wybór źródeł*. Wrocław, 1950. 209–216.

pressed his support for Russia's actions. However, contrary to the opinion of many researchers, including Jan Lewandowski, this does not prove the Marquis had a pan-Slavic worldview. His servile and flattering tone towards Russia, as well as his lack of demands for the restoration of former rights in the Kingdom may suggest otherwise, though.<sup>22</sup> As Andrzej Szwarc accurately observed, it is worth noting that Wielopolski did not reject Polish independence, but pushed it far into the future, choosing to cooperate with Russia at that time.<sup>23</sup>

Although there were significant differences in views regarding Poland's future position, Wielopolski's actions were viewed favourably by the 'Whites', members of the Agricultural Society, and, above all, Jews. The issue that distinguished them from Wielopolski's position was the issue of serfdom, particularly following the events of March 1861. The Marquis firmly maintained his view in favour of rent collection, a stance that won him no supporters among the lower classes, especially since he probably could have implemented the abolition of serfdom. However, the fundamental problem was Wielopolski's favourable attitude towards Russia and his strong opposition to the insurrection. In this case, the Marquis's view was isolated and remained so despite his attempts to form his own faction during his political activity.<sup>24</sup>

#### THE MARQUIS ENTERS THE STAGE OF DRAMA

Wielopolski's brief political career in the capital of the Kingdom of Poland began at a crucial time: unrest in rural areas due to the continuation of feudal serfdom, patriotic demonstrations in the capital to mark the 30th anniversary of the Battle of Olszynka Grochowska led to efforts to resolve the dispute, including the introduction of a conciliatory figure. Aforementioned Andrzej Zamoyski was not considered to be such, despite his personal apolitical stance, because he was the head of the Agricultural Society, whose members took active stance against the authorities. Interestingly, it was precisely the Marquis's isolation and lack of attachment to any fraction, a fact criticised by the public and by

<sup>22</sup> Lewandowski, 2005. 246–247.

<sup>23</sup> Szwarc, Andrzej, "Sąd nad Aleksandrem Wielopolskim" [The Trial of Aleksander Wielopolski], In. Caban, Wiesław (ed.), *Rok 1863: materiały sesji zorganizowanej 24 lutego 1993 roku w Kielcach*. Kielce, 1993. 41–48. [Hereinafter: Szwarc, 1993.] 45.

<sup>24</sup> Cf. Szwarc, Andrzej, *Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej: zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905)*. [From Wielopolski to the Realpolitik Party: Advocates of Compromise with Russia, Their Views and Attempts at Political Activity (1864–1905)] Warszawa, 1990.

present-day historians,<sup>25</sup> that won him favour in the eyes of the viceroy, Mikhail Gorchakov.<sup>26</sup> In March, Wielopolski worked very actively on a reform project with Juliusz Enoch and other conservative representatives, which he believed would calm the situation in the Kingdom.<sup>27</sup> The programme of changes was extensive, allowing for broad autonomy. Ultimately, Governor Gorczakow agreed to minor concessions after consulting with the tsar. Wielopolski became Chief of the Commission of Public Worship and Justice and subsequently Head Chief of the Council of State. The Russians agreed to rent payments for peasants, educational reform, the establishment of a Council of State and the expansion of local government rights, including the creation of city and county councils.<sup>28</sup> Wielopolski considered this a good start towards further concessions, despite the fact that the changes were insufficient. However, he had already alienated the two most important institutions for Poles: The Catholic Church and the Agricultural Society.

Historians have analysed the meeting with the priesthood and its unfortunate outcome many times, providing various reasons for the Church's unfriendly attitude towards Wielopolski. Wojciech Dutka, quoting Henryk Lisicki, suggests that the poor relations may have resulted from the Marquis's tolerant attitude towards Jews.<sup>29</sup> Polish researchers of the communist era believed that Wielopolski wanted to abolish the Church's independence due to its strong links with the insurrectionary movement and the priests' strong political agitation during masses and demonstrations, but the response of the Church was clearly antagonistic.<sup>30</sup>

Wielopolski could not allow the Agricultural Society to remain independent either. In his opinion, the top-down law on peasant rents, which was passed on 4 (16) May 1861, was supposed to eliminate

<sup>25</sup> Marciniak, Anna, "Przyczyny upadku Aleksandra Wielopolskiego" [The Causes of the Downfall of Aleksander Wielopolski], *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne* 6, 2004, 353–357. 354.; Dutka, 2012. 162.; Szwarc, 1993. 45–46.

<sup>26</sup> Wiech, Stanisław, "Stan wojenny w Królestwie Polskim (1861). Pierwsze przymiarki" [Martial Law in the Kingdom of Poland (1861): The First Attempts], *Kwartalnik Historyczny* 129, 2022/2, 373–409. [Hereinafter: Wiech, 2022.] 378–380. At the same time, Gorchakov was also considering a return to martial law.

<sup>27</sup> Nowak, Mariusz, "Juliusz Enoch jako urzędnik i doradca władz najwyższych Królestwa Polskiego (1839–1863)" [Juliusz Enoch as an Official and Adviser to the Supreme Authorities of the Kingdom of Poland (1839–1863)], *Almanach Historyczny* 23, 2021/1, 81–103. 94–95.

<sup>28</sup> Szwarc, 1993. 44–45.

<sup>29</sup> Dutka, 2012. 146.

<sup>30</sup> Kieniewicz, 2009. 144.; Stankiewicz, 1967. 140–143.

the main reason for the existence of this institution. The decree dissolving the Agricultural Society on April 6<sup>th</sup> caused huge riots in Warsaw once again.<sup>31</sup> Two days later, the city's residents and members gathered for the Society's funeral. The provocations did not go unnoticed by the Russian army. Many demonstrators were killed by gunfire and artillery from the Citadel that day.<sup>32</sup> Although Wielopolski faced fierce opposition to his actions, he continued to believe in his reforms, ultimately recognising the necessity of violence to calm the situation. The bloody suppression temporarily brought peace to the streets, enabling him to focus on implementing the reforms, particularly the education reform, as well as holding elections to county and city councils.<sup>33</sup> The riots resumed in October, after extended summer holidays.<sup>34</sup> The death of Archbishop Fijałkowski, who strongly supported the rebellious attitude of priests,<sup>35</sup> was mourned by young people who gathered in large numbers. Although the march was peaceful, it featured many patriotic symbols. A decision was made to introduce martial law more quickly.<sup>36</sup> This took place immediately after the city council elections in Warsaw ended on the night of 14–15 October 1861.<sup>37</sup> Martial law limited further demonstrations, including one planned to mark the anniversary of the death of Tadeusz Kościuszko, Polish independence leader in late 1700s. Nikolai Suchozanet, who had temporarily returned to the position of viceroy following Lambert's dismissal, and his successor, General Alexander Nikolayevich von Lüders, favoured a policy similar to Paskiewicz's: repressive and characterised by military control. Even though Wielopolski did not agree with this proposition, wanting a more nuanced version of martial law that distinguished between civil and military authority, he was officially forced to resign. His last attempt was to resign voluntarily, which would have paralysed

<sup>31</sup> Stankiewicz, 1967. 147–148, 151–153.

<sup>32</sup> Petrozolin-Skowrońska, 2013. 206–218.; Wiech, 2022. 378.

<sup>33</sup> Analysis of local government reform cf. Szpopier, Dariusz, "Reforma samorządowa w Królestwie Polskim w latach 1861–1862" [The Local Government Reform in the Kingdom of Poland (1861–1862)], *Czasopismo Prawno-Historyczne* 66, 2014/1, 149–181. [Hereinafter: Szpopier, 2014.]

<sup>34</sup> Archiwum Państwowe w Kielcach (APK), Archiwum Ordynacji Myszkwowskich (AOM), dz. V, Akta Rady Stanu dotyczące oświaty, sig. 162, k. 9.

<sup>35</sup> Petrozolin-Skowrońska, 2013. 287–289.

<sup>36</sup> *Ibid.*, 280.

<sup>37</sup> Wiech, 2022. 38. The proclamation of martial law coincided with similar decisions taken by the governors-general of the annexed territories, including Vladimir Nazimov, who was assuming office in Vilnius.

the activities of the Administrative Council also ended in failure.<sup>38</sup> On 1 November Wielopolski was forced to leave for Saint Petersburg under threat of being sent to the citadel on the tsar's orders.<sup>39</sup> Wielopolski's initial period of political activity was focused on his attempts to secure a better position in relation to the Russians. Initially, the Marquis had little room for negotiation, as he was accepted by Gorczakow and by Lambert, while being limited by Suchozanet.<sup>40</sup> Nevertheless, he clearly had the energy to work towards these small concessions. Ultimately, the option to calm the situation as quickly as possible through military pacification was temporarily victorious. Wielopolski resigned and arrived in Saint Petersburg on 7 November.<sup>41</sup>

However, the work on reforms was insufficient for the Polish insurgent circles. The 'Reds' opposed almost every aspect of Wielopolski's actions, except for equal rights for Jews. They gave him the nickname 'Ropucha' (Toad). The former Agricultural Society and the 'Whites' were also offended due to the Marquis' insensitive actions at the beginning of April, namely the dissolution of the Society and the violent suppression of demonstrations. He attempted to ease the situation by introducing a ban on gatherings on the 7th and 8th of that month, but to no success. Furthermore, Wielopolski's relations with the Polish Church were poor, and his approach to the peasant question – rent collection – was half-hearted and failed to satisfy patriotic circles, including the moderate 'Whites'.<sup>42</sup>

#### VISITING ST PETERSBURG

The Marquis's plan seemed destined to fail. The trip could be seen as a punishment for his political activities against the Tsar. Wielopolski himself did not know what his fate would be.<sup>43</sup> Having been educated in the West, he did not even know Russian. In St Petersburg, he mainly spoke French, alternating with German. His stance towards Russia did

<sup>38</sup> Skalkowski, 2019. II. 76.

<sup>39</sup> Ibid., 80.; Stankiewicz, 1967. 183.

<sup>40</sup> In October, Suchozanet repeatedly argued in his correspondence with the tsar that Wielopolski should be removed from his position as Director of Religious Denominations and Public Enlightenment, Kieniewicz, Stefan, Miller, Ilja Solomonovich (ed.), *Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego z lat 1861–1863*. [The Correspondence of the Viceroys of the Kingdom of Poland (1861–1863)] Wrocław, 1973. [Hereinafter: *Korespondencja*] 4–17.

<sup>41</sup> Szpoper, 2014. 41.

<sup>42</sup> Żor, 2007. 167–172.

<sup>43</sup> Skalkowski, 2019. II. 80–81.

not result from his pan-Slavic views, as often pointed out by writers of the time,<sup>44</sup> but from a realistic assessment of the situation and his aversion to Prussia and Austria.<sup>45</sup> He now believed that by talking directly to his king in the capital of the Russian Empire, he could negotiate better terms, allowing the Kingdom to regain its autonomy. This was made possible by the situation in Tsarskoye Selo. The long-awaited reforms, supported by the liberal, pro-French faction, which was dominant at the time due to the alliance between Russia and France, were on closure. However, opposition came from conservative pro-German circles and Otto von Bismarck, the Prussian ambassador in St Petersburg at that time, who saw the reforms in the Kingdom of Poland as a threat to German unification. Wielopolski could have posed a threat to that process, but he also respected the Marquis's initiative and his views. Bismarck probably considered him to be the greatest threat to the Holy Alliance at that time but noted that he lacked support among other Poles.<sup>46</sup>

Although the initial talks between the Tsar and the Marquis were friendly, there was no indication that autonomy would be granted. Wielopolski made full use of his time at Petersburg. In *History of Two Years 1861–1862*, Walery Przyborowski describes in detail the Marquis's contacts with Foreign Minister Alexander Gorchakov (cousin of the governor in Warsaw) and his conversations with Baron Peter Meyendorff, a friend from his studies in Göttingen who had replaced Bismarck.<sup>47</sup> The change of the Prussian representative in Tsarskoye Selo softened the Germans' opposition to reforms in the Kingdom of Poland. Wielopolski's popularity in St Petersburg grew, increasing the chances of a better outcome in negotiations with the Tsar. The Tsar then saw a different perspective on events in the Kingdom than that presented by the viceroys.<sup>48</sup> Another positive sign was the order to bring the original draft of the Marquis's re-

<sup>44</sup> Dutka, 2012. 157. The pan-Slavic nature of Wielopolski's service, implicitly for Russia, was expressed primarily by veterans of the January Uprising, including Tadeusz Romanowicz and Józef Białynia-Chołodecki.

<sup>45</sup> Engelgard, Jan, "O Aleksandrze Wielopolskim w Muzeum Niepodległości" [About Aleksander Wielopolski at the Museum of Independence], *Niepodległość i Pamięć* 20, 2013/1–2, 219–222.

<sup>46</sup> Żor, 2007. 10.

<sup>47</sup> APK, AOM, dz. V, sig. 185, k. 1–16., cf. Skałkowski, 2019. II. 120.; Przyborowski, Walery, "Wielopolski w Petersburgu". Online: <https://histmag.org/Wielopolski-w-Petersburgu-21008> (fragment *Historia dwóch lat 1861–1862*) – Accessed: 2 September 2025.

<sup>48</sup> Stankiewicz, 1967. 175.; Korespondencja 4–22.

forms from Warsaw.<sup>49</sup> Changes had been in progress since January, but due to ongoing clashes between conservatives such as Dmitry Milutin and Valerian Platonov, and liberals represented by Mikhail Gorchakov and Pyotr Valuyev, progress was slow.<sup>50</sup> The dispute meant that Wielopolski, who had left on 24 March 1862, had to return to Tsarskoye Selo in April.<sup>51</sup> The final reforms were not confirmed until the end of May: education, peasant rent and equal rights for Jews.<sup>52</sup> The military and civil authorities were also separated, thereby reducing the role of the viceroy. Although the Minister of Internal Affairs was always to be Russian, Wielopolski, a Pole, was appointed Head Chief of the Civil Government. Prince Konstanty, a supporter of reforms and agreements with the Poles, became the new viceroy.<sup>53</sup>

According to common opinion at the time, as echoed in Barbara Petrozolin-Skowrońska's book, Wielopolski's two periods of residence in St Petersburg earned him the necessary mandate and the tsar's trust. It was precisely in the circle of the Tsar and the Russian aristocracy that the Marquis's greatest qualities were revealed. His determination to pursue his goals impressed the tsar's court, which was extremely submissive to the monarch, unlike Wielopolski. He was also welcomed by the Russian liberal faction, who believed in the symbiosis of the Russian and Polish nations. The Marquis was the ideal representative of this faction's views, but this also had its negative aspects. Wielopolski was considered the representative of the entire Polish nation and its needs, which, at that time, extended much further, up to independence. Therefore, they considered the current reforms to be final. The same opinion was shared by Tsar Alexander II, who did not consider further concessions to be necessary.<sup>54</sup>

#### A TRIUMPHANT RETURN?

Polish circles had different reactions to Wielopolski's return to Warsaw on 14 June 1862.<sup>55</sup> His arrival lifted the burden of martial law and the repression imposed on the Polish population by the military authorities

<sup>49</sup> APK, AOM, dz. V, sig. 186, 1–2.

<sup>50</sup> Szpoper, 2014. 49.

<sup>51</sup> Żor, 2007. 97.; Skałkowski, 2019. II. 116.

<sup>52</sup> APK, AOM, dz. V, sig. 166, 29–39.

<sup>53</sup> Szpoper, 2014. 50.

<sup>54</sup> Petrozolin-Skowrońska, 2013. 375.

<sup>55</sup> APK, AOM, dz. V, sig. 186, 7. Wielopolski wrote his letter to the residents of Warsaw on May 28, 1862.

headed by General Lüders.<sup>56</sup> The reforms introduced by Wielopolski and Grand Duke Konstanty were particularly well-received by conservatives and the ‘Whites’, as they put an end to the oppression of martial law, at least on paper.<sup>57</sup> News of equal rights was particularly well-received by Jews, including Leopold Kronenberg, who collaborated with Wielopolski through *Gazeta Polska* from that moment on, albeit to a limited extent. The education reform also favoured the demands of the moderate sections of society.<sup>58</sup> The Marquis also did not make any rash decisions that could have led to unrest; instead, he sought to gain public support. Relations with the Church were also positive this time, thanks to the new Archbishop Feliński, who favoured cooperation with the Tsarist regime and opposed political demonstrations involving the Catholic Church.<sup>59</sup>

However, the changes that occurred as a result of Wielopolski’s visit to St Petersburg did not enable the Marquis to fully secure the support of the Polish public. The radicalisation of the ‘Reds’ and cadet rebellion within the Tsarist army, along with preparations for a joint uprising, resulted in the rejection of the Wielopolski’s proposed changes. They regarded all attempts at reform as merely a means for the Russians to maintain power during a difficult and turbulent period. They saw Wielopolski’s return as a threat to revolutionary spirits and the uprising itself. The ‘Reds’ were so hostile towards Wielopolski that they attempted to assassinate him twice. An attempt was also made to kill Grand Duke Konstanty, but all of these attempts ended in failure. The assassins: Ludwik Jaroszyński, Jan Rzońca and Ludwik Ryll were captured and, at Wielopolski’s decision, ultimately sentenced to death. Even the ‘Whites’ voiced their disapproval of such radical measures, hoping to stop them in the future, but unfortunately without success. In the moments just before and during the outbreak of the January Uprising of 1863, several death sentences were carried out by the ‘Reds’ on behalf of the underground state.<sup>60</sup> These attempts sobered Wielopolski, who quickly realised that the reforms would no

<sup>56</sup> Wiech, 2022. 39. Martial law was lifted in stages, with the exception of larger urban centers.

<sup>57</sup> Petrozolin-Skowrońska, 2013. 376–377.

<sup>58</sup> About education reform of 1862 r. cf. Poznański, Karol, “Wokół 150 rocznicy reformy szkolnej Aleksandra Wielopolskiego” [Around the 150th anniversary of the Aleksander Wielopolski’s school reform], In. Dormus, Katarzyna, *Komisja Edukacji Narodowej: kontekst historyczno-pedagogiczny*. Kraków, 2014. 322–342. Andrzej Szwarc raises his objections to the general consensus among researchers regarding these changes, cf. Szwarc, 1993. 45.

<sup>59</sup> Skałkowski, 2019. II. 132–133.

<sup>60</sup> Petrozolin-Skowrońska, 2013. 396, 466.

longer be able to meet the needs of the poor urban middle classes and peasants, from whom the ‘Reds’ largely originated. The Marquis became distant, completely disregarding the underground and often calling it a ‘ulcer’.<sup>61</sup> It was then that the Head Chief of the Civil Government first proposed preventive conscription (also known as Branka) into the army based on a list rather than by lottery, as usual.<sup>62</sup> Having recently opposed the methods used by General Lüders, Wielopolski now wanted to use them himself for political purposes and to calm the situation.

The conscription was intended for urban youth saturated with ‘revolutionary ideas’, while leaving the rural population untouched. This was a difficult task to carry out. Firstly, conscription involved random selection in accordance with the 1859 Act, which had to change. The list would have to be very accurate, as would the conscription. Otherwise, the opposite effect to that intended would be triggered – an uprising. In mid-September, Wielopolski finally received permission from St Petersburg. With his son Zygmunt’s help, he focused on creating the list in the capital of the Kingdom, neglecting municipal affairs at the same time.<sup>63</sup> On 30 September, during the deliberations of the Administrative Council, the decision was made to carry out the conscription without consulting the Council of State.<sup>64</sup>

The Civil Government’s decision to conscript soldiers according to these rules was accompanied by propaganda published largely in *Dziennik Powszechny*, combined with censorship. This provoked opposition from the ‘Whites’, who thus distanced themselves from the idea of a settlement with Wielopolski.<sup>65</sup> They even proposed a three-month halt to censorship in exchange for complete peace in the press, but the Marquis

<sup>61</sup> Skąłkowski, 2019. II. 136–137.

<sup>62</sup> Mażewski, Lech, “Branka. Aspekty prawnopolityczne decyzji Aleksandra Wielopolskiego o poborze do wojska w styczniu 1863 r.” [The Branka (conscription): Legal and Political Aspects of Aleksander Wielopolski’s Decision to Enforce Military Recruitment in January 1863], In: Mażewski, 2014a. 83–98. [Hereinafter: Mażewski, 2014b] 85–86. The solution proposed by Wielopolski was not new. Lüders had already presented it to the Tsar at the beginning of the 1862, but it was considered ‘unworthy and unjust’ in St. Petersburg at the time.

<sup>63</sup> The Tsar approved Wielopolski’s candidacy for mayor of Warsaw on July 14, 1862, in a message to Konstanty, cf. Korespondencja 221–222. On the administrative attitude towards Zygmunt Wielopolski as the new president of Warsaw, cf. Petrozolin-Skowrońska, 2013. 423.

<sup>64</sup> Wielopolski hoped that after the goal, all “troublesome elements” would be removed, allowing him to rule in peace. Skąłkowski, 2019. II. 147.

<sup>65</sup> Petrozolin-Skowrońska, 2013. 445–447., cf. Miniszewski, Józef, *Rzut oka na rozwój polityczny i społeczny w Królestwie Polskim od roku 1831 do naszych czasów* [A Glimpse

did not agree to this. The aforementioned censorship was ineffective as the underground press, beyond the control of the administrators, was gaining popularity and mocking the government's propaganda.<sup>66</sup>

Growing tension between the 'invasion government' and the 'underground state' required one of the parties to intervene in order to maintain the status quo. Recognising the mounting pressure, on 6 September the Prince Konstanty invited Andrzej Zamoyski to the governor's palace. He wanted to find out what the influential politician thought about the recent changes in the Kingdom.<sup>67</sup> Zamoyski believed that the current reforms were merely half-measures that could be revoked at any time. To convince the undecided, he believed it would be necessary to return to the 1815 Constitution and extend the scope of these reforms to Lithuania and Ruthenia – a prospect that was unrealistic at that stage. The conversation between the former president of the Agricultural Society and the governor resulted in the latter falling out of favour with the Tsar.<sup>68</sup> Led by Archbishop Feliński, the 'Whites' proposed another solution: further autonomy in exchange for Konstanty being recognised as ruler of all Polish lands. This utopian vision, if accepted, would have resulted in crisis with all three partitioning powers, forcing Konstanty to oppose the Russian throne and the Romanov dynasty. The Grand Duke rejected this proposal, and Zamoyski, who did not provide his address, was exiled. The rejection of this proposal, coupled with Andrzej Zamoyski's exile from the Kingdom, provoked an increasing number of 'Whites' to oppose the new Civil Government.<sup>69</sup>

In autumn 1862, Wielopolski began to repeat the mistakes he had made in his dealings with the public. It is reasonable to ask why the Marquis informed the public about conscription on special terms as early as mid-October.<sup>70</sup> His hesitant approach is also puzzling given that his Administrative Council had decided not to share this information with the Council of State just over a month earlier. In his article, Lech Mażewski quotes Walery Przyborowski, who justified the decision

---

at the Political and Social Development in the Kingdom of Poland from 1831 to the Present]. Leipzig, 1862.

<sup>66</sup> "Ruch", 17 IX 1862 r. One of the principal journals of the independence underground pointed to the absence of "any reasoning, any judgments" in the leading newspapers (*Gazeta Polska*, *Gazeta Warszawska*), as well as to the propagandistic content of *Dziennik Powszechny*, to which Józef Miniszewski contributed.

<sup>67</sup> Petrozolin-Skowrońska, 2013. 436–438.; Korespondencja 242–244.

<sup>68</sup> Korespondencja 242–256.

<sup>69</sup> Petrozolin-Skowrońska, 2013. 441.

<sup>70</sup> "Kurier Warszawski", 15 X 1862 r. (nr. 236), 2.

on the basis of Wielopolski's patriotic motives. He wanted to allow those threatened with conscription to flee abroad. However, this does not seem credible given his previous lack of mercy towards the would-be assassins. Stefan Kieniewicz offered an alternative explanation, suggesting that Wielopolski intended to intimidate the 'Reds' by announcing that they would be required to serve far beyond the borders of the Kingdom.<sup>71</sup> In this scenario, the 'Whites' would be given an ultimatum: to cooperate legally with the Civil Government and Wielopolski, or to conspire. However, if this was the purpose of the notification, the Marquis did not properly understand the underground structures of the conspirators. Most of the 'Whites' joined the uprising, refusing to cooperate with a government backed by Russians.

The army was also reluctant to cooperate with Wielopolski. Russian generals, accustomed to exercising almost despotic power, could not see the point of supporting the Marquis's motives. According to researchers, therefore, the outbreak of the uprising was convenient for the command, presenting the actions of the Civil Government as ineffective. During the second period of his political activity, Wielopolski wanted to emphasise his legalistic and autonomous solutions as examples of appropriate actions towards Polish society. This may have led to a negative attitude of the generals and denial of the proposal to deploy troops before the uprising.<sup>72</sup>

When Wielopolski finally returned from St Petersburg to Warsaw in June 1862, he had many arguments in his favour for being recognised as a statesman who had looked after the interests of the Polish people. He had the support of the 'Whites', conservatives and Jews.<sup>73</sup> However, this social capital and mandate to exercise power quickly became invalid. There were various reasons for this outcome. Firstly, the actions of Jarosław Dąbrowski and the 'Reds', provoked by the repression during martial law, led to the radicalisation of this faction. For the uprising to have public support and thus a chance of success, it was necessary to constantly agitate the population.<sup>74</sup> Wielopolski's reforms aimed to establish stability and order following the turbulent period of martial law,

<sup>71</sup> Cf. Mażewski, 2014b. 86–88.

<sup>72</sup> Skalkowski, 2019. II. 153.

<sup>73</sup> Leopold Kronenberg, co-publisher of *Gazeta Polska*, was favorable to Wielopolski in the independent press. However, due to the resistance of his friend Józef Ignacy Kraszewski, who was closer in his views to the underground movement, the newspaper's support was limited, cf. Petrozolin-Skowrońska, 2013. 411–412.

<sup>74</sup> Jaeger, Marek, *Terror powstańczy 1862–1864*. Kalisz, 2008. 111–112.

a prospect that the newly formed Central National Committee could not endorse. Although unsuccessful, the two assassination attempts served their purpose – the Marquis changed. He took the attack on his life very personally because he believed that, thanks to his reforms, he had stabilised the situation in the Kingdom. Following these events, he distanced himself from those he considered hostile, treating underground insurgents with disregard. Wielopolski also focused on conscription as the ultimate solution to the problem of ‘hostile youth’. This posed a significant challenge to the inadequate administrative and military apparatus, which was not always loyal to Wielopolski.<sup>75</sup> Ultimately, conscription proved to be decisive for the Marquis’s political career.

#### BRANKA AND THE EXIT FROM THE STAGE OF DRAMA

Upon hearing the news of the conscription, which had been announced several months earlier, revolutionary circles had to decide whether to displace their current forces or start an uprising as soon as the conscription began.<sup>76</sup> The ‘Whites’, who still had no faith in the possibility of victory, were against the second option, especially as this would give the Russians the chance to prepare troops. However, these voices were marginalised by the ‘Reds’, who believed that the news of the conscription would inspire the nation to revolt against the invaders.<sup>77</sup> France was also expected to support the uprising and supply the Poles with weapons. The conscription took place in Warsaw on 14/15 January, according to a list drawn up by Zygmunt Wielopolski and the former viceroy, Muchanov.<sup>78</sup> The youth, seeing the traffic blocked at the city gates, fled a few days earlier, facing no resistance from the authorities.<sup>79</sup> Although the conscription was hailed as a success, it was not – none of the leaders of the uprising were captured. Recognising that this was the first step towards general conscription, they decided to begin the uprising on 22nd January. It can therefore be said that the ‘ulcer’ as Wielopolski called the underground, finally erupted. The first few days were particularly tough for the insurgents, as their troops were poorly equipped.<sup>80</sup> At this stage, the Marquis believed that

<sup>75</sup> Skałkowski, 2019. II. 136–137.

<sup>76</sup> Petrozolin-Skowrońska, 2013. 494–497.

<sup>77</sup> *Ibid.*, 495.

<sup>78</sup> Stankiewicz, 1967. 222.

<sup>79</sup> Mażewski, 2014b. 93.

<sup>80</sup> Kieniewicz, 2009. 369–375.

the rebellion would end quickly and that he would be able to return to working on reforms.<sup>81</sup>

Unfortunately for Wielopolski, the resistance continued and the uprising became international. Prussia seized the opportunity provided by Bismarck's cunning policy to break France's alliance with Russia by signing the Alvensleben Convention on 8 February 1863, allowing Prussia to help Russia suppress the uprising in the Kingdom. As a result, France reacted negatively to this cooperation and the bloody suppression of the uprising. This severed the good relations between France and Russia and ended the favourable conditions for Wielopolski's reforms.<sup>82</sup> During the suppression of the uprising, the Marquis became a problem for the Tsar and the Russian command. In April, he made a further attempt to end the uprising by offering voluntary amnesty to the insurgents, as well as further reforms. However, the chances of success were fading with each passing day. Realising that his time as Head Chief of the Civil Government was coming to an end, and that the division between civil and military power was practically over, he took sick leave in July and never returned. He left for Dresden, where he spent the rest of his life. He could never come to terms with the failure of his initiatives blaming the Polish nation for it.<sup>83</sup> He died of stomach cancer in 1877. His son, Zygmunt Wielopolski, attempted to carry on his political agenda in the new reality of the Kraj Nadwiślański by abandoning all attempts to regain independence in favour of minor concessions from Russia.<sup>84</sup>

## CONCLUSION

Aleksander Wielopolski was undoubtedly an exceptional figure in the Kingdom of Poland prior to the January Uprising. This was primarily due to his views, which differed from those of Polish society at large in that he favoured cooperation with the Tsarist regime. However, his only partial solution to the peasant issue was unsatisfactory to the majority

<sup>81</sup> Skalkowski, 2019. I. 150–153. Based on reports from local authorities, Wielopolski could still believe that the activities of successive insurgent groups would quickly come to an end.

<sup>82</sup> Mażewski, Lech, "Amnestia z 12 kwietnia 1863 r. Czy możliwe było połączenie reform z uwłaszczeniem chłopów?" [The Amnesty of 12 April 1863: Was It Possible to Combine Reforms with the Emancipation of the Peasants?], In: Mażewski, 2014a. 229–240. 238.

<sup>83</sup> Skalkowski, 2019. II. 193–194.; Żor, 2007. 113.

<sup>84</sup> Zygmunt also commissioned the first biography of his father, written by Lisicki, Henryk. See Lisicki, Henryk, *Aleksander Wielopolski: 1803–1877, vol. 1–4*. Kraków, 1877–1878.

of Poles. Wielopolski could have addressed this issue in particular, but he did not, probably due to his experiences during the Galician Massacre. Nevertheless, it is worth acknowledging the reforms that were achieved solely thanks to the Marquis's work. Wielopolski's relentless efforts in March 1861 and during his time in St Petersburg were crucial in bringing about reforms in education, local government and equal rights for Jews. The trust he gained resulted in his promotion to Head Chief of the Civil Government, and this allows us to conclude that his realistic approach was the most sensible at that time. The conditions created by the Marquis gave the Kingdom a chance to develop, and apart from the peasant issue, it was difficult to find any flaws in his reform programme that would not be accepted by at least the moderate circles of the 'Whites'. The aforementioned political mandate granted by the Tsar thus had a chance to gain acceptance among some sections of Polish society.<sup>85</sup>

The crucial aspect of the concessions Wielopolski made were largely intended to serve the interests of the upper classes. Rent payments could no longer satisfy the needs of the 'Reds', who demanded full enfranchisement.<sup>86</sup> Also, the Russian commanders, who were supposed to be responsible for the success of the conscription – the ultimate cure for revolution – opposed the Head Chief of Civil Government's policy. Their stance, which was largely contrary to Wielopolski's expectations, and the Marquis's own behaviour towards the military, contributed to the failure to suppress the uprising in its early days and prevent it from gaining international publicity. Otto von Bismarck exploited this chaos and Wielopolski's mistakes effectively, destroying the favourable political relations between France and Russia that had been enabling reform.<sup>87</sup>

As Andrzej Szwarc explains in his paper, Wielopolski's concept failed, as did the insurrectionist and organicist movements.<sup>88</sup> Nevertheless, it is not possible to concur with his point that the Marquis was simply an instrument in the hands of St Petersburg. Wielopolski himself attempted to negotiate the best possible terms and found supporters of his stance in Russia at that time. He also took advantage of the balance of power,

<sup>85</sup> Petrozolin-Skowrońska, 2013. 375–378.

<sup>86</sup> Żor, 2007. 156–157.

<sup>87</sup> More on the international background to the conclusion of the Alvensleben Convention, cf. Jeismann, Karl Ernst, Trzeciakowski, Lech, *Kwestia polska w polityce mocarstw europejskich w XIX wieku: konwencja Alvenslebena z 8 lutego 1863 r.* [The Polish Question in the Policy of the European Powers in the Nineteenth Century: the Alvensleben Convention of 8 February 1863] Warszawa, 1998.

<sup>88</sup> Szwarc, 1993. 45.

which was favourable to him. However, it should be noted that attempts to restore autonomy in Poland were seen by Russia as a potential experiment to see whether such a solution would work, as was the case with the Kingdom before 1830 and November Uprising. Positive results had previously been achieved in the Baltic provinces and Finland, as the researcher mentions. Szwarc also considered it highly unlikely that Wielopolski would have remained in office had the uprising not taken place. However, this is now part of alternative history. Undoubtedly, the Marquis's position in January 1863 was significantly worse than in June of the previous year, although it cannot be said with certainty that Wielopolski would not have been able to maintain power. Szwarc's examples of the abolition of the autonomy of the Baltic provinces and Finland are misguided. These regions were mainly affected by effective repression following the January Uprising, rather than by grassroots nationalist movements intensified by pro-German circles in the 1870s and 1880s.<sup>89</sup>

The evaluation of Aleksander Wielopolski's actions during the period 1861–1863 remains inconclusive. The Marquis had to find suitable solutions within the limited framework imposed by the Russians, the Polish community and his own worldview. The interests of Prussia, led by Otto von Bismarck, which differed from those of Wielopolski, also played a role, as did international politics. If the demands of the lower classes, represented by the 'Reds', had not been ignored, it is possible that such radicalisation and assassination attempts would never have occurred. Wielopolski's disregard for this section of society was one of the main reasons he was attacked twice. While he could have been considered a future eminent statesman for some time, the mistakes he made in the second half of 1862 ultimately led to his political isolation. Eventually, Branka proved to be a mistake, for which the Marquis paid with his position and political oblivion.

---

<sup>89</sup> In 2016, the researcher himself pointed out that, unlike in the Kingdom of Poland, the reforms in the Grand Duchy of Finland brought the desired results, *Prof. Szwarc: panowanie Aleksandra II było jednocześnie zmianą i kontynuacją*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-szwarc-panowanie-aleksandra-ii-bylo-jednoczesnie-zmiana-i-kontynuacja> – Accessed: 2 September 2025.



**Dorota Michaluk**

## **The Emergence of Belarusian Political and Cultural Life in the Lithuanian-Belarusian Lands: Vilnius, 1905–1915**

Following the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth at the end of the eighteenth century, Vilnius, the former capital of the Grand Duchy of Lithuania, was incorporated into the Russian Empire and became the administrative centre of the Vilnius Governorate. Despite the closure of Vilnius University in the wake of the November Uprising of 1830, the facility retained its significance. By the early twentieth century, Vilnius had remained the preeminent centre of intellectual and spiritual activity in the region for the populations of both Lithuania and Belarus. The territories of Lithuania and Belarus, conceived at the time largely in historical and geographical terms, collectively marked the former domain of the Grand Duchy of Lithuania. Following the Union of Lublin in 1569, which transferred much of modern-day Ukraine to the Crown of the Kingdom of Poland, the Grand Duchy effectively came to comprise what we now refer to as Lithuania and Belarus. Throughout the nineteenth and early twentieth centuries, this region increasingly came to be referred to as Lithuania and Belarus, alongside or in place of the more traditional form “Lithuania”. This nomenclature reflected the enduring historical unity of the two lands, while underscoring the distinctiveness of each.<sup>1</sup> In contemporary historiography, references to the “Lithuanian-Belarusian lands” in the context of the pre-First World War period often invoke the concept of historical Lithuania – a term that encompasses both Lithuania and Belarus instead of limiting the scope to the territory of the present-day Republic of Lithuania.

In the nineteenth and early twentieth centuries, the historical territories of Lithuania and Belarus were administratively divided into six governorates: Vilnius, Grodno, Mogilev, Vitebsk, Minsk, and Kaunas.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Wasilewski, Leon, *Litwa i Białoruś. Przeszłość-teraźniejszość-tendencje rozwojowe*. [Lithuania and Belarus: Past, Present, and Developmental Tendencies] Kraków, 1912. XIII–XV.

<sup>2</sup> Assigning governorates to these lands remains a complex task. In the nineteenth and early twentieth centuries, the term Belarus was most frequently applied to the Governorates of Mogilev, Vitebsk, and Minsk. However, in broader contexts, it could also encompass five governorates: Vilnius, Grodno, Mogilev, Vitebsk, and Minsk (occasionally even Smolensk). These were often described collectively as the

These provinces reflected a complex and heterogeneous ethnic and religious landscape, where populations of differing backgrounds often overlapped, and where enclaves of one ethnic group could be found embedded within regions dominated by another.<sup>3</sup> The Kaunas Governorate, along with the northern part of the Vilnius Governorate, was predominantly inhabited by ethnic Lithuanians, who were largely Roman Catholic. This population also extended into the Suwałki Governorate in the Kingdom of Poland (as part of the Russian Empire) and the area surrounding Klaipėda, which at the time lay within the German Empire. In contrast, the southern part of the Vilnius Governorate, as well as the Grodno, Minsk, Mogilev, and Vitebsk Governorates, were primarily populated by ethnic Belarusians. The Belarusian population was itself religiously diverse due to the dual ethnic and denominational origins of the region: Ruthenian (Orthodox) and Lithuanian (Roman-Catholic). This dual heritage contributed to a denominational division within the Belarusian population: while Orthodox Christianity predominated in the eastern and central parts of the Belarusian territories, Roman Catholicism remained widespread in the Governorates of Vilnius, Grodno, and Minsk.<sup>4</sup> Throughout this period, both Lithuanian and Belarusian populations were overwhelmingly rural and comprised mainly of peasantry. This social structure was a consequence of earlier processes of cultural and political transformation, particularly the Polonisation of the local elites. Beginning with the personal union between the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland in the late fourteenth century, the Polonisation processes intensified after the formal Union of Lublin in 1569. This transformation led to a widening social and ‘national’ divide between the elites and the predominantly Lithuanian- and Belarusian-speaking lo-

---

“Belarusian governorates”. Lithuania, on the other hand, was typically associated with the Governorates of Kaunas and Vilnius, with Grodno Governorate often being included.

<sup>3</sup> Michaluk, Dorota, *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości*. [The Belarusian People’s Republic (1918–1920): The Foundations of Belarusian Statehood] Toruń, 2010. [Hereinafter: Michaluk, 2010.] 60–78.

<sup>4</sup> For demographical changes in these territories, see: Mironowicz, Eugeniusz, Tokć, Siarhiej, Radzik, Ryszard, *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*. [Changes in the Ethnic Structure on the Polish–Belarusian Borderland in the Twentieth Century] Białystok, 2005. [Hereinafter: Mironowicz–Tokć–Radzik, 2005.]; Eberhardt, Piotr, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*. [Ethnic Transformations in Belarus] Warszawa, 1994.; Насытка, Яўген, Пятровіч, “Этнадэмаграфічныя характарыстыкі” [Ethnodemographic Characteristics], In: В. Яноўская, С. Рудовіч (ed.), *Гісторыя Беларусі* 4. Мінск, 2005. [Hereinafter: Насытка, 2005.] 222–233.

wer classes. Among the Ruthenian nobility, this transformation was often accompanied by a denominational shift, as a gradual conversion from Eastern Orthodoxy to Roman Catholicism took place. In many cases, this transition was not direct; members of the Ruthenian aristocracy frequently passed first through Calvinism (in the sixteenth century), before converting to Roman Catholicism in subsequent generations (seventeenth century).<sup>5</sup> Despite their Polish national orientation, many nobles of the former Grand Duchy of Lithuania continued to identify themselves as “Lithuanians” in the historical sense, distinguishing themselves from the Polish-speaking population of the Kingdom of Poland (*Crown Poles* or – in Polish – *Koroniarze*).

The ethnic composition of these lands was even more intricate. The towns and cities across the Lithuanian and Belarusian lands were dominated by a heavily Russified Jewish population, which in some urban centres accounted for as much as 78% of the inhabitants. Despite their numerical prominence, until the fall of the Russian monarchy, Jewish communities were deprived of many civil rights and were legally restricted to residence within the so-called Pale of Settlement. This zone, established by the Russian authorities following the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, was intended to prevent the migration of Jews into the central governorates of the empire. By the early twentieth century, urban centres in eastern Belarus, particularly in the Vitebsk and Mogilev Governorates, had already taken on a markedly Russian character. In the western part of the region, specifically in Vilnius, Grodno, and Minsk, Poles, comprising civil servants, lawyers, physicians, teachers, and members of the local landed gentry, played a central role in civic and cultural life. Meanwhile, the presence of Belarusians and Lithuanians in urban areas remained minimal, largely as a result of their lower social status. At the beginning of the twentieth century, none of the historical nations of the former Grand Duchy of Lithuania (understood at that time to include Lithuanians, Belarusians, and local Poles) held political dominance in the region. Instead, political power rested firmly in the hands of the Russians, whose privileged position was upheld through a variety of mechanisms, including the imperial administrative apparatus, the army, the educational system, Russification policies, and internal governance. Thus, the social stratification between

<sup>5</sup> More on the subject, see Liedke, Marzena, *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*. [From Orthodoxy to Catholicism: Ruthenian Magnates and Nobility of the Grand Duchy of Lithuania in the Face of the Reformation Confessions] Białystok, 2004.

elites and the rural masses was compounded by ethnic and religious divisions. These tensions were further intensified by the Russian Empire's nationalities policy, as well as by the ongoing rivalry between Russian and Polish political actors, each asserting a claim over the lands of Lithuania and Belarus, as well as over Ukrainian territories.

The Russian administration referred to these areas by various terms, such as the North-Western Krai, the Western Provinces, or the Western Borderlands, with the explicit aim of erasing the historical memory of these territories' prior association with the Polish-Lithuanian Commonwealth. In contrast, Polish discourse referred to these lands as the Eastern Borderlands (Kresy Wschodnie), a term that emphasized their enduring connection to Poland. Meanwhile, during the nineteenth century, national and social transformations began to take root among the Lithuanian and Belarusian populations. By the early twentieth century, these developments culminated in both communities articulating political demands regarding the future state affiliation of the territories in which they constituted a demographic majority, particularly in the wake of the collapse of the Russian monarchy at the end of the First World War.

The historical nations of the former Grand Duchy of Lithuania began to diverge most markedly in the aftermath of the failed January Uprising of 1863. The causes of this growing separation can be traced to several factors, including the internal policies of the Russian Empire, the gradual democratisation of society, the spread of national revival movements, and a growing desire among the lower classes to free themselves from inherited social dependencies. This period also witnessed the emergence of modern nationalisms, which increasingly prioritised ethnic and linguistic identity over the shared historical and territorial legacy of the Grand Duchy. A pivotal moment for the rural population was the abolition of serfdom and feudal obligations in 1861 by Tsar Alexander II. This reform precipitated the breakdown of traditional village structures and stimulated significant migration from the countryside to urban centres in pursuit of social mobility. Among Orthodox Belarusians, this transition frequently entailed a process of cultural assimilation into the dominant Russian milieu, abandoning the Belarusian language, which was widely perceived as a 'peasant' or 'inferior' vernacular, in favour of Russian, and adoption of Russian national identity. For Catholic Belarusians, the trajectory was somewhat different. Polonisation was the more likely outcome, though this process gained momentum only during the First World War and in its immediate aftermath.

According to the first general census of the Russian Empire in 1897, the majority of Belarusian-speaking inhabitants of the five western governorates, i.e. Grodno, Minsk, Vitebsk, Mogilev, and Vilnius, were adherents of the Orthodox Church (4,384,217 individuals).<sup>6</sup> In contrast, the number of Belarusian-speaking Roman Catholics was significantly smaller (994,210), with an additional 633 individuals identifying as Protestants. Within the Vilnius Governorate, the Belarusian language predominated in several districts, including Vileyka, Dzisna, Ashmyany, and Lida, and was spoken by nearly half the population in the district of Švenčionys. Only in the district of Vilnius itself did the proportions shift markedly in favour of the Polish language, with just 26% of the population declaring Belarusian as their native tongue.<sup>7</sup> Importantly, however, the use of the Belarusian language did not necessarily equate to the possession of Belarusian national awareness. A small number of Poles and Jews also reported its practical use. Nevertheless, the 1897 census data reflected the existing proportions and trends.

In comparison to the Lithuanians or Ukrainians, Belarusians were significantly slower to organise themselves in terms of national activity. One of the key historical factors contributing to the eventual division of the former Ruthenian population, inhabiting the Ruthenian lands once brought under the rule of the Lithuanian House of Gediminas, into two distinct groups, Belarusians and Ukrainians, was the real union concluded in 1569 between the Grand Duchy of Lithuania and the Crown of the Kingdom of Poland. As a result of this union, these populations found themselves living in two federated yet legally separate entities within the Polish-Lithuanian Commonwealth. Subsequently, the process of ethnogenesis was significantly influenced by the formation of a military polity known as the Cossack Host (or Cossack Army) in the seventeenth century.<sup>8</sup> Although this formation did not extend over substantial parts of Belarusian territory, the Cossack uprisings against the Commonwealth and the emergence of the so-called “Cossack myth” served as a foundational narrative in the construction of modern Ukrainian national identity. Belarusians, by contrast, drew upon a different set of historical reference points in shaping their collective identity. They built their national distinctiveness on the legacy of the medieval

<sup>6</sup> Mironowicz–Tokć–Radzik, 2005. 17. Tab. 10.

<sup>7</sup> Насытка, 2005. 225.

<sup>8</sup> Łatyszonek, Oleg, *Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*. [From White Ruthenians to Belarusians: The Origins of the Belarusian National Idea] Białystok, 2006. 194–195.

Principality of Polotsk and the Ruthenian House of Rohvolodovich, as well as the history of the Grand Duchy of Lithuania itself, which they viewed as a Lithuanian-Ruthenian state.

One of the many reasons for the slow consolidation of the Belarusian population around a national idea in the nineteenth century was the generally hostile attitude of church institutions toward Belarusian national distinctiveness. The Orthodox Church, which functioned as the religious hegemon within the Russian Empire, was a principal pillar of the Russian monarchy and of Russian national ideology. As such, it had no interest in encouraging the separate identity of Belarusians. The Roman Catholic Church, on the other hand, which was heavily repressed in the aftermath of the January Uprising, was widely associated in the Belarusian territories with Polishness. The Belarusian national movement, which remained predominantly rooted in socialist currents, provoked anxiety among the clergy, as it threatened the existing social order and appeared to carry potentially revolutionary appeal to the rural population. As a result, unlike Lithuanians, Ukrainians, or Poles, Belarusians remained for a long time without prominent leadership emerging from ecclesiastical circles. While the Russian imperial authorities recognised the Orthodox Belarusian population, they did not acknowledge it as a nation distinct from the Russian one. According to the prevailing ideological framework, later termed Western Russianism (*zapadnorusizm*), Orthodox Belarusians were viewed as one of the three main ethnographic branches of the single Russian nation, alongside the Great Russians and the Little Russians (Ukrainians).<sup>9</sup> Belarusian identity of the rural masses was tolerated, but any prospects for upward social mobility were conditional upon assimilation into Russian culture and the adoption of the Russian language. No institutional or educational mechanisms were established to promote Belarusian cultural development, just as similar restrictions were applied to Ukrainian and Lithuanian initiatives.

The Belarusian national revival did not begin in earnest until the early decades of the twentieth century. A key role in this process was played by the emerging Belarusian community in Vilnius. Following the Revolution of 1905, Vilnius developed into the most important urban

<sup>9</sup> The concept of Western Russianism was best analysed by the Belarusian intellectual and political activist Alexander Tsvikievich (1888–1937), who developed the idea of this ideology and gave it its name. For more insights, see: *Западно-руссизм. Нарысы з гісторыі грамадзкай думкі ў XIX і пачатку XX в.* ‘Zapadnorusism’: Essays on the History of Social Thought in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries] Менск, 1993.

hub for the national movements of all the historical peoples of the former Grand Duchy of Lithuania: Poles, Belarusians, Lithuanians, and Jews. According to the 1897 Russian imperial census, the city of Vilnius had a population of over 150,000, of which approximately 7,000 (or 4.2%) identified as Belarusian.<sup>10</sup> Though numerically small, this group was twice as large as the Lithuanian population of the city, which made up only 2.1%. In Vilnius at the time, Jews constituted the largest group, making up roughly 40% of the population, followed by Poles at 30.9% and Russians at 20.1%.

Among the participants in Belarusian cultural and political life in Vilnius, it was the more educated representatives of the petty and middle nobility who largely set the tone. Despite differences in social background, whether of peasant or noble origin, the Belarusian community in Vilnius shared a relatively cohesive socio-political outlook, shaped by the ideals of popular socialism and nationalism. This worldview was strongly influenced by the programme of the Russian *Narodnaya Volya* (People's Will) party, which advocated close cooperation with the peasantry, political education, and mobilisation for national causes.<sup>11</sup> The early *Narodnik* movement served as an important source of inspiration for the emergence of the first Belarusian political organisations. In 1902, Vaclaŭ Ivanoŭski founded the Belarusian Revolutionary Party in St. Petersburg,<sup>12</sup> and a year later, the Belarusian Revolutionary Assembly was established in Vilnius by the brothers Ivan and Anton Luckievič.<sup>13</sup> In the political

<sup>10</sup> The date from the above paragraph is derived from: Figura, Marek, "Wilno jako miasto polsko-litewsko-białoruskiego pogranicza i jego rola w białoruskim odrodzeniu narodowym na początku XX wieku" [Vilnius as a City of the Polish–Lithuanian–Belarusian Borderland and Its Role in the Belarusian National Revival at the Beginning of the Twentieth Century], In: Błaszczuk, Grzegorz, Skrukwa, Grzegorz, Studenna-Skrukwa, Marta (ed.), *Lituanistyka i wschodoznawstwo. Studia dedykowane Profesorowi Krzysztofowi Pietkiewiczowi*. Poznań, 2020. 265–276. [Hereinafter: Figura, 2020.] 269.

<sup>11</sup> Лосинский, Николай, *Революционно-народническое движение в Белоруссии 1870–1884*. [The Revolutionary–Populist Movement in Belarus, 1870–1884] Минск, 1983.; *Публицистика Белорусских народников. Нелегальные издания белорусских народников (1881–1884)* [The Publicistic Writings of the Belarusian Populists: The Illegal Publications of the Belarusian Populists (1881–1884)], ред. Степан, Александрович, Ирина Александрович, Минск 1983.

<sup>12</sup> Turonek, Jerzy, *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*. [Wacław Iwanowski and the Belarusian National Revival] Warszawa, 1992. 23.

<sup>13</sup> Łuckiewicz, Anton, "Narodowolcy–Białorusini i ich organ „Homon”. Przyczynek do ewolucji ideologii politycznej Białorusinów w XIX wieku" [The Belarusian Members of *Narodnaya Volya* and Their Organ "Homom": A Contribution to the Evolution of Belarusian Political Thought in the Nineteenth Century], In: Feliks Podhorecki (ed.),

sphere, Belarusian socialists aimed at the overthrow of the monarchy, while in the social realm, their primary concern was resolving the peasant issue in a way that would ensure that peasants gained greater and fairer access to land. Their cultural demands focused on securing recognition for the Belarusian language in education, publishing, and both Catholic and Orthodox ecclesiastical institutions.<sup>14</sup> The programmes of these early Belarusian parties thus centred on the peasant question, which remained the most pressing issue in Belarusian society. Any attempt to build a broad national movement necessarily had to engage with the interests and aspirations of the rural population. The Belarusian Revolutionary Assembly also drew on the programme of the Russian Socialist-Revolutionary Party (S-RP), but with significant differences in its approach to land reform.<sup>15</sup> While the S-RP advocated the full nationalisation of land and its collective redistribution to *obshchinas* (traditional Russian rural communes), the Belarusian Revolutionary Assembly rejected this model. Instead, it proposed the abolition of private land ownership with a view to redistributing land directly to individual peasant households for personal use. The idea of the *obshchina*, central to Russian agrarian tradition, had no historical precedent in the former territories of the Grand Duchy of Lithuania or the Polish-Lithuanian Commonwealth. As such, this communal form of land tenure never took root in the Lithuanian-Belarusian lands, even after their incorporation into the Russian Empire.

In 1904, during a convention held in Minsk, the Belarusian Revolutionary Assembly formally changed its name to the Belarusian Socialist Assembly. The driving forces behind this transformation were once again the same key figures: the Luckievič brothers, Alaiza Paszkevič, Vaclaŭ Ivanoŭski, and Franciszak Umiastoŭski. Membership in the Belarusian Socialist Assembly was primarily drawn from the ranks of the petty nobility and the non-noble (*raznochinnaya*) intelligentsia. This social stratum included low-ranking officials in the Russian imperial civil administration, teachers, and descendants of the Orthodox clergy. Although the Assembly's political programme remained largely consistent with earlier formulations, its

---

*Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, t. 1: *Referaty*. Lwów, 1935. 87.; Michaluk, 2010. 104–114.

<sup>14</sup> Michaluk, Dorota, “Uwagi Antoniego Łuckiewicza o roli języka białoruskiego w kształtowaniu postaw narodowych i obywatelskich Białorusinów – publicystyka z lat 1905–1914” [Antoni Łuckiewicz on the Role of the Belarusian Language in Shaping Belarusian National and Civic Identity: Journalistic Writings, 1905–1914], In: Olga Mastianica, Virgilijus Pugačiauskas, Vilma Žaltauskaitė (ed.), *Kintančios lietuovs visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos*. Vilnius, 2015. 528–541.

<sup>15</sup> Michaluk, 2010. 114–119.

scope of activity expanded considerably under the influence of political changes within the Russian state following the Revolution of 1905.<sup>16</sup> The relaxation of nationality policy through Tsar Nicholas II's edict of toleration, issued on 15 October, allowed for the development of legal national activities.

After the Revolution, most prominent Belarusian activists gravitated towards Vilnius, which quickly outpaced Minsk as the leading centre of the Belarusian national movement and a hub of influence for provincial initiatives. Situated on a cultural and religious frontier, Vilnius was a city of pronounced ethnic diversity. In an era marked by the rise of nationalisms, such a multi-ethnic environment left little room for neutrality. As Marek Figura observed, this setting both compelled a degree of interethnic cooperation and fostered the need for each national community to define its identity clearly in relation to others.<sup>17</sup> Within this vibrant milieu, the brothers Ivan and Anton Luckievič emerged as the foremost Belarusian leaders in Vilnius, spearheading the creation of numerous organisations, conferences, and cultural initiatives. The loosening of censorship laws and the newfound ability to publish in the Belarusian language transformed Vilnius into a key publishing centre. From mid-September to mid-December 1906, the city saw the publication of “Nasha Dola” (Наша доля), the first legally issued Belarusian-language newspaper. Its outspoken social and political stance, however, soon led to repeated confiscations on charges of disseminating revolutionary content.<sup>18</sup> In its place appeared “Nasha Niva” (Наша Ніва), a more moderate weekly that was published in Vilnius from 1906 until 1915. Designed to appeal to both Orthodox and Catholic Belarusians, “Nasha Niva” for a time printed its issues in Belarusian using both Latin and Cyrillic alphabets. The editorial office of “Nasha Niva” became a gathering place for the Belarusian elites of Vilnius, yet its influence reached far beyond the city. The weekly played a foundational role in shaping the national consciousness of several generations of Belarusians. This period is remembered in Belarusian

<sup>16</sup> Біч, Мікола, *Беларускі нацыянальны рух у перыяд рэвалюцыі*, [The Belarusian National Movement During the Revolution] In: *Гісторыя Беларусі*, т. 4, рэд. Валянціна Яноўская, Станіслаў Рудовіч. Мінск, 2005. 338.

<sup>17</sup> Figura, 2020. 269–271.

<sup>18</sup> Głogowska, Helena, “Franciszek Umiastowski i jego rola w ruchu białoruskim – od “Naszej Doli” do Katynia” [Frantisek Umiastowski and His Role in the Belarusian Movement: From “Nasha Dola” to Katyn], *Studia Białorusnistyczne* 8, 2014, 21–46. 22–24.

literary history as the “Nasha Niva era”,<sup>19</sup> as many of the future classics of Belarusian literature – including the national poet Janka Kupala – first published their works in its pages. Acting as both an opinion-forming and informational platform, the paper targeted a predominantly rural and modestly educated readership. Articles on Belarusian history and geography fostered a sense of historical awareness and territorial belonging, further reinforced by regular columns such as “From Belarus and Lithuania” and “From the World,” which featured letters from readers and correspondents. The community that coalesced around “Nasha Niva” also gave rise to other important initiatives. In 1907, the Belarusian Teachers’ Union was established in Vilnius and, around the same time, Ignat Bujnicki founded a theatre troupe that performed in Belarusian, staging works that reflected the concerns and interests of Belarusian audiences.<sup>20</sup>

“Nasha Niva” functioned unofficially as the political organ of the Belarusian Socialist Assembly. In 1906, Vilnius hosted the party’s second congress, during which its political and social programme was moderated. The central objective adopted by the delegates was the transformation of Russia into a democratic and federal republic, within which the so-called North-Western Krai would enjoy autonomy under its own National Sejm in Vilnius.<sup>21</sup> At that time, the goal was not the autonomy of the (Regional) Belarusian (Sejm Krajowy) ethnographic lands alone, but the granting of equal rights to both Belarus and Lithuania. This position reflected the regional (native) ideology (*ideologia krajowa*) shared by a segment of the Belarusian elite, which upheld the equal rights of all historical nations inhabiting the former lands of the Grand Duchy of Lithuania. This broader regional ideology was part of a joint political and social current embraced by progressive-minded Polish (often from the landed gentry), Lithuanian, Belarusian, and Jewish intelligentsia, who sought an active political role in the governance of Lithuania and Belarus.<sup>22</sup> Its proponents emphasised the region’s multicultural heritage

<sup>19</sup> Najdziuk, Jazep, *Paznavajma historyju bielaruskaha narodu*. [Let Us Get to Know the History of the Belarusian Nation] Bielastok-Inaŭroclaŭ, 2010. 157–171.

<sup>20</sup> *Ibid.*, 166.

<sup>21</sup> Michaluk, 2010. 115–116.

<sup>22</sup> The national idea also found supporters among the inhabitants of Vilnius, including Michal Römer, Bronislaw Krzyżanowski, a lawyer Witold Abramowicz, an engineer Aleksander Zasztowt, and a lawyer Jan Piłsudski – brother of Józef Piłsudski. From the Lithuanian side, its adherents included Mykolas Sleževičius, a lawyer and secretary of the Lithuanian faction in the State Duma, as well as a lawyer and publicist Mykolas Biržiška. Support was also extended by a Russian engineer Iwan Prozarow, a Jewish journalist Elijah Romm and his brother, a surgeon Jerzy Romm; a journalist Uriia

and strove to counter the rise of nationalisms, aiming instead to take political responsibility for the cultural and economic development of these territories. The Fellow Countrymen (*Krajowcy*), or Vilnius democrats, embodied this outlook. They criticised the monarchy and championed a democratic vision grounded in equal rights for all social strata. Many were engaged in social activism aimed at improving urban life. Leaders of the Belarusian movement, including Ivan and Anton Luckievič, as well as Vaclaŭ Lastoŭski, were part of these initiatives (including Fellow Countrymen and also being active in the Masonic movement and other civic initiatives). Among their associates was Ivan Kraskoŭski, a respected secondary-school teacher and inspector of schools, who hailed from a long line of Orthodox (and formerly Uniate) clergy from the Białystok region.<sup>23</sup> According to Aliaksandr Smalianchuk, a researcher of national ideology, the Luckievič brothers approached the national movement as a means of representing the Belarusian population of Lithuania and Belarus, ensuring their participation in the governance of the region.<sup>24</sup> They viewed the idea as a foundation for building a political nation in which Belarusians could secure their place regardless of religious or cultural affiliation. It is important to note that, prior to the First World War, there were no plans to partition Lithuanian-Belarusian lands with defined state borders, as the collapse of the Russian Empire was not anticipated. The most far-reaching proposals envisioned autonomy for the North-Western Krai (i.e. Lithuania and Belarus); until such a goal could be achieved, the emphasis was placed on staffing municipal institutions with democratically minded representatives.

At its 1906 conference, the Belarusian Socialist Assembly adopted a resolution to boycott the elections to the State Duma. During the meeting, delegates considered a proposal advanced by the Polish Socialist

---

Kacenelebogen; a writer Samuel Czarny; and a lawyer Josif Czernichow. For a detailed discussion of the national idea, see Solak, Zbigniew, *Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Römera 1880–1920*. [Between Poland and Lithuania: The Life and Work of Michał Römer, 1880–1920] Kraków, 2004.; Sawicki, Jan, *Michał Römer a problemy narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*. [Michał Römer and National Questions in the Territories of the Former Grand Duchy of Lithuania] Toruń, 1998.

<sup>23</sup> Błaszczak, Tomasz, Matiash, Iryna, Michaluk, Dorota, *Iwan Kraskowski (1880–1955). W służbie Białorusi i Ukrainy*. [Ivan Kraskowski (1880–1955): In the Service of Belarus and Ukraine] Białystok, 2019. 56–63.

<sup>24</sup> Smaliańczuk, Aleksander, “Białorusini w gronie krajowców” [Belarusians Among the Krajowcy (the “Countrymen” Movement)], In. Tadeusz Bujnicki, Krzysztof Stępnik (ed.), *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Lublin, 2005. 273–280.

Party (PPS), which operated not only in the Kingdom of Poland but also in Lithuania and Belarus. The PPS envisioned the creation of a unified social-democratic party composed of national sections, bringing together the Polish Socialist Party, the Social Democratic Party of Lithuania, and the Belarusian Socialist Assembly. Although the idea was met with interest among members of the Belarusian Socialist Assembly, it ultimately failed to materialise. The principal obstacle lay in the fundamentally different positions of Polish and Belarusian activists on the agrarian question.<sup>25</sup> The Belarusian Socialist Assembly's programme advocated for radical agrarian reform, including the nationalisation of private property, whereas the Polish Socialist Party avoided measures that would directly challenge landownership – particularly as most large estates in the region belonged to Polish landowners. The two organisations also differed in their target constituencies: the Belarusian Socialist Assembly primarily sought to mobilise the rural peasantry, while the Polish Socialist Party concentrated its efforts on the urban intelligentsia and the industrial working class.

The popularity of the Belarusian Socialist Assembly was put to the test during the election to the Second Duma in 1906. The party entered the contest as part of a socialist bloc alongside the Russian Social Democratic Labour Party, the General Jewish Labour Union in Lithuania, Poland, and Russia (Bund), and the All-Russian Socialist-Revolutionary Party. This coalition achieved electoral success only in the Minsk district; in all other constituencies, its participation ended in failure. The brief sense of achievement in Minsk was quickly overshadowed by disappointment when the authorities annulled the election results in that curia. This led to a marked decline in interest in political engagement within Belarusian organisations.<sup>26</sup> The rural population, to whom the Belarusian Socialist Assembly primarily directed its programme, demonstrated a strong loyalty to the monarchy and the tsar. They voted for all-Russian right-wing parties, which upheld the imperial order and, in accordance with the ideology of Western Russianism, regarded Belarusians as merely one of the branches of the Russian nation, with Lithuania and Belarus seen as integral parts of the Russian state.<sup>27</sup>

<sup>25</sup> Луцкевіч, Антон, *За дваццаць пяць гадоў (1903–1928)*. [For Twenty-Five Years] Вільня, 1928. 34–35.

<sup>26</sup> Łatyszonek, Oleg, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*. [Belarusian Military Formations, 1917–1923] Białystok, 1996. 27.

<sup>27</sup> Michaluk, 2010. 127–128.

The Belarusian political movement in this period displayed relatively little internal diversity. The Christian Democratic current, already popular among Lithuanians, was only beginning to take shape within the Belarusian community at the start of the twentieth century. Its earliest advocates were young clerics from the Catholic Seminary in Vilnius – Adam Stankievič, Ignacy Kuśal, and Kanstanty Stapovič (better known under his pseudonym “Kazimier Swajak”). It was not until two years before the outbreak of the First World War that Belarusian Christian Democrats consolidated sufficiently to launch their own press organ. The result was *Belarus*, a magazine aimed primarily at Belarusian Catholics in rural areas.<sup>28</sup> The driving force behind this initiative – as with many other undertakings – was Anton Luckievič. The publication received occasional support from the administrator of the Vilnius diocese, Kazimierz Michalkiewicz, and enjoyed the goodwill of Vilnius prelate Jan Kurczewski.<sup>29</sup> However, the editors placed their greatest hopes in the patronage of Princess Magdalena Radziwiłł, née Zawisza. One of the few members of the Lithuanian and Belarusian landed gentry to openly identify as Belarusian, she provided both moral and material backing to Belarusian cultural work, especially in the fields of education and religious instruction.<sup>30</sup> The mission of *Belarus* was to foster a Catholic worldview, yet in addition to religious content, it sought to educate readers about the history of the Belarusian nation and to strengthen ties with the native language. The editors urged their audience not to abandon Belarusian and to strive for its recognition as a legitimate language of instruction in schools and as a language of sermons in churches.<sup>31</sup>

In the first two decades of the twentieth century, the Belarusian national movement progressed gradually, benefiting from relatively stable economic and social conditions. Its greatest political achievement lay in the establishment of the organisational framework of the Belarusian Socialist Assembly, the conduct of its legal activities, the steady recruitment of new

<sup>28</sup> Tarasiuk, Dariusz, “Problematyka narodowa na łamach tygodnika „Belarus” (1913–1915)” [The National Question in the Pages of the Weekly “Belarus” (1913–1915)], *Studia Białorusinistyczne* 8, 2014, 11–19.

<sup>29</sup> *Ibid.*, 12.

<sup>30</sup> Надсан, Аляксандр, *Княгіня Радзівіл і справа адраджэньня Уніі ў Беларусі*. [Princess Radziwiłł and the Question of the Revival of the Union in Belarus] Менск 2006.

<sup>31</sup> *Biélarus*, 1913.; *Biélarus*, 1914. It was a weekly socio-political, literary, artistic, and religious-educational Catholic newspaper of the national-democratic trend. Published from 13 (26) January 1913 to 30 July (12 August 1915) in Vilnius in the Belarusian language, printed in Latin script.

members, and the emergence of a more diversified political landscape through the creation of Belarusian Christian Democracy. Although there were also Belarusians who embraced social democratic ideals, these figures were generally affiliated with the Russian Social Democratic Labour Party. As such, they were far from promoting and developing Belarusian culture and identity. In the cultural sphere, the authorisation for the official printing of publications in the Belarusian language, combined with the sustained high quality of “Nasha Niva”, marked clear successes. Yet, on the eve of the First World War, the Belarusian community had still not achieved the level of national cohesion required to form a decisive political force. This shortcoming stemmed not only from the social structure of Belarusian society, but also from the empire’s nationality policy, which remained openly antagonistic toward the Belarusians. Indeed, after the 1905 Revolution, they were the only nation in the empire’s western borderlands that was denied the right to introduce their native language into the education system. The state’s policy of acculturation ensured that any social advancement available to Belarusians could be realised only within the framework of Russian culture. As a result, by the time the First World War broke out, the Belarusian population remained politically and institutionally underdeveloped. In Vilnius, the Belarusian intelligentsia sought to cultivate and awaken national consciousness but lacked the essential instruments for full national consolidation. Chief among these was the right to receive state schooling in the Belarusian language, a right still absent before 1914. Consequently, the next stage in the national development of the Belarusians unfolded only during the war itself, under the extraordinary circumstances created by the division of the Lithuanian-Belarusian lands along the Russian–German front line.

**Krzysztof Kania**

**Difficult Neighbourhood:  
Poland between Germany and the Soviet Union, 1922–1939**

The end of the First World War, the Paris Peace Conference, and the re-birth of an independent Polish state in 1918 did not bring immediate peace to the region. Poland was forced to fight for its borders against nearly all of its neighbours, with the exception of Latvia and Romania. Only after the Treaty of Riga in 1921 did its eastern frontier take shape, later confirmed by the Council of Ambassadors in March 1923. The Second Polish Republic thus found itself bordered by Germany to the west and north, Czechoslovakia and Romania to the south, the Soviet Union to the east, Latvia and Lithuania to the north-east, and the Free City of Gdańsk to the north. Its longest borders were with Germany and the Soviet Union – two states that, despite their defeats in the Great War and in the Polish–Soviet War (1919–1920), continued to pose the greatest threat to Poland’s security. This article examines the guiding principles of Polish foreign policy in the interwar period, focusing on its relations with Germany and the Soviet Union, while also considering the broader dynamics of German–Soviet relations.

Poland remained acutely aware that Germany’s defeat in the First World War and the terms of peace contested there as the ‘Versailles diktat’, might fuel renewed conflict in Europe. A parallel danger emerged in the east. The defeat of the Red Army at Warsaw in 1920, and in subsequent battles, was a humiliating setback for the Bolsheviks, yet it did not extinguish their ambitions. Throughout the 1920s and 1930s, despite internal upheavals, the Soviet leadership continued to nurture expansionist aims, whether to dominate all of Europe or at least to extend their influence across half of it. For these reasons, both Germany and the Soviet Union, though temporarily weakened and stripped of their great-power status, remained existential threats to Poland. From the Polish perspective, the most perilous scenario would be a rapprochement between its two powerful neighbours. Any bilateral understanding between Berlin and Moscow was to be a risk of undermining the fragile balance in Central and Eastern Europe.

Relations between Warsaw and Moscow were overshadowed above all by the Soviet Union’s failure to comply with the provisions of the Treaty of Riga. Moscow delayed or refused to return assets agreed

upon in the settlement, including gold reserves, works of art, monuments, industrial equipment, factory machinery, railway rolling stock, and river as well as vehicle fleets. A partial breakthrough was achieved under the leadership of Konstanty Skirmunt, then Minister of Foreign Affairs. During his tenure, Deputy Minister Jan Dąbski and Lev Karakhan, the Soviet plenipotentiary representative in Warsaw, signed a protocol that opened the way to more regular high-level political and economic negotiations.<sup>1</sup> Within a year, this initiative culminated in the visit of the Soviet People's Commissar for Foreign Affairs, Georgy Chicherin, to Warsaw in late September and early October 1922. The talks addressed a broad agenda: the prospect of a trade treaty, questions of arms reduction, and even developments in the Middle East, notably the ongoing Greco-Turkish conflict.<sup>2</sup> Discussions on disarmament continued at a subsequent conference in Moscow in December 1922. Although the negotiations failed to yield a compromise acceptable to both parties, they marked a significant milestone. It was during these exchanges that the concept of a non-aggression pact was first articulated, a vision that would only materialize a decade later.<sup>3</sup>

The Polish-Soviet attempts at rapprochement unfolded in the shadow of the Treaty of Rapallo, which confirmed Warsaw's long-standing fears of a potential German-Soviet understanding. Signed less than three years after the Treaty of Versailles and only a year after the Treaty of Riga, Rapallo symbolised the determination of two diplomatically isolated and distrusted states to defy the Western powers. Between 10 April and 19 May 1922, an international economic conference was convened in Genoa with the aim of reintegrating Europe into a new post-war economic framework. It was during this gathering that the Weimar Republic and Soviet Russia (soon to become the Soviet Union on 30 December 1922) restored diplomatic and economic relations. The two sides also agreed to settle all outstanding disputes stemming from the First World War. The treaty was formally concluded on 16 April 1922 at the exclusive Imperiale Palace Hotel in Rapallo, on the Ligurian coast. By the summer of that year, the agreement had expanded to encompass secret military co-

<sup>1</sup> Łossowski, Piotr, "Stabilizacja pozycji międzynarodowej Polski (czerwiec 1921 – marzec 1923)" [Stabilisation of Poland's International Position (June 1921–March 1923)] [Hereinafter: Łossowski, 1995.], In: Łossowski, Piotr (ed.) *Historia dyplomacji polskiej IV: 1918–1939*. Warszawa, 1995. [Hereinafter: HDP IV., 1995.] 182–186.

<sup>2</sup> *Ibid.*, 208–209.; Białokur, Marek, *Gabriel Narutowicz. Biografia* [Gabriel Narutowicz. A Biography]. Opole, 2016. 208–210.

<sup>3</sup> Łossowski, 1995. 209–210.

operation between the Reichswehr and the Red Army. Despite the restrictions and limitations imposed upon Germany by the Treaty of Versailles, the Reichswehr gained access to training grounds and military facilities on Soviet territory. In return, Soviet forces benefited from exposure to expert and modern military expertise, organisation, and technology.<sup>4</sup> This convergence of interests and a strategic German–Soviet partnership was profoundly alarming for the newly reborn Polish state.

At the time, the agreement sent shockwaves across Europe, contributing to the fall of several governments. In Poland, Rapallo was interpreted as a direct threat, prompting Warsaw to strengthen its regional security arrangements. The cornerstone of these efforts was the alliance with Romania, concluded on 3 March 1921. In the wake of Rapallo, this partnership was reinforced through a new military convention, signed on 16 September 1922. The convention bound both parties to provide military assistance in the event that either was attacked. On the Polish side, the agreement was signed by Marshal Józef Piłsudski, who travelled to Bucharest accompanied by the newly appointed Minister of Foreign Affairs, Gabriel Narutowicz. Narutowicz sought not only to deepen ties with Romania but also to extend Poland’s diplomatic outreach to the Baltic region. His goal was the creation of a so-called “Northern Entente,” a coalition of Estonia, Latvia, Finland, and Poland united by common security concerns and capable of coordinating policy towards Soviet Russia. In December 1922, Narutowicz was elected the first president of the Second Polish Republic. His assassination on 16 December 1922 by a nationalist extremist dealt a profound blow to the fragile stability of the young Polish state.<sup>5</sup>

<sup>4</sup> Rak, Krzysztof, *Piłsudski między Stalinem a Hitlerem* [Piłsudski: Between Stalin and Hitler]. Warszawa, 2021. 26–28. The book also discusses in detail the literature regarding the German–Soviet alignment.

<sup>5</sup> I discussed the Polish–Romanian Convention of Defensive Alliance of 3 March 1921 in Kania, Krzysztof, “Polish efforts in the international area in the formative years 1919–1921”, In: Barta, Róbert, Kerepeszki, Róbert, Kania, Krzysztof in co-operation Novák, Ádám (ed.), *Trianon 1920–2020. Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920*. Debrecen, 2021. 75–86. 83–84.; Kamiński, Marek, Zacharias, Michał Jerzy, *W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1918–1939* [In the Shadow of Threat: The Foreign Policy of the Republic of Poland, 1918–1939] Warszawa, 1993. 75.; for the text of the military convention see *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939* [Documents on the History of Polish Foreign Policy, 1918–1939] *Tomus I. 1918–1939*, Ed. Jędruszczak, Tadeusz, Nowak-Kiełbikowa, Maria. Warszawa, 1989. 148–150.

The Treaty of Versailles and the League of Nations remained important determinants of Poland's geopolitical position, particularly in its relations with Germany. At the same time, however, Warsaw increasingly shifted its focus from multilateral frameworks to bilateral agreements. For security reasons, Polish diplomacy sought to establish direct understandings with as many states bordering the Soviet Union as possible. One such initiative was the treaty concluded with Turkey in Lausanne on 23 July 1923, during the tenure of Foreign Minister Marian Seyda.<sup>6</sup> A similar dynamic characterised Poland's cordial relations with Japan, cultivated since the early 1920s under the leadership of Stanisław Patek, who worked in Tokyo to deepen political and economic ties.<sup>7</sup> Seyda's successor, Roman Dmowski, one of the most influential figures of the ruling National Democracy movement, held the foreign ministry for less than two months. While his brief tenure did not allow for significant achievements, it was nonetheless during this period, in December 1923, that Poland officially recognised the Soviet Union.<sup>8</sup> Notably, Warsaw did so earlier than several major European capitals which sought to do so, including London, Rome, and Paris.<sup>9</sup> Efforts to expand Polish–Soviet economic relations continued under Maurycy Zamoyski in early 1924. His envoy to Moscow, Ludwik Darowski, was tasked with negotiating a trade agreement, yet his mission yielded only modest results and fell short of initial expectations.<sup>10</sup>

During this period, Polish–German relations were steadily deteriorating. The Free City of Gdańsk remained a persistent source of tension,

<sup>6</sup> Materski, Wojciech, “*Dyplomacja RP wobec problemu bezpieczeństwa państwa (maj 1923–maj 1926)*” [The Diplomacy of the Republic of Poland and the Problem of State Security (May 1923–May 1926)], In. HDP IV., 1995. [Hereinafter: Materski, 1995.] 230–231.

<sup>7</sup> For more information see: Kruszyński, Marcin, “Stanisław Patek w Japonii. Z działalności polskiego poselstwa w Tokio w latach 1921–1926” [Stanisław Patek in Japan: The Polish Legation in Tokyo, 1921–1926], *Annales UMCS* 61, 2006, 137–157.

<sup>8</sup> Materski, 1995. 241–248.

<sup>9</sup> Wołos, Mariusz, “Szkic o polskiej polityce zagranicznej w międzywojennym dwudziestolecu” [An Outline of Polish Foreign Policy During the Interwar Twenty Years] In. Persak, Krzysztof, Mackiewicz, Paweł (ed.), *Polski wiek XX. Tomus I*. Warszawa, 2009. 195–270. [Hereinafter: Wołos, 2009.] 234.; Kania, Krzysztof, *Wielka Brytania 1918–1939 w świetle polskich źródeł dyplomatycznych* [Great Britain 1918–1939 in the Light of Polish Diplomatic Sources]. Toruń, 2007. [Hereinafter: Kania, 2007.] 99–100.

<sup>10</sup> For more information see: Materski, Wojciech, *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*. [On the Watch: The Second Polish Republic and the Soviet Question 1918–1943] Warszawa, 2005. 238–251.

and a customs war between the two states further strained bilateral ties. Unexpectedly, at the beginning of 1925, Germany proposed to resolve its border issues through arbitration agreements. It is important to note, however, that these borders had already been formally established under the Treaty of Versailles. Between 5 and 16 October 1925, a conference was held in Locarno, Switzerland, where the agreements were initialled; they were formally signed in London on 1 December 1925. For Polish interests, the most perilous aspect of these negotiations was the so-called Rhine Pact, concluded by Great Britain, France, Germany, Italy, and Belgium. The pact obliged the signatories to maintain the *status quo* along the German–French and German–Belgian borders. The danger for Poland lay in the absence of a similar arrangement securing the German–Polish frontier. In effect, Europe was being divided into inviolable borders, protected by international agreement, and those considered potentially subject to revision.<sup>11</sup>

The decisions taken in London were undoubtedly favourable to the hosts and to the German delegation, led by Gustav Stresemann. By contrast, they represented a joint diplomatic defeat for both France and Poland.<sup>12</sup> Although Poland's new foreign minister, Aleksander Skrzyński, attempted to present Locarno as a success for Warsaw, there were few illusions within Poland regarding the true intentions of the Western powers.<sup>13</sup> Stability and peace in the west appeared to be at the expense of insecurity in the east, with an open possibility of renewed conflict within a decade or so. Poland's geopolitical situation deteriorated further with the signing of the German–Soviet Treaty of Berlin on 24 April 1926.<sup>14</sup> This five-year treaty of neutrality and non-aggression reaffirmed the principles of the Rapallo agreement of 1922, thus posing a grave strategic threat for Poland. It is within this context of German–Soviet rapprochement,

<sup>11</sup> Kania, Krzysztof, “Niespełnione nadzieje polityki traktatowej. Upadek systemu wersalskiego z polskiej perspektywy” [The Failed Expectations of Treaty Policy: The Collapse of the Versailles System from a Polish Perspective], *Dzieje Najnowsze* 56, 2024/3, 155–171. 158.

<sup>12</sup> Nowak-Kiełbikowa, Maria, *Polska–Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923–1937*. [Poland and the United Kingdom – the Pursuit of Collective Security in Europe, 1923–1937] Warszawa, 1989. 123–124.; Baumgart, Marek, *Wielka Brytania a odrodzona Polska 1923–1933*. [The United Kingdom and the Reborn Poland, 1923–1933] Szczecin, 1990. 85–86.

<sup>13</sup> Kania, 2007. 115–116.

<sup>14</sup> More on the subject, see Korczyk, Henryk, “Traktat berliński zawarty pomiędzy ZSRR a Niemcami w 1926 r.” [The Berlin Treaty Concluded Between the USSR and Germany in 1926], *Przegląd Zachodni* 30, 1980/5–6, 221–238.

together with Poland's increasingly precarious international standing, compounded by frequent changes of government and repeated reshuffles at the Ministry of Foreign Affairs, that Piłsudski made a decision to stage the coup d'état of May 1926.

Józef Piłsudski's assumption of power and the establishment of the *Sanacja* regime brought further changes to Poland's Ministry of Foreign Affairs. Leadership of the ministry was entrusted to the seasoned diplomat August Zaleski. His foremost objective was to reassure the Western powers that Poland sought to pursue agreements which would guarantee its peaceful existence within the European order. With regard to its two most troublesome neighbours, Zaleski was instructed to implement a policy of strict neutrality. Poland pledged separately to both Germany and the Soviet Union that it would not enter into any agreement with one to attack the other.<sup>15</sup> It was also during Zaleski's tenure that negotiations for a Polish–Soviet non-aggression pact, first initiated under Gabriel Narutowicz, were intensified.

The gradual improvement in relations between Warsaw and Moscow culminated in the signing of the so-called Litvinov Protocol on 9 February 1929. This multilateral non-aggression agreement was concluded by Poland and the Soviet Union, together with Estonia, Latvia, and Romania; it was later joined by Lithuania, Turkey, and Persia.<sup>16</sup> The initiative for the protocol came from Moscow and was widely interpreted as a propaganda gesture inspired by the Pact of Paris (the Briand–Kellogg Pact) of 27 August 1928, in which the signatories, including those who would later join the Litvinov Protocol, renounced war as a means of resolving international disputes. Nevertheless, in Warsaw the protocol was regarded as a diplomatic success. Polish diplomats interpreted its conclusion as evidence of Poland's strong regional position. The agreement also facilitated the settlement of several contentious issues: the dispute over Vilnius in Polish–Lithuanian relations and the status of Bessarabia in Soviet–Romanian relations. The Litvinov Protocol, together with the broader easing of tensions between Poland and the Soviet Union, created favourable

<sup>15</sup> Wandycz, Piotr, *Z Piłsudskim i Sikorskim. August Zaleski minister spraw zagranicznych w latach 1926–1932 i 1939–1941*. [Alongside Piłsudski and Sikorski: August Zaleski, Minister of Foreign Affairs in 1926–1932 and 1939–1941] Warszawa, 1999. 149.

<sup>16</sup> The foregoing, as well as other achievements of Zaleski are the subject of my article: "August Zaleski jako minister spraw zagranicznych (1926–1932). Próba rekapitulacji" [August Zaleski as Minister of Foreign Affairs (1926–1932): Towards a Recapitulation], In: Litwiński, Robert, Sioma, Marek (ed.), *Piłsudzczy i senatorzy drugiego planu (1926–1939). Portrety zbiorowe i indywidualne*. Lublin, 2019. 313–329.

conditions for further non-aggression negotiations. These efforts resulted in the conclusion of the Polish–Soviet non-aggression pact on 25 July 1932. The treaty, composed of eight articles, committed both parties to renounce war as an instrument of policy in their bilateral relations and to refrain from providing assistance or support to any aggressor state acting against the other signatory. It also reaffirmed the binding force of all previously concluded agreements derived from international law. Originally concluded for a period of three years, the pact included provisions for its extension.<sup>17</sup>

Relations with Poland’s western neighbour followed a markedly different trajectory. Throughout Zaleski’s tenure as foreign minister, Warsaw remained locked in a customs war with Germany, while Berlin made little effort to conceal its revisionist ambitions, particularly with regard to what was portrayed as an “overly long” shared border. Constrained in his options, Zaleski limited himself to issuing *notes verbales*, unable to take more forceful measures. In practice, the central role in shaping Polish foreign policy during this period belonged increasingly to Marshal Józef Piłsudski, with Józef Beck, then being prepared as Zaleski’s successor, playing an increasingly visible part. It was Piłsudski who took decisive steps to assert Poland’s position. The episode involving the destroyer *Wicher*, when its entry into the port of Gdańsk was accompanied by threats to fire on official buildings should the Polish flag be insulted, illustrated his readiness to escalate matters if necessary.<sup>18</sup> This show of determination led directly to the signing of an agreement on 13 August 1932, which regulated the conditions under which Polish naval vessels could use the Free City of Gdańsk as their home port.<sup>19</sup> The reinforcement of the Polish garrison at Westerplatte the following year, together with rumours, deliberately spread by Polish diplomats, about the possibility of a preventive Polish–French war against Germany, were further signals intended to caution Berlin. The newly appointed Reich Chancellor, Adolf Hitler, quickly took note. After a period of aggressive rhetoric, he moderated the tone of his speeches concerning Poland. His revisionist ambitions had to be

<sup>17</sup> *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1932* [Polish Documents on Foreign Policy 1932]. Ed. Kania, Krzysztof, Warszawa, 2011. 448–451. [Hereinafter: PDD 1932.]

<sup>18</sup> I wrote more extensively on the subject in: Kania, Krzysztof, “Zabiegi Józefa Piłsudskiego i dyplomacji polskiej o nieuznawanie wpłyńcia „Wichra” do portu gdańskiego jako „action directe”” [Józef Piłsudski and Polish Diplomacy’s Efforts to Prevent the Entry of the *Wicher* into the Port of Gdańsk from Being Recognized as Action Directe], In: Girzyński, Zbigniew, Kłaczek, Jarosław (ed.), *Józef Piłsudski. Człowiek–żołnierz–polityk*. Toruń, 2016. 258–268.

<sup>19</sup> PDD 1932. 487.

temporarily set aside. Against this backdrop, Warsaw's subsequent initiative to improve bilateral relations found a receptive audience in Berlin. After years of tension, a degree of *détente* was not only welcome but also necessary for both sides.

Several months of negotiations conducted by Józef Lipski, Poland's new ambassador in Berlin, bore fruit on 26 January 1934 with the signing of the Polish–German Declaration of Non-Aggression. This document marked the beginning of a new phase in bilateral relations. Like the Polish–Soviet non-aggression pact, it explicitly referred to the Paris Pact of 27 August 1928, which formed the basis for maintaining and preserving peace in Europe on a permanent basis. It also affirmed that all disputes between the two states would be resolved exclusively by peaceful means. The declaration was concluded for a period of ten years, with the possibility of extension.<sup>20</sup> The political *détente* also had a tangible impact on economic relations. The decisive breakthrough came on 7 March 1934 with the signing of a Polish–German protocol normalising mutual economic relations, which effectively ended the customs war that had persisted for nearly a decade.<sup>21</sup>

With relations in the West temporarily stabilised, the Polish foreign minister undertook a visit to Moscow. This move was consistent with the policy of “equal distance” pursued by Józef Beck and Józef Piłsudski, a strategy also described in the literature as the “pendulum policy,” “balancing,” or “equilibrium”. In Moscow, Beck focused on extending the Polish–Soviet non-aggression pact of 1932. These negotiations culminated successfully on 5 May 1934, when the agreement was prolonged until the end of 1945.<sup>22</sup> Within the Polish Ministry of Foreign Affairs, it was assumed that the parallel non-aggression pacts with Germany and the Soviet Union would provide the Second Polish Republic with at least a decade of relative security in its exceptionally difficult geopolitical environment.

Sadly, over the following year, the fragile balance of power in Europe began to erode. In 1933, Germany withdrew from both the League of Nations and the Geneva Disarmament Conference, yet continued to

<sup>20</sup> The text of the declaration in Polish and German: Aneks [Appendix], In: Wojciechowski, Mieczysław (ed.), *Deklaracja polsko-niemiecka o niestosowaniu przemocy z dnia 26 stycznia 1934 r. z perspektywy Polski i Europy w siedemdziesiątą rocznicę podpisania*. Toruń, 2005. 327–331.

<sup>21</sup> *Dziennik Ustaw* 96, 1935/603, 1501–1511.

<sup>22</sup> Kornat, Marek, Wołos, Mariusz, *Józef Beck 1894–1944. Biografia* [Józef Beck 1894–1944. A Biography] Kraków, 2020. [Hereinafter: Kornat–Wołos, 2020.] 306–311.

expand its military and political strength. In early July 1935, Józef Beck paid an official visit to Berlin. During their talks, Adolf Hitler assured him that Germany sought above all to cultivate good relations with Poland and Great Britain. He emphasised that the true danger to European stability came from the communist Soviet Union: geographically, Poland would be the first to face the threat, followed by the Third Reich. These developments were observed with deep concern in Moscow. In the Kremlin's view, the Polish–German rapprochement produced a perceptible cooling in Soviet–Polish relations.<sup>23</sup> At the same time, Hitler pressed ahead with dismantling the post-war settlement. In May 1935, Germany introduced universal conscription and established the Wehrmacht, organised into thirty-six divisions, in open violation of the Treaty of Versailles. Less than a year later, German troops entered the demilitarised Rhineland, once again flouting international agreements. The Western powers responded with a policy of appeasement, which only emboldened Hitler further. On 12 March 1938, German forces annexed Austria<sup>24</sup>, and once again the major European powers failed to offer any effective resistance.

At the same time, Beck was refining the concept of the Intermarium, an idea he had already advanced in earlier years. This envisioned a bloc of states stretching from the Baltic to the Adriatic, united under the aegis of the Second Polish Republic and intended to serve as a counterweight to both Germany and the Soviet Union. To promote this vision, the Polish foreign minister toured the capitals of Sweden, Norway, Latvia, and Estonia. Yet these efforts failed to gain traction. The governments he approached showed little willingness to commit, preferring to maintain neutrality. In southern Europe, the prospects were even less favourable: longstanding territorial disputes between Hungary and the states of the Little Entente effectively undermined any chance of building a cohesive alliance.<sup>25</sup> The viability of the Intermarium concept was rendered completely obsolete after the Munich Conference of 29–30 September 1938. There, Germany, Italy, Great Britain, and France reached an agreement that authorised Hitler to occupy parts of Czechoslovakia under the pretext of defending the persecuted Sudeten Germans. This agreement irreparably violated

<sup>23</sup> Skrzypek, Andrzej, “W kręgu koncepcji Międzymorza i traktatu balansowania (maj 1935 – wrzesień 1938)” [Around the Concept of Intermarium and the Strategy of Balancing (May 1935–September 1938)], In. HDP IV., 1995. 497–499.

<sup>24</sup> Batowski, Henryk, *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*. [Between Two Wars, 1919–1939: An Outline of the History of Diplomacy] Kraków, 2001. 230–234, 240–244, 294–303.

<sup>25</sup> Wołos, 2009. 255–256, 261–262.

Czechoslovakia's independence and sovereignty<sup>26</sup>, marking the zenith of appeasement and severely compromising the credibility of the Western powers. Warsaw's subsequent policy toward Czechoslovakia further tarnished its image. Exploiting its neighbour's vulnerability, Poland issued an ultimatum demanding the return of the disputed Trans-Olza region.

Shortly after advancing their claims against Czechoslovakia, the German authorities presented demands directly to Poland. On 24 October 1938, Joachim von Ribbentrop, Foreign Minister of the Third Reich, submitted to Ambassador Józef Lipski a plan intended to "settle" all outstanding disputes between Berlin and Warsaw and to establish mechanisms for mutual consultation on international policy. The German proposals focused on two main issues: the incorporation of the Free City of Gdańsk into the Reich; the construction of an extraterritorial motorway and multi-track railway line through the Pomeranian Province. In addition, Poland was to join the Anti-Comintern Pact. In exchange, Berlin offered guarantees of Poland's existing borders and assurances of peaceful coexistence for a period of twenty-five years. These demands marked the opening of a new chapter in Polish-German relations. Foreign Minister Beck firmly rejected the idea of yielding to pressure from Berlin. Instead, in an attempt to balance Germany's growing assertiveness, he cautiously explored the possibility of a tactical rapprochement with the Soviet Union. On 26 November 1938, Warsaw and Moscow issued a joint communiqué reaffirming that all existing agreements, with particular emphasis on the non-aggression pact, remained the foundation of bilateral relations.<sup>27</sup> However, by invading Poland on 17 September 1939, the Soviet Union violated this, and a long series of other international commitments.

Poland's eastern initiative failed to temper Hitler's ambitions, for the German dictator had no intention of halting his expansionist plans. During Józef Beck's visit to Germany on 5–6 January 1939, both Hitler and Ribbentrop merely reiterated their earlier demands without softening their stance. The Polish foreign minister's response was clear and categorical.<sup>28</sup> A renewed attempt to pressure Poland followed shortly afterward, during Ribbentrop's visit to Warsaw on 26–27 January 1939. Yet once

---

<sup>26</sup> More information: Lukes, Igor, Goldstein, Erik (ed.), *The Munich Crisis, 1938. Prelude to World War II*. London, 1999.

<sup>27</sup> Skrzypek, Andrzej, "W obliczu wojny (październik 1938 – sierpień 1939)" [On the Brink of War (October 1938 – August 1939)], In: HDP IV, 1995. 576–582.

<sup>28</sup> *Ibid.*, 582–585.

again, the German side encountered firm resistance.<sup>29</sup> This position was underscored on 6 February, when Deputy Secretary in the Ministry of Foreign Affairs Jan Szembek bluntly reminded the German ambassador in Warsaw, Hans-Adolf von Moltke, that Poland would never agree to the incorporation of Gdańsk into the Reich and was fully prepared to defend its territory, quite contrary to the “*poor and peacefully defeated Czechs*”.<sup>30</sup> The latter remark, however, was unfortunate. To modern readers it sounds unduly offensive, and even at the time it was diplomatically unnecessary. It was Poland’s own ultimatum to Czechoslovakia in 1938 over Trans-Olza, that had already damaged its international reputation and caused considerable unease in Western Europe.

During this period, the Soviet Union, long isolated on the international stage, also re-entered the arena of great power diplomacy. Stalin began probing for an agreement with both Hitler and the Western powers: France and Great Britain. His strategy consisted in waiting for the best offer and weighing which side would provide the greater concessions and on what terms. All signs suggested that Germany, increasingly dominant in Central and Eastern Europe, was best positioned to meet Soviet expectations. Berlin’s aggressive diplomacy and territorial expansion underscored this: the creation of the Protectorate of Bohemia and Moravia, the subjugation of quasi-independent Slovakia, the incorporation of Klaipėda, and the conclusion of an agreement granting access to Romania’s economic resources. Each of these moves highlighted the failure of the Western powers’ appeasement policy towards the Reich.<sup>31</sup> Meanwhile, in his greed and cunning, Stalin conducted parallel negotiations with Paris and London largely as a façade, whereas his true intentions lay in bargaining with Berlin. A symbolic gesture underscored this shift: given the Reich’s antisemitic policies, Maksim Litvinov, the People’s Commissar for Foreign Affairs of Jewish origin, was replaced by Vyacheslav Molotov.<sup>32</sup> Amid this grim realignment, the only

<sup>29</sup> Żerko, Stanisław (ed.), *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1939 styczeń-sierpień* [Polish Diplomatic Documents 1939: January–August]. Warszawa, 2005. [Hereinafter: PDD 1939.] 48–52.

<sup>30</sup> PDD 1939. 74–75.

<sup>31</sup> The abundant literature on the topic includes: Adams, Ralph James Quincy, *British Politics and Foreign Policy in the Age of Appeasement 1935–1939*. London, 1993.; McDonough, Frank, *Neville Chamberlain, appeasement and the British road to war*. Manchester, New York, 1998. or the recently published: Bouverie, Tim, *Appeasing Hitler. Chamberlain, Churchill and the Road to War*. London, 2019.

<sup>32</sup> Kumaniecki, Jerzy, *Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem radzieckim 1918–1943. Wybór dokumentów* [Relations Between the Republic of Poland and the

development of limited benefit to Poland was the creation of a direct Polish-Hungarian border, following Hungary's occupation of the entire Transcarpathian region.

Poland also sought to bolster its precarious position by concluding an agreement with Great Britain in April 1939, but this step failed to achieve the desired effect. In the very same month, Germany unilaterally renounced the 1934 declaration of non-aggression with Poland and accelerated its military preparations for war.<sup>33</sup> In Germany's strategic vision, Poland was never regarded as an independent state. Instead, Hitler intended it to be sooner or later subjugated, vassalized, and ultimately conquered under one pretext or another.<sup>34</sup>

The Polish response to the increasingly revisionist and aggressive policy of the Third Reich was articulated in Józef Beck's famous address to the Sejm on 5 May 1939, in which he evoked the value of honour: *"Peace is a valuable and desirable thing. Our generation, which has shed its blood in several wars, surely deserves a period of peace. But peace, like almost everything in this world, has its price, high but definable. We in Poland do not recognize the conception of 'peace at any price'. There is only one thing in the life of men, nations and States which is without price, and that is honour."*<sup>35</sup>

Caught between two totalitarian powers, Poland intensified its diplomatic consultations with France and Great Britain. The first tangible outcome was a military agreement with Paris, signed on 19 May. Its implementation, however, was made contingent upon the conclusion of a parallel political agreement, which was not signed until 4 September 1939, by which time the German invasion of Poland was already underway.<sup>36</sup> A mutual assistance pact between Poland and Great Britain was concluded on 25 August. Yet it seems that the British government had not entirely abandoned the appeasement policy and hoped the crisis could be resolved through Warsaw's concessions to Berlin.<sup>37</sup>

---

Soviet State, 1918–1943. A Selection of Documents]. Warszawa, 1991. 15.

<sup>33</sup> Kania, Krzysztof, *Edward Bernard Raczyński 1891–1993 dyplomata i polityk* [Edward Bernard Raczyński 1891–1993 – A Diplomat and a Politician]. Warszawa, 2014. [Hereinafter: Kania, 2014.] 152.

<sup>34</sup> Kornat–Wołos, 2020. 819.

<sup>35</sup> Borodziej, Włodzimierz, Dębski, Sławomir (ed.), *Polish Documents on Foreign Policy 24 October 1938 – 30 September 1939*. Warszawa, 2009. 245.; For the Polish original version see: *Józef Beck's Exposé of 5 V 1939*. [https://www.youtube.com/watch?v=\\_3Y5NUYt7uU](https://www.youtube.com/watch?v=_3Y5NUYt7uU) – Accessed: 20 August 2025.

<sup>36</sup> Kornat–Wołos, 2020. 703, 763.

<sup>37</sup> Kania, 2014. 150.

German–Soviet cooperation, which had existed in varying degree of intensity since 1922 despite the stark ideological contradictions between Nazism and communism, culminated in the signing of the German-Soviet Non-Aggression Pact on 23 August 1939, known variously as the Ribbentrop–Molotov Pact or the Hitler–Stalin Pact. Attached to this treaty was a secret protocol that outlined the division of spheres of influence in Central and Eastern Europe, effectively indicating the areas that both countries would be entitled to. The final demarcation of German and Soviet zones was established following the conclusion of the Boundary and Friendship Treaty, the so-called “second Ribbentrop–Molotov Pact”, on 28 September 1939.<sup>38</sup> Under its terms, the German–Soviet border was drawn directly across the territory of Poland, which was once again partitioned by its two powerful neighbours.

Germany’s attack on Poland on 1 September 1939 marked the beginning of the German-Polish war, which escalated into a global conflict on 3 September when other countries joined in. The Soviet Union, honouring its secret commitments to the Third Reich, invaded Poland from the east on 17 September. A legitimate question arises: would Hitler have dared to embark on war with Poland without the prior understanding reached with Stalin? What benefits and what drawbacks did the two years of cooperation with the USSR bring to the Third Reich? A new division of influence zones and the shift of the Soviet border 150–300 kilometres westward may have been decisive in preventing future capture of Moscow, an outcome that could have fundamentally altered the course of the entire war.

For Stalin, the pact with Hitler served its immediate purpose: delaying the inevitable clash with Germany. The weakness of the Red Army, revealed during the Winter War with Finland, demonstrated just how unprepared the USSR was for a large-scale conflict at that stage. The agreement with the Reich of 1939 thus delivered more to the Soviet Union than it could ever have expected – certainly more than the Western powers were willing or able to offer.

---

<sup>38</sup> For more information see: Kornat, Marek, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*. [Poland of 1939 in the Face of the Ribbentrop-Molotov Pact. The Issue of German-Soviet Rapprochement in the Foreign Policy of the Second Republic of Poland]. Warszawa, 2002.; Dębski, Sławomir, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*. [Between Berlin and Moscow. German–Soviet Relations of 1939–1941] Warszawa, 2007.

KRZYSZTOF KANIA

From the perspective of Polish diplomacy, however, the policy of “equal distance” had been effective only so long as external circumstances permitted. Any alternative strategy, whether alignment with Berlin against Moscow or with Moscow against Berlin, would likely have led to even graver consequences and could not have prevented the loss of Poland’s independence and sovereignty.

**Csaba Lévai**

**Interpretations of the American Revolution in Hungary  
during the Socialist Regime, 1949–1989**

Hungary is located in East-Central Europe, and the historical development of the country had been largely influenced by European great power politics.<sup>1</sup> Consequently, in the training of Hungarian historians, and in Hungarian historiography, great emphasis had been put on the history of the European great powers (United Kingdom, France, Germany, Russia, the Habsburg Empire). Not to mention, that from the 16<sup>th</sup> century onwards, the country had been integrated into the larger Habsburg Empire, and the history of Hungary could be also interpreted as a series of struggles for independence against the Habsburgs, or at least for a wider autonomy within the Empire. And the end results of these struggles were mainly determined by the actual state of the Habsburg Empire, on the one hand, and the decisions of the other European great powers about these critical situations, on the other. This was the case in the 16<sup>th</sup> and 17<sup>th</sup> centuries, when the history of the Kingdom of Hungary was determined by the relationship of the Habsburg and the Ottoman Empires, and the affairs of European great power politics. At the beginning of the 18<sup>th</sup> century, the fate of the Hungarian War for Independence (1703–1711) was also heavily influenced by the end result of the War for the Spanish Succession (1701–1714). Again, the situation was the same in 1848–1849, when the great powers of Europe supported the restoration of the Habsburg Empire, and did not recognize the independence of Hungary. As a result, Hungarian historiography focalized on the history of European great powers and relatively neglected the history of the continents other than Europe. The history of them seemed to be too distant to have a direct impact on the history of Hungary.<sup>2</sup>

Generally, it was also true for the history of North America and the United States of America before the 20<sup>th</sup> century, when the United States became one of the most important players in great power politics, and one of the main determinative forces influencing Hungarian history. But before that, and even after it, the number of works concerning American

---

<sup>1</sup> Szűcs, Jenő, “The Three Historical Regions of Europe: An Outline”, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29, 1983, 131–184.

<sup>2</sup> Kontler, László, *Millennium in Central Europe. A History of Hungary*. Budapest, 1999. [Hereinafter: Kontler, 1999.] 137–259.

history in Hungarian was limited. The colonial era was rarely mentioned, and the American Revolution was only briefly touched. Because of the reasons mentioned above, the impact of the French Revolution and the response to it was much more direct and vigorous in Hungary, as compared to the impact of the American Revolution. This is not to say that the contemporary impact of the latter was fully negligible, but it could influence and inspire only a very limited number of people in the country. The example of the American Revolution became much more vivid and important during the first half of the 19<sup>th</sup> century, leading to the outbreak of the Hungarian Revolution and War for Independence in 1848–1849, but Hungarian reformers and politicians were still inspired and influenced mainly by the examples of France, Britain, and Belgium.<sup>3</sup>

This situation partly changed after the First World War. For the first time in Hungarian history, the United States emerged as a great power, the influence of which determined the fate of the country after the lost war. Hungarian historians started to pay greater attention to the history of the United States, but the main emphasis was on the later developments of it, and not on the early periods. This was also true for the period of the emergence of the Cold War after the Second World War, when the United States became the number one enemy of the socialist camp, including Hungary.<sup>4</sup> In this period, the United States was interpreted as the leading imperialist country of the bourgeois camp, but Marxist-Leninist scholars throughout the socialist camp had to give an explanation how the United States could emerge into such a position. As a result, they also had to say something about the birth of the American republic. This was true for the Hungarian historians too, who were also trying to fit the interpretation of the American Revolution into the framework of Marxist-Leninist ideology.

There were two major phases of the interpretation of the American Revolution in Marxist-Leninist historiography in this period in Hungary. First, evaluations published in the 1950s and the early 1960s had strictly to follow the Marxist-Leninist interpre-

<sup>3</sup> Závodszy, Géza, *American Effects on Hungarian Imagination and Political Thought, 1559–1848*. Highland Lakes, New Jersey, 1995. 13–205.; Singerts, Jonathan, *The American Revolution and the Habsburg Monarchy*. Charlottesville, London, 2022.

<sup>4</sup> Lévai, Csaba, “Az amerikai prezentista-relativista történetírók (Charles A. Beard és Carl L. Becker) megítélése Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában” [The Assessment of American Presentist-Relativist Historians (Charles A. Beard and Carl L. Becker) in Hungary During the Kádár Regime], In: Erős, Vilmos, Takács, Ádám (ed.), *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Budapest, 2012. 112–133.

tation of the great historical event, which was based on the Marxist evaluation of the French Revolution. Second, due to détente and the improving relations of the Soviet bloc and the United States, a softened version of the Marxist-Leninist interpretation was allowed to evolve from the second half of the 1960s. It is worthy to note, that it was also true for the whole period of the socialist regime, that the interpretation of the American Revolution was still not a central problem of Hungarian historiography. As a result, there were no essential debates about it, and no alternative interpretations of it emerged within the framework of Marxist-Leninist scholarship. A softened version of this interpretation could evolve from the second half of the 1960s, but it remained within the framework of Marxist-Leninist interpretation, officially. It is also important to add that this softened version was allowed to evolve by the responsible plenums of the Communist Party.

By the year of 1949 the Communist Party took power in Hungary and from the beginning of the 1950s it was forbidden to publish such evaluations of the American Revolution, which did not strictly follow the Marxist-Leninist interpretation of the great event. The problem of Marxist historians was that it was not easy to fit the American Revolution in the framework of the official Marxist-Leninist theory of revolution. Was it, similar to the French Revolution, a “bourgeois revolution” which destroyed feudalism and created the preconditions of capitalist development, or was it the “first anti-colonialist uprising”?<sup>5</sup> But there was no feudalism in North America in the European sense of the word, so there was no *ancien regime* [old regime] to bring down. And if it was fundamentally a movement for independence led by colonial bourgeoisie to make them free from the patronage of the British capitalists, what kind of role did the mass of the working people play in it?<sup>6</sup>

It was not easy for the Marxist-Leninist historians to answer these questions, since the “classics” of the theory rarely mentioned the problem of the American Revolution and made only very general and passing remarks. Soviet and Hungarian Marxist-Leninist authors usually quoted the very general evaluation of Lenin, according to which the American people “were fighting one of the first and greatest wars for liberation,

<sup>5</sup> Foster, William Z., *Az amerikai földrész rövid politikai története*. [A Brief Political History of the American Continent] Budapest, 1952. 144.

<sup>6</sup> Solti, László, *1787. Az amerikai történetírás évszázados vitájának újabb állomásai*. [1787: New Milestones in the Century-Long Debate of American Historiography] Budapest, 1985. [Hereinafter: Solti, 1985.] 7–9.

one of the rare really revolutionary wars in the history of mankind”.<sup>7</sup> As a result, Marxist-Leninist historians of the 20<sup>th</sup> century did not have firm ideological foundations on which they could have built their interpretations. Nevertheless, Marxist historians could find solutions to these dilemmas, mainly by the help of the Marxist interpretation of the French Revolution.<sup>8</sup> According to it, the Jacobins represented the most progressive political movement, since they endeavored to destroy the structure of feudalism the most consistently. But the moderate bourgeoisie became terrified of the active political role of the working people and they brought down the regime of the Jacobins, and by the help of this reactionary turn they could consolidate the capitalist rule.<sup>9</sup> In the case of the American Revolution Marxist historians considered Shays’ Rebellion in Massachusetts in 1786–1787 as the culmination of the revolutionary political activity of the masses, which terrified the moderate bourgeoisie. The counter-revolutionary reaction of them was the forcing of the new federal constitution on the masses, by the help of which they could consolidate their rule.<sup>10</sup>

This opinion was represented by a two-volume history of the United States written by Soviet authors in the late 1950s, which was published in Hungarian in 1964. The author of much of the chapter about the American Revolution was A. A. Fursenko, while N. N. Bolhovitinov wrote the part discussing the relationship of Russia and the United States during the War for Independence. According to Fursenko: “*Shays’ Rebellion indicated the height of the democratic movement after the war. It showed to the ruling classes how dissatisfied the masses were with the results of the war, in which victory was secured by the heroic efforts and self-sacrifice of the latter. The war and the follow-up setback of the economy resulted in misery and pauperization of the farmers, artisans, and the working-class people, on the one hand, and favored the economic strengthening of the bourgeoisie and the planter class, on the oth-*

<sup>7</sup> Lenin, Vlagyimir Iljics, *Összes művei. 38. kötet.* [Collected Works. Volume 38.] Budapest, 1973. 335. All translations from Hungarian were made by the author.

<sup>8</sup> Mathiez, Albert, *A francia forradalom.* [The French Revolution] Budapest, 1957.; Lefebvre, Georges, *The Coming of the French Revolution.* Princeton, 1947.; Soboul, Albert, *A francia forradalom története 1789–1799.* [The History of the French Revolution, 1789–1799] Budapest, 1989.

<sup>9</sup> Soboul, 1989. 235–242.; Furet, François, *Gondoljuk újra a francia forradalmat.* [Rethinking the French Revolution] Pécs, 1994. 89–129.

<sup>10</sup> Solti, 1985. 9

er.”<sup>11</sup> Fursenko described the federal constitution of 1787 as “a great step backward as compared to the *Declaration of Independence* and several state constitutions especially those of Pennsylvania”.<sup>12</sup> The approach of the Soviet Marxist historians to the American Revolution was essentially positive, since they considered it fundamentally a progressive event in the history of mankind, which after all established a pure capitalist economy and society in the United States, and, in this sense, created the pre-conditions for the socialist revolution. This is the reason why they added in respect of the federal constitution that “*in the context of the period, and especially after the adoption of the Bill of Rights, we could consider it a progressive document... America showed the world in those days how to wage a revolutionary war, as it was pointed out by Lenin, and here lays the real importance of the war for independence from the point of view of the progress of history.*”<sup>13</sup> To sum it up, the American Revolution had a great impact on the revolutionary events in France and on the wars for independence in Latin America, and in this way contributed to the great struggle against feudalism and for the consolidation of a capitalist society and economy, led by the progressive bourgeoisie.

A long summary of American historiography had been also attached to this history of the United States written by Soviet Marxist-Leninist scholars. From the different schools of American historiography, the approach of the progressive historians and especially of Charles A. Beard (1874–1948) proved to be the closest to their interpretation. No wonder that Soviet historians applauded the approach of Beard and those of the other “economic historians”. Nevertheless, they also heavily criticized the interpretation of progressive scholars who “*use such terms as class struggle, property, etc. in a wrong way, and their interpretation of these terms is not in accordance with the correct, scientific Marxist definition of these concepts.*” According to the Soviet authors, the progressive historians “*were able to call the attention to the economic conflicts which provided the economic basis of the struggle between the colonies and the mother country at the end of the 18<sup>th</sup> century, and they pointed out the restrictions which were imposed upon the colonies concerning the functioning of manufacture, commerce etc... But one should also take into account that according to the representatives of the economic school, the political behavior of the social classes had been determined not by class interests,*

<sup>11</sup> Soviet authors, *Az Egyesült Államok története I-II. kötet.* [History of the United States, Volumes I–II.] Budapest, 1964. [Hereinafter: Soviet authors] 80.

<sup>12</sup> Soviet authors, I. 89.

<sup>13</sup> Soviet authors, I. 89–90.

*but by the selfish and narrow-minded interests of individuals, the characteristics of which are the eternal features of human nature.*"<sup>14</sup> Not to mention that according to them, Beard gave up his progressive ideas by the end of the Second World War.<sup>15</sup>

It means that the Soviet authors applauded unequivocally the works only of those American historians who were the members of the Communist Party, or who openly declared themselves as Marxists. Although he was not a historian such a person was William Z. Foster (1881–1961) who was the leader of the Communist Party of the United States of America in the 1920s and again after 1945, and who was the presidential candidate of the party in 1924, 1928, and 1932. Foster was a loyal supporter of the leadership of the Soviet Union during the 1950s and he died in Moscow. Several of his works were published in the 1950s in Hungary.<sup>16</sup> One of them was a book entitled *Short Political History of the American Continent* which was published in 1952. According to him, a great revolutionary movement was observable on the American continent between the middle of the 18<sup>th</sup> century and 1837. The "*essence of this great movement was the revolutionary attack against the feudal system, this was an all-American bourgeois, that is capitalist revolution*".<sup>17</sup> In this sense, he also deemed the American Revolution a progressive movement in the history of mankind, since it was "*the next, more developed phase in the harsh struggle of mankind from barbarity towards socialism*".<sup>18</sup> It was also a war for independence "*on the part of the emerging American capitalist class, to throw off the foreign oppressors, the parasitic European governments, and the exploiting classes, bloodsucking the colonial world*". The revolution was headed by "*the coalition of Northern merchants and industrialists, and Southern planters... but a great role was also played by the workers and the farmers*".<sup>19</sup>

The communist politician also interpreted the role of the ratification of the federal constitution of 1787 very similarly to the Soviet historians.

<sup>14</sup> Soviet authors, II. 390.

<sup>15</sup> Soviet authors, II. 393.

<sup>16</sup> Foster, William Z., *A kapitalizmus alkonya*. [The Twilight of Capitalism] Budapest, 1950a.; Foster, William Z., *Lapok egy munkás életéből*. [Pages from a Worker's Life] Budapest, 1950b.; Foster, William Z., *Az amerikai földrész rövid politikai története*. [A Brief Political History of the American Continent] Budapest, 1952. [Hereinafter: Foster, 1952.]; Foster, William Z., *Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának története*. [The History of the Communist Party of the United States] Budapest, 1953.

<sup>17</sup> Foster, 1952. 143.

<sup>18</sup> Foster, 1952. 144.

<sup>19</sup> Ibid.

Unlike them, Foster did not refer to Shays' Rebellion directly, but he mentioned "*the outbreak of some rebellions, popular struggles, independent from the direction of the liberal bourgeoisie and the planters*".<sup>20</sup> The ratification of the new constitution was a reactionary turn of the ruling classes, in order to restrict the suffrage to the "*proprietary classes, the definite interest of which was the exploitation of the workers*".<sup>21</sup> It is worthy to note that Foster's book was full of factual errors. According to him, the first permanent English settlement in Virginia, Jamestown was founded in 1606 and not in 1607, George Washington was the richest plantation owner in the colonies before the American Revolution, and Crispus Attucks, the mulatto victim of the Boston Massacre on March 5, 1770 was a slave escaping from the South.<sup>22</sup> According to the evaluation of the Soviet authors of the two volume history of the United States, Foster "*exposed the forms and methods of the exploitation of the masses. He pointed out that the state serves the interest of the monopolies, and expounded the development of state monopolistic capitalism, and analyzed the real characteristics of the economic crises*".<sup>23</sup>

From the point of view of the historiography of the American Revolution, the works of Herbert Aptheker (1915–2003) played an even more important role. Like many young intellectuals of his generation, he joined the Communist Party in 1939. He served in the United States Army during the Second World War and reached the rank of major by 1945. However, Aptheker suffered from the effects of McCarthyism in the 1950s. Although he had a Ph. D. from Columbia University, he was unable to obtain a full-time appointment as a university lecturer in this period. Aptheker fought against Cold War anticommunism, testifying on behalf of Communist Party officials facing persecution in these years.<sup>24</sup> Nevertheless, he could publish such path-breaking work as *American Negro Slave Revolts*, which were among the first scholarly efforts to discuss the role African Americans had played in the American Revolution, and to summarize the history of the resistance of them against slavery.<sup>25</sup> He remained loyal to the communist movement even after Nikita Khrushchev's denunciation of Stalinism in 1956. In his *The Truth about Hungary* he publicly de-

<sup>20</sup> Foster, 1952. 145.

<sup>21</sup> Ibid.

<sup>22</sup> Foster, 1952. 147, 152, 157.

<sup>23</sup> Soviet authors, II. 399.

<sup>24</sup> Kelley, Robin D.G., "Interview of Herbert Aptheker", *The Journal of American History* 87, 2000, 151–167.

<sup>25</sup> Aptheker, Herbert, "American Negro Slave Revolts", *Science and Society* 1, 1937, 512–538.; Aptheker, Herbert, *American Negro Slave Revolts*. New York, 1943.

fended the Soviet Union's subsequent suppression of the Hungarian anti-communist uprising in the same year.<sup>26</sup> And Aptheker also defended the intervention of the armies of the socialist countries in Czechoslovakia in 1968 in a pamphlet entitled *Czechoslovakia and Counterrevolution: Why the Socialist Countries Intervened*.<sup>27</sup> As Peter Novick noted, “[i]n the United States the leading Communist historian, Herbert Aptheker, produced the party’s official defense of Soviet tanks assaulting Hungarian workers”.<sup>28</sup> His behavior was in stark contrast to the actions of his famous British Communist colleagues Christopher Hill (1912–2003) and Edward P. Thompson (1924–1993), who left the Communist Party of Great Britain after 1956.<sup>29</sup> As Susan Armeny pointed out: “*The historian who celebrated slave revolts in the Americas opposed freedom for the peoples of the Soviet Union and Eastern Europe... Let us honor Aptheker’s pioneering work in African American history and his devotion to equality for African Americans. But let us condemn his support for the policies of the Soviet Union and of the international movement it dominated as antithetical to the cause of freedom and justice Aptheker himself profess.*”<sup>30</sup>

However, the Soviet authors applauded the works of Aptheker which “*describes the struggle of the negro slaves for their liberation*”, and who “*unmasked the reactionary feature of present day concepts of bourgeois historiography*”.<sup>31</sup> Aptheker also penned a 47-page long booklet entitled *The Negro in the American Revolution*, which was praised by the authors of the Soviet history of the United States, and which was one of the first efforts to explore the role African Americans played in the American Revolution.<sup>32</sup> This work and also his other study about the slave revolts had been published in Hungarian in 1953 in a volume entitled *Excerpts from the History of the American Negro People*. According to the foreword of this volume, the Hungarian publication “*strengthens the broader front of the struggle against American*

<sup>26</sup> Aptheker, Herbert, *The Truth about Hungary*. New York, 1957.

<sup>27</sup> Aptheker, Herbert, *Czechoslovakia and Counterrevolution: Why the Socialist Countries Intervened?* New York, 1969.

<sup>28</sup> Novick, Peter, *That Noble Dream. The “Objectivity Question” and the American Historical Profession*. Cambridge, 1995. [Hereinafter: Novick, 1995.] 422.

<sup>29</sup> Ibid.

<sup>30</sup> Armeny, Susan, “Letter to the Editor”, *Journal of American History* 87, 2000, 1176–1177.

<sup>31</sup> Soviet authors, II. 405.

<sup>32</sup> Aptheker, Herbert, *The Negro in the American Revolution*. New York, 1940.; Soviet authors, II. 404.

*imperialism*".<sup>33</sup> The American historian was talking about the first American Revolution, since he thought that only the victory of the North in the American Civil War and the abolition of slavery, which he termed the second American Revolution, created the conditions of a pure capitalist development in the United States. Aptheker did not declare the American Revolution an "*early bourgeois revolution*" openly, but his interpretation was close to this explanation, since he stated that it was only the first step towards the foundation of a pure capitalist economy and society. In this sense, his evaluation is close to the interpretation of Soviet historians. According to him the American Revolution committed itself against the aristocracy, separated the state and the church, declared the self-determination of the nation, fought against the vestiges of feudalism, and promised liberty and equality.<sup>34</sup>

Textbooks for university students also reflected the official Marxist-Leninist interpretation, of course. *World History, 1500–1789* by Tibor Wittman, written in the 1960s, is a good example. In this work Wittman, the excellent pioneer historian of Latin-America in Hungary, declared that at the beginning of the American Revolution the "revolutionary class alliance of revolutionary democrats (Jefferson, Samuel Adams, etc.), the liberal bourgeoisie (Franklin etc.), and the planters (Washington etc.), supported by the people, introduced terror against the English and the counter-revolutionary loyalist forces. This alliance was transitional, of course. "*The liberal, profit-seeking bourgeoisie and the planter class, who were afraid of the people, started to monopolize power in the second half of the revolutionary struggle. The people tried to defend "their lands and liberty" under the leadership of captain Shays, and this uprising forced the "bourgeoisie and the planter class to realize the commonness of their class interests."* They came to the conclusion that "*for the sake of the subordination of the people and the defense of the interests of the capitalists, a stronger state administration was needed.*" As a result, the new federal constitution of 1787 defended the "*economic rights only of the businessmen, the speculators, and the slave holders.*" The evaluation of Wittman was also very similar to those of the Soviet authors. According to him: "*despite the anti-democratic features of it, the victory of the United States, its social and political structure had a great influence on the progressive forces of Europe, especially in France, and it supported the bourgeoisie in*

<sup>33</sup> Aptheker, Herbert, *Az amerikai négek történetéből*. [From the History of African Americans] Budapest, 1953. [Hereinafter: Aptheker, 1953.] 6.

<sup>34</sup> Aptheker, 1953. 65.

*its struggle against feudal absolutism... It also made clear that social progress is not the exclusive monopoly of European capitalist nations. Besides its impact on world economy, here lies the historical importance of the event.*"<sup>35</sup> Wittman's textbook went through sixteen printings up to the late 1980s, when it was still in use.

University textbooks clearly reflect Marxist-Leninist interpretations of the American Revolution such as the more ambitious project of László Solti, who published a work about the historiography of the birth of the federal constitution of 1787 in 1985. Solti was a professional historian, who published many studies also for the wider audience. He wrote many history lectures about various topics for the Hungarian State Radio Company, for example. The impact of his works was twofold. On the one hand, he insisted on the validity of old Marxist-Leninist interpretations, and criticized heavily the explanations of the non-Marxist American historians, but in doing so, he also displayed the views of some non-Marxist schools of American historiography, on the other. In 1959, Solti published a very early review of the debate about the work of Beard, and progressive historians in the 1950s. He fundamentally criticized the "presentist-relativist" approach of Beard and Carl L. Becker (1873–1945), but his report on this debate in itself was a significant account of one of the important developments of American historiography, only two years after the repression of the revolt in 1956.<sup>36</sup> In his book he published in 1985, his clear aim was to adapt the history of the American Revolution to the requirements of Marxist-Leninist revolutionary theory through the critical analysis of American historiography. As he stated in the preface, the aim of his work was "*to investigate the problem, to what extent the process and the internal dynamics of the American Revolution has something in common with the dynamics of the other great bourgeois revolutions*".<sup>37</sup> Unsurprisingly, he came to the conclusion that there were common dynamics of all bourgeois revolutions described by the founding theorists of Marxism-Leninism, and the American Revolution was not an exception at all. Which were the main characteristics of this common dynamism? According to Solti: the "*radical movements of the people without property and of the petit bourgeois played a significant role in*

<sup>35</sup> Wittman Tibor, *Egyetemes történet, 1500–1789*. [Universal History, 1500–1789] Budapest, 1989. 162–167.

<sup>36</sup> Solti, László, "Az amerikai történetírás néhány kérdéséről" [On Some Questions of American Historiography], *Századok* 92, 1958, 465–474.

<sup>37</sup> Solti, 1985. 7.

*the American Revolution, although the intensity and the political results of these movements were not as spectacular as in the French Revolution... As a result of the one-sided economic policy of the ruling classes, the enormous tax burden, the extensive indebtedness, the confiscation of property, the imprisonment of the farmers etc., a clear decline in the economic position of the small owners was observable.*"<sup>38</sup>

The masses responded with the Shays' Rebellion, which was followed by movements of the workers and the farmers in other states. "No wonder that, according to the interests of the bourgeoisie and the large landowners, the rapid and urgent political consolidation became the number one aspiration of the ruling classes".<sup>39</sup> This reactionary goal had been achieved by the ratification of the new federal constitution. In the eyes of Solti, a similar scenario could be observable in the French Revolution, since the rule of the Jacobins was followed by the reactionary regime of the Thermidor Convent and Napoleon Bonaparte. The ruling classes in both countries did "*what was allowed to them by the historical and social conditions, what was the actual historical task of them, to consolidate the rule of the bourgeoisie, endangered by the overflowing of revolutionary activity*".<sup>40</sup> It means that this reactionary setback which was observable in both bourgeois revolutions was the result of the very nature and the internal logic of all bourgeois revolutions, including the American one. Solti did not deny that there were clear differences between the two events. The most important difference is that in France the bourgeoisie was forced to apply "*sadistic and bloody methods*" to restore capitalist order, while in the United States it was enough to use methods of constitutional lawmaking. But, according to Solti, the essential dynamics of the two revolutions were the same.<sup>41</sup>

Solti analyzed the works of the different schools of American historiography from this point of view. No wonder that he preferred the economic interpretation of the progressive historians, especially that of Charles A. Beard, but he also praised the works of such scholars as John Franklin Jameson (1859–1937) or Elisha P. Douglass (1916–2001). He noted that the works of the progressive historians are not perfect. Nevertheless, "*they made a significant step towards the integration of the analyses of the American Revolution into the general framework*

<sup>38</sup> Solti, 1985. 8.

<sup>39</sup> Ibid.

<sup>40</sup> Solti, 1985. 9.

<sup>41</sup> Ibid.

*of the investigation of all bourgeois revolutions, and towards calling attention to the fact that the American Revolution is not excepted from some general tendencies of the internal dynamics of all bourgeois revolutions”.*<sup>42</sup> Solti heavily criticized such schools of American historiography as the “*consensus school*” of the 1950s, or the representatives of the “*republican synthesis*” in the 1960s and 1970s. However, through his criticism of the studies by American historians of the 1950s and 1960s, Hungarian audiences could at least obtain information about the work of such well-known American historians of the revolutionary era as Louis Hartz (1919–1986), Daniel Boorstin (1914–2004), Edmund S. Morgan (1916–2013), Carl N. Degler (1921–2014), Bernard Bailyn (1922–2020), Gordon S. Wood (1933–), or Jack P. Greene (1931–).<sup>43</sup>

No doubt that the Marxist-Leninist approach remained the official interpretation of the American Revolution in Hungary up to the collapse of the socialist regime at the end of the 1980s. Nevertheless, a gradual change within this interpretative framework was observable mainly from the second half of the 1960s on. There were three main factors behind this development: First, the clearly observable change in the domestic politics of the Hungarian Socialist Workers’ Party, as the Communist Party was renamed in 1956, after the successful consolidation of the regime under the leadership of János Kádár (1912–1989) after the suppression of the revolution in 1956. Second, the international détente, namely the changing policy of the Soviet Union and the United States towards each other, and towards the socialist countries of Eastern Europe. Third, the spectacular improvement of American-Hungarian relations due to the conditions mentioned above. Regarding the change in the domestic politics of the Communist Party, the 1956 revolt was a great lesson also for the leaders of it. They wanted to avoid a second uprising at almost any price, and this was also in the fundamental interest of the Soviet Union. János Kádár, who became the leader of the Communist Party because of the Soviet intervention in 1956, was imposed upon Hungary by the Soviets. The retribution after the defeat of the uprising was cruel and brutal and Kádár was considered by most ordinary Hungarians “the butcher of the nation” in the second half of the 1950s. But he also realized that the Communist Party had to change its policy, and the Communist Party started to lay much greater emphasis on the standard of living of the people, in order to gain the support at least of some segments of Hungarian society, and there

<sup>42</sup> Solti, 1985. 21, 31.

<sup>43</sup> Solti, 1985. 108–151.

was a real and significant improvement in this respect in the second half of the 1960s and in the 1970s. As a result of some economic reforms, there was also an increase in the productivity of the economy, and Hungarian agriculture became the food supplier of the other socialist countries. Many Hungarians accepted and supported this new policy because they compared it to the dogmatic Stalinism of the 1950s and to the situation in some other socialist countries, where shortage of food was still the part of everyday life. By the end of the 1960s, Kádár evolved to the position of the beneficial “*uncle or father of the nation*”.<sup>44</sup>

A somewhat more liberal cultural policy was an integral part of this new line. American authors, who criticized contemporary American society, for example the books of the sociologists C. Wright Mills (1916–1962) or David Reisman (1909–2002) and works which were indifferent from an ideological point of view, had been allowed to be published. And this was also true for the products of the American film industry. Such American movies were displayed in Hungary as *Easy Rider* or *Hair*. In the eyes of many Hungarians this was a radical change which was in sharp contrast with the almost complete ban of the 1950s.<sup>45</sup>

During the years of the Cold War the American republic became the leading power of the “free world” and, as a result, gradually emerged to the position of a positive example and the symbol of those values, which were inaccessible for the Hungarians under communist rule. Due to the oppressed position of the people and the serious lack of information Hungarians, started to develop a fundamentally positive and highly idealized picture of the United States, which was in sharp contrast with the official communist propaganda of the 1950s according to which Coca Cola, for example was a dangerous drug by the help of which bourgeois imperialists keep the American youth under control. The relevance of the American Revolution did not play a significant role during the anti-communist insurrection in 1956, since the rebels considered the Hungarian Revolution of 1848–1849 as their prime example. The United States did not help the Hungarian freedom fighters directly, and the defeat of the revolt was followed by some kind of disappointment with the United States. But by the end of the 1960s, America became the embodiment of the free world for many of the Hungarians again, despite the official anti-American propaganda in connection with the Vietnam War and the Civil Rights Movement. Communist propagandists argued the crisis of American

<sup>44</sup> Kontler, 1999. 430–454.

<sup>45</sup> Kontler, 1999. 445–448.

capitalism and the anti-democratic nature of the American political system. But for many Hungarians under communist rule the protest against the Vietnam War and the Civil Rights Movement in the United States were not the signs of the final crisis of American capitalism, but the expressions of a democratic society in which one can protest legally with the hope of success for his or her rights. And from the Hungarian perspective, the social and material welfare enjoyed by the “*oppressed and exploited*” average white Americans was almost unthinkable. Many young Hungarians opposed the Vietnam War and the inhuman treatment of African American demonstrators sincerely, but not simply because they supported their government in condemning the “*imperialist and racist*” policy of the American government, but because they also felt themselves oppressed by their own government and the Soviet Union. And they were also eager to own at least some pieces of the material welfare which was inaccessible for them in a socialist country.<sup>46</sup>

In Western Europe Coca Cola and McDonalds became the symbols of American imperialism and political and military hegemony. But in Hungary they were considered as the small pieces of the free world. From this perspective they proved to be really very important events when Coca Cola became available in Hungary at the end of the 1960s and the first McDonald fast food restaurant was opened in Budapest in 1986, four years before the first free parliamentary elections. Some Hungarian young people may have been disappointed that Coca Cola is not a serious drug, but it was very good for them to know that they had the opportunity to drink the same drink with Elvis Presley, and other American pop and rock stars. The same was true of American pop and rock music the imitation of which by Hungarian bands was partly an effort to establish an alternative culture to the official socialist entertainment industry.<sup>47</sup>

The second important factor behind the changing interpretation of the American Revolution in Hungary was the changing relationship of the Soviet Union and the United States from the 1960s onwards. The result of it was the changing policy of the United States towards the satellite states of Eastern Europe. In contrast to its former aims, American foreign policy gave up the policy of destabilization of the satel-

<sup>46</sup> Sebestyén, Annamária, “A hatalom és az ifjúság a hatvanas évek Magyarországon” [Power and Youth in 1960s Hungary], In: Szabó, Máté (ed.), *1968 tiltakozási hulláma fél évszázad visszfényében*. Budapest, 2021. 230–249.; Glant, Tibor, *A Szent Korona amerikai kalandja és hazatérése*. Debrecen, 2018. [Hereinafter: Glant, 2018.] 121–126.

<sup>47</sup> Ibid.

lite regimes but wanted to stabilize and consolidate them from the middle of the 1960s on. Foreign policy makers in Washington accepted the permanent presence of the Soviet Union in East-Central-Europe and they wanted to preserve the stability of Europe under such conditions. They thought that the possible pullout of the Soviet Union from East-Central-Europe would lead to the destabilization of the European balance of power and the re-emergence of the influence of Germany in the region. It would also lead to the resurgence of the conflicting nationalism of the region. Consequently, the United States changed its policy towards the satellite regimes of Eastern Europe and initiated economic and cultural cooperation and exchange programs. The American government also supported the granting of loans to these regimes, and these loans started to play an increasingly significant role in the financing of some of the socialist countries of Eastern Europe.<sup>48</sup>

The third important factor behind the changing interpretation of the American Revolution in socialist Hungary was the significant and spectacular improvement of American-Hungarian relations from the middle of the 1960s. Partly as a result of the pressure of the American government, the Hungarian government announced an extensive, but not full amnesty for the participants of the 1956 revolt, who were still in prison. The Hungarian government realized the slowing-down of the extensive economic growth of the country, and they needed technology transfers from the well-developed countries of the Western world, to give a new impetus to the economy. As a result, socialist Hungary was also interested in the improvement of the relationships with the United States, with international détente in the background. One of the first signs of this new line was the restoration of the diplomatic relations on the ambassadorial level between the two nations in 1966. It was followed by the settling of the status of Cardinal József Mindszenty (1892–1975), who had fled to the American Embassy after the collapse of the revolution in 1956. Mindszenty was pardoned by the Hungarian government, Pope Paul VI forced him to abdicate, and he was allowed to leave the building of the American Embassy and the country in 1971. These developments were followed in 1973

<sup>48</sup> Borhi, László, *Nagyhatalmi érdekek háójában: az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. [In the Web of Great Power Interests: Relations Between the United States and Hungary from World War II to the Regime Change] Budapest, 2015. [Hereinafter: Borhi, 2015.]; Borhi, László, *Dealing with Dictators: The United States, Hungary and East Central Europe, 1942–1989*. Bloomington, 2016. [Hereinafter: Borhi, 2016.]

by an agreement on compensation for American property nationalized in Hungary after World War II. The Holy Crown of Saint Stephen, the symbol of Hungarian sovereignty, was captured by the American troops as a war booty at the end of World War II, but the Carter administration decided to restore it to Hungary in 1978. One year later a chair in Hungarian Studies was established at Indiana University (Bloomington), which was sponsored partly by the Hungarian government.<sup>49</sup>

One of the side effects of this new policy was the emergence of a somewhat new interpretation of the American Revolution in Hungary. Works of the historians were strictly censored in the 1950s and the first half of the 1960s. External censorship endured, but became somewhat milder, and the number of taboo topics like the retaliation after 1956, or the treatment of the Hungarian civil population by some soldiers of the Red Army during World War II, decreased. Besides that, authors also developed some kind of internal censorship, not to touch such topics could be considered intolerable by the regime. Historians were permitted to put greater emphasis on the drama of the American colonists' experiences and the sensational campaigns of the War for Independence, provided the studies remained within a more broadly interpreted Marxist-Leninist framework. In some cases, especially during the 1980s, this simply meant that they attached quotations from one of the classics of Marxism-Leninism to their texts, showing that they follow the official interpretation of the given event.

The thin volumes of Ervin Szuhay-Havas are good examples of this revised approach. The title of his first book published in 1969 was the *Heroic Age of America* and it was about the history of the mainland British colonies in North America, but he also attached a brief survey of the American Revolution to his work. The author followed Marxist-Leninist interpretations, but in a more sophisticated manner. In his opinion the American Revolution was a war for independence, a colonial revolt, and a social revolution at the same time. It was a war for independence which led to the founding of an independent new state. But it was undoubtedly the first “*successful colonial revolt of a small nation*,” which set an example to such modern political developments as the movement of the “*non-aligned nations*” of the Third World. “*But was it also a revolution? Yes, of course. The Founding Fathers, the members of the Continental Congress inflamed the torch of the revolution in the New World, and they could rise to power with the help of an effusive popular movement. But after victory they were ready to restrain the move-*

<sup>49</sup> Kontler, 1985. 430–468.; Borhi, 2015.; Borhi, 2016.; Glant, 2018.

*ment of the tens and thousands of armed ordinary people.*” The leaders of the young American republic reacted with violence to the claims of the participants in Shays’ Rebellion. For Szuhay-Havas Shays’ Rebellion represented the eruption of the revolutionary activity of the people. According to him, the American Revolution “*was a struggle for independence, a colonial war, and a revolution, the result of which was not a popular government.*” It means that the dynamics of the American Revolution were like that of the French Revolution according to Szuhay-Havas. The only difference was that in America the popular movement was not strong enough to come into power, and the “*bourgeoisie of the ‘Thermidor Directory’ could keep the power firmly in his hands throughout the revolution*”. Accordingly, quoting the evaluation of Karl Marx, Szuhay-Havas declared the federal constitution a “*typical bourgeois-patrician*” document.<sup>50</sup>

The book of Szuhay-Havas was written for a wider audience. Consequently, it was full of interesting details concerning the daily life of the colonists, or the relation of the white settlers and the Native Americans. It is funny that in spite of its clear commitment to Marxism, the book also included many elements of the interpretation of the American historians of the 1950s. The members of the highly anti-communist consensus school argued the exceptional feature of the historical development of the United States.<sup>51</sup> Paradoxically, this interpretation was in many respects in accord with the Marxist approach in the sense that Marxist scholars also emphasized some differences of American and European history in order to be able to explain the special features of their “*early bourgeois revolution.*” Szuhay-Havas also published a thin volume about the Civil War in 1965, and at the bicentenary of American independence a short book about the history of the American Revolution in 1976.<sup>52</sup>

<sup>50</sup> Szuhay-Havas, Ervin, *Amerika hőskora*. [The Heroic Age of America] Budapest, 1969. 320–321, 324.

<sup>51</sup> Kraus, Michael, and Joyce, Davis D., *The Writing of American History*. Norman, 1990. 311–335.; Novick, Peter, *That Noble Dream. The “Objectivity Question” and the American Historical Profession*. Cambridge, 1995. 281–414.; Lévai, Csaba, “American historiography in the 1950s: the case of Daniel J. Boorstin”, In. Bollobás, Enikő and Nagy, Szilvia (ed.), *Proceedings of the 2003 Biennial Conference of the Hungarian Association of American Studies*. Budapest, 2005. 183–187.

<sup>52</sup> Szuhay-Havas, Ervin, *Kék-szürke tragédia. Az amerikai polgárháború története*. [Blue-Gray Tragedy: The History of the American Civil War] Budapest, 1966. [Hereinafter: Szuhay-Havas, 1966.]; Szuhay-Havas Ervin, *Tizenhárom csillag*. [Thirteen Stars] Budapest, 1976. [Hereinafter: Szuhay-Havas, 1976.]

As compared to the other Marxist scholars mentioned above, in his book about the American Revolution he emphasized the complexity of the historical event. For example, he wanted to explain to his readers why some rich bourgeois decided to support independence and why some others remained loyal to the British Crown? He called the attention of the Hungarian public for the first time to the fact that the American Revolution was also a civil war. However, his conclusion was pretty much the same as in his earlier book: The reactionary bourgeoisie supported the strengthening of the federal government after the destruction of the Shays' Rebellion, and they imposed upon the people the new federal constitution. For Szuhay-Havas the American Revolution represented the "*third level in the history of bourgeois revolutions, after the rebellion of the Netherlands and the English Revolution. This was the first in which religious issues did not play significant role... The classics of Marxism-Leninism were fully aware of the fact that the American Revolution was an early bourgeois revolution.*" But, quoting Lenin he also added that it was a progressive event of human history, since "*this was one of the rare really revolutionary wars in the history of mankind*".<sup>53</sup> The volumes of Ervin Szuhay-Havas became clearly outdated. They not only reflected the official Marxist-Leninist ideology, but the author was rarely aware of the important changes that occurred in the historical interpretation of the colonial era and the revolution in the 1960s and 1970s. It was not simply the fault of the author, of course. According to the blurb on the cover, the book was "*published on the occasion of the 200<sup>th</sup> anniversary of the birth of the United States*".<sup>54</sup> It should be noted that Szuhay-Havas's book was published by the official publishing house of party documents and the writings of the leaders of the Communist Party. By the publication of a volume celebrating the bicentennial of American independence the communist leaders of Hungary probably wanted to make a gesture. In this sense the publication of Szuhay-Havas's volume corresponded with the new policy of the Hungarian Socialist Workers' Party.

It is also important to note that Ervin Szuhay-Havas was not a professional historian, but an author with very good writing skills, who mainly published books about interesting topics for a wider audience. The first professional historian who played significant role in this new trend of historiography was Aladár Urbán (1929–2019). At the zenith of his professional career, he was full professor at the Loránd Eötvös

<sup>53</sup> Szuhay-Havas, 1976. 265.

<sup>54</sup> Szuhay-Havas, 1976. blurb.

University of Budapest, which is traditionally considered the most prestigious university of the country, and he was acclaimed as a leading authority of the Hungarian Revolution and War for Independence in 1848–1849. Urbán started to do research concerning the impact of the American Revolution on the political thought of such leaders of the Hungarian Revolution as Lajos Kossuth (1802–1894), and, as a result, he also started to study the American Revolution. He was one of the first Hungarian historians who could spend ten months in the United States in 1973–1974 with the help of an agreement about cultural exchange between the Hungarian and the American governments. With the help of the Ford Foundation, approximately 20–25 Hungarian experts per year were allowed to visit American universities after 1964. The emergence of these exchange programs was another sign of the changing political relations of the two countries.<sup>55</sup>

As Aladár Urbán recalled in an interview in 2009, “[i]t was not easy to do serious research regarding Western Europe or America at these times... travel was difficult, and as a result, it was impossible to establish really serious academic contacts”.<sup>56</sup> He was planning to write his so-called academic doctorate about the impact of the ideas of the American Revolution on the leaders of the Hungarian Revolution and War for Independence in 1848–1849, but the Academic Evaluation Committee of the Hungarian Academy of Sciences did not deem it as a topic suitable to get the degree, which was the highest academic degree in Hungary at that time. Under such conditions, Urbán decided to give up American history as his main field of interest, and returned to Hungarian history.<sup>57</sup> Nevertheless, he could do fundamental work regarding the popularization of early American history in Hungary. He wrote several articles about the history of the American Revolution for Hungarian newspapers and magazines, including *Népszabadság* (Freedom of the People), the official daily organ of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers’ Party. He did not only popularize the topic of the American Revolution, but he also published some scholarly works regarding the great event. He edited and published a volume in 1981 entitled *Documents for the Study of the History of the United States*,

<sup>55</sup> Pelyach, István, “Egy életpálya vonzásában. (Összeállításunkkal köszöntjük Urbán Aladár történést 80. születésnapján)” [In the Orbit of a Life’s Career. (With this compilation, we greet the historian Aladár Urbán on the occasion of his 80th birthday)], *Aetas* 24, 2009, 175–180. [Hereinafter: Pelyach, 2009.]

<sup>56</sup> Pelyach, 2009. 177.

<sup>57</sup> Ibid.

1774–1918. It contained the first Hungarian translations of many of the fundamental documents of the period of the American Revolution, such as the *Declaration of the Causes and Necessity of Taking up Arms*, or *The Treaty of Alliance with France* and many others.<sup>58</sup>

Urbán also published the classic work of Charles A. Beard, *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States*, in Hungarian in 1988. The main cause of the publication of Beard's book was the bicentennial of the constitutional convention in Philadelphia in 1787. The publication of this work was a good example of the changing political climate of the second half of the 1980s. Beard's approach was relatively close to the official Marxist-Leninist interpretation of the American Revolution and was fundamentally applauded by Marxist historians in the 1950s and 1960s. Nevertheless, it was also clear that his evaluation of the ratification of the federal constitution was not totally identical with that of the Marxist scholars. Consequently, the publication of Beard's original text was a very important development from the point of view of the emergence of a more balanced picture of the American Revolution in Hungary. Not to mention that the book contained a foreword by Forrest McDonald (1927–2016) the noted non-Marxist American historian of the Founding period, who was one of the best living American experts on the topic, and who heavily criticized Beard's interpretation in the 1950s.<sup>59</sup>

Urbán also added an afterword to the volume. It should be noted that he wanted to avoid any direct references to the works of the classics of Marxism-Leninism. He discussed the relationship of Beard and Marxism, for example, but he did not blame Beard that the American historian did not analyze 18<sup>th</sup> century American society strictly along the lines of Marxist-Leninist class theory as it had been done by the Soviet authors of the two-volume *History of the United States* in the 1950s. Thanks to the explanatory studies of McDonald and Urbán, Hungarian readers could get very good information concerning the historiographical debates about the work of Beard.<sup>60</sup> The Hungarian historical journal *Világtörténet* (World History), dedicated to the history

<sup>58</sup> Urbán, Aladár (ed.), *Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez 1774–1918*. [Documents on the History of the United States, 1774–1918] Budapest, 1981.

<sup>59</sup> Novick, 1995. 335–336.

<sup>60</sup> McDonald, Forrest, “Bevezetés” [Introduction], In. Beard, Charles A., *Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése*. [An Economic Interpretation of the Constitution of the United States] Budapest, 1988a. 5–33.; Urbán, Aladár, “Utószó” [Afterword], In. *Ibid.*, 315–327.

of the world outside Hungary, also published a special issue at the bicentennial of the federal constitution in 1987, which contained a study of Forrest McDonald and Aladár Urbán about the ratification of the new federal constitution and the *Bill of Rights*.<sup>61</sup> Another sign of the relatively relaxed new cultural policy of the Hungarian Socialist Workers' Party was the publication of the first volume of Henry Adams' classic *The History of the United States during the Administration of Jefferson and Madison*, published in 1986.<sup>62</sup>

But the situation was still complex, since the old official Marxist-Leninist interpretation of the American Revolution was also still present in the Hungarian academy, as the book of László Solti mentioned above and published in 1985 about the historiography of the federal constitution clearly showed.<sup>63</sup>

The evaluation of the American Revolution is an interesting part of Hungarian historiography during the socialist regime. It was far away from Hungary in time and space and has never been an important topic of Hungarian historiography. At least from the perspective of the traditional main topics of Hungarian historiography, the American Revolution was an event of the periphery. This position was further strengthened by the fact that it did not have direct importance from the point of view of the legitimacy of the socialist regime in Hungary. But it is also true, on the other hand, that Hungarian Marxist-Leninist historians could not avoid the evaluation of it, for several reasons. First, they had to fit it into the Marxist theory of revolutions, because it was an important event in the progress of mankind towards communism. Second, the United States became the main ideological and political antagonist of the socialist camp, and Hungarian Marxist-Leninist historians also had to say something about the founding act of the United States, to base their evaluations of the contemporary relations of the two opposing camps on the interpretation of the American Revolution. As a result, Hungarian historians had to follow the Marxist-Leninist interpretation of the great event up to the collapse of the regime, on the one hand, but this situation also created the opportunity to develop some milder versions of the evalua-

<sup>61</sup> McDonald, Forrest, "Mi, az Egyesült Államok népe..." [We, the People of the United States], *Világtörténet* 1, 1988b, 3–20.; Urbán, Aladár, "Az Egyesült Államok alkotmányának életbe léptetése és első kiegészítései (1789–1791)" [The Implementation of the Constitution of the United States and Its First Amendments (1789–1791)], *Világtörténet* 1, 1988b, 20–26.

<sup>62</sup> Adams, Henry, *Thomas Jefferson első elnöksége (1801–1805)*. [Thomas Jefferson's First Presidency (1801–1805)] Budapest, 1986.

<sup>63</sup> Solti, 1985.

tion, according to the changing relations of the capitalist and the socialist camps, on the other hand. This development led to the fluid situation of the 1980s, when the works of non-Marxist historians were also allowed to be published in Hungary. In the 1980s, the old, stricter version of the Marxist-Leninist interpretation evoking the mood of the 1950s, and the new milder or softer version of it were simultaneously present in Hungarian historiography. The stressing of the official ideology of the regime, on the one hand, and the allowance of the publication of the softened version of it if it remained fundamentally within the framework of Marxist ideology, on the other, was a very typical symptom of the late Kádár regime. Approaching the collapse of the regime, it became more clear that these tendencies contradict each other in an irreconcilable way.

## Tünde Árvai

## The Place of Marriages in the Garai Family's Power Ambitions

## INTRODUCTION

Participants of the medieval marriage market<sup>1</sup> were not guided by the ideal of romantic love. Rather, kinship networks – deliberately constructed through strategic alliances – played a decisive role in enhancing the political influence of noble families and expanding the means by which they could represent and exercise power.<sup>2</sup> In one of his studies, Tamás Pálosfalvi cautioned Hungarian medievalists against overestimating the political significance of aristocratic kinship ties, noting that, given the small number of noble families, almost the entire elite was interconnected through such relations.<sup>3</sup> This apparent contradiction can be resolved by emphasizing that, from the late 14<sup>th</sup> century onward, the male members of the palatine branch of the Garai family typically entered into marriages abroad, often married “upwards”, taking wives from higher ranks – frequently from reigning dynasties or from families closely related to them. The choice of spouses was clearly influenced by the foreign policy interests of the Kingdom of Hungary.

Political alliance could be secured not only through the marriages of the family's leading men but also through those of their daughters, who were sometimes wed with similar considerations in mind. The aim of this study is to summarize and systematize the data concerning the marriages of the family members, to supplement, refine, and correct my earlier work<sup>4</sup>

<sup>1</sup> About the concept of the marriage market, see Péter, Katalin, *Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század.* [Marriage in Old Hungary: The Sixteenth and Seventeenth Centuries] Budapest, 2008. 41–48.

<sup>2</sup> Fügedi, Erik, *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása.* [The Mobility of the Hungarian Aristocracy in the Fifteenth Century] Budapest, 1970. [Hereinafter: Fügedi, 1970.] 78.

<sup>3</sup> Pálosfalvi, Tamás, “A Rozgonyiak és a polgárháború” [The Rozgonyi Family and the Civil War], *Századok* 137, 2003, 897–928. 898.

<sup>4</sup> Árvai, Tünde, “A házasságok szerepe a Garaiak hatalmi törekvéseiben” [The Role of Marriages in the Power Ambitions of the Garai Family], In: Fedeles, Tamás et al. (ed.), *Kor-szak-határ. A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800) a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Közép- és Korújkori programjának konferenciája.* Pécs, 2013. 103–118.

on the subject, and to demonstrate that certain marriages also served to strengthen the diplomatic relations of the Kingdom of Hungary.

Although the sources concerning the Garai family's marriage policy are neither abundant nor uniform, they are diverse and often provide only indirect information about individuals' marital status. These can, however, be meaningfully supplemented with narrative and archaeological evidence. It must be emphasized that the "history of family policy" that can be reconstructed from such material remains necessarily fragmentary and partly hypothetical.

When briefly considering the fertility patterns within the marriages examined, it can be observed that among the sons of András, the founder of the Garai family of Dorozsma,<sup>5</sup> Miklós and Pál, the latter presumably died young.<sup>6</sup> Miklós<sup>7</sup> had two sons (Miklós and János) and four daughters: Margit,<sup>8</sup> Erzsébet, Dorottya, and Ilona. The younger Miklós<sup>9</sup> fathered three sons (Miklós, László and János)<sup>10</sup> and three daughters (Katalin, Dorottya

<sup>5</sup> *Anjou-kori okmánytár*. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Ed. Nagy, Imre, Tasnádi Nagy, Gyula, Budapest, 1878–1920. [Hereinafter: Anjou] I. 450., 574–576., II. 479–482.

<sup>6</sup> Engel, Pál, *Középkori magyar genealógia* [Medieval Hungarian Genealogy], In: Engel, Pál (ed.), *Magyar középkori adattár*. Budapest, 2001. (CD-ROM) [Hereinafter: Engel Genealogy] Dorozsma kindred, Table 4.: The Garai Family (palatine branch).

<sup>7</sup> Ban of Macsó (1359–1375), Palatine, Comes of Pozsony (1375–1377), Bars, Moson, Temes, Krassó-Keve and Csanád (1375–1385) and Ban of Dalmatia and Croatia, Comes of Temes, Krassó-Keve and Csanád (1385–1386). *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* [Secular Archontology of Hungary, 1301–1457] I–II. Ed. Engel, Pál, Budapest, 1996. [Hereinafter: Archontology 1301–1457.] I. 4–5, 28, 107, 122, 144, 139, 156, 167, 203, 237.

<sup>8</sup> Earlier genealogical tables do not include her among the daughters of Miklós Garai the Elder. Cf. *Budapest történetének okleveles emlékei* [Diplomatic Sources of the History of Budapest] Ed. Kumorovitz, L. Bernát, Budapest, 1987. [Hereinafter: BTOE] III. 1–2.

<sup>9</sup> Ban of Macsó (Mačva in Serbian), Comes of Baranya, Bács, Bodrog, Szerém, Valkó, Verőce (1387–1390), Ban of Macsó (1394), Ban of Dalmatia and Croatia (1394–1402), Ban of Slavonia, Comes of Segesd, Zagreb (1397–1402), Palatine (1402–1433), Comes of Abaúj, Árva, Borsod, Heves, Sáros, Szabolcs, Szepes, Torontál, Trencsén (1406–1409), Governor of the Diocese of Veszprém and Comes of Veszprém (1412, held Liptó County in pledge between 1406 and 1407, Ispan of Fejér (1417–1424), Castellan of Buda (1416–1433); Comes of Komárom in pledge (1422–1433). Archontology 1301–1457. I. 4–5, 19, 24–29, 96, 99, 120, 128, 135, 142, 150, 174, 185, 197, 213, 230, 232, 258, 287.

<sup>10</sup> Péter E. Kovács mentions a certain István, son of the late Miklós Garai, who was a resident of Venice. There is no trace of him in Hungarian sources; his choice of residence appears both inexplicable and surprising, and it does not fit coherently into the family's known history. E. Kovács, Péter, *Zsigmond király és Velence (1387–1437)*.

and Borbála). János<sup>11</sup> had two sons (István and László<sup>12</sup>) and two daughters (Katalin and Dorottya<sup>13</sup>), yet all of them died young and without issue. The youngest Miklós had only one daughter, Katalin, while his brother László<sup>14</sup> had one son, Jób, and one daughter, Anna. Since Jób's marriage was childless, the family became extinct in the male side in 1481. The third and fourth generations of the family – those regarding which more abundant data survived – appear to have produced a predominance of daughters. Consequently, the heads of the family arranged their daughters' marriages with as much care as their own or those of their sons. From generation to generation, only two adult male heirs ensured the family's continuity.<sup>15</sup> This circumstance may well explain why, unlike the ban branch of the Garai family of Dorozsma, the palatine branch did not allow any of its sons to enter the clergy, in order to safeguard the line's survival.<sup>16</sup>

#### THE MARRIAGE CHOICES OF THE FAMILY HEADS

As the founder of the so-called palatine branch of the Garai family, András – brother of Pál Garai, *ban* of Macsó (Mačva in Serbian) and later *master of the queen's treasury* and *court steward* – had the opportunity, alongside

---

*Az oroszlán ugrott.* [King Sigismund and Venice (1387–1437). The Lion Leaped] Debrecen, 2023. 427.

<sup>11</sup> Comes of Temes between 1402 and 1403, Comes of Pozsega in 1417. Archontology 1301–1457. I. 165–204.

<sup>12</sup> Earlier genealogical tables do not list him as a son of János Garai. Cf. *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mohács előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár* [Hungarian National Archives, Pre-Mohács Collection, Diplomatic Archive] [Hereinafter: DL] 106 324.

<sup>13</sup> The previously published genealogical tables do not list her as a daughter of János Garai. Cf. Lajos, Thallóczy, *Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrajzi tanulmányok. Első közlemény* [Bosnian and Serbian Biographical Studies. First Publication], *Turul* 25, 1907, 1–24. [Hereinafter: Thallóczy, 1907.] 23.

<sup>14</sup> He stood at the head of the Banate of Macsó and its five associated counties between 1431 and 1440, and again between 1445 and 1447, then served as Palatine from 1447 to 1458. In 1440 he was Castellan of Visegrád and Keeper of the Crown; he was Ispán (Comes) of Liptó between 1438 and 1440, of Csepel between 1453 and 1456, and castellan of Buda between 1456 and 1458. Archontology 1301–1457. I. 6, 30, 124, 152, 288, 461.

<sup>15</sup> Fügedi, 1970. 80.

<sup>16</sup> On the members of the ban branch who held significant ecclesiastical and secular offices in the first half of the fourteenth century, see: Árvai, Tünde, “A „sohasem volt” szepesi prépost. Garai János veszprémi püspök pályafutása” [The ‘Never-Existed’ Provost of Szepes: The Career of János Garai, Bishop of Veszprém], In: Bagi, Dániel, Fedeles, Tamás, Kiss, Gergely (ed.), *„Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére.* Pécs, 2012. 33–44.

his conscious efforts to establish a landed estate, to contract a socially and politically advantageous marriage. He took as his wife one of the daughters of László Nevnai of the Péc genus. The choice of this family was likely influenced by the fact that its estates, like those of the Garais, were primarily located in Valkó and Pozsega Counties. A fortunate consequence of this alliance was that András Garai became the brother-in-law of Miklós Treutel,<sup>17</sup> and, through this connection, the Garais were also related to the Kórógyi family, prominent landholders in the southern counties, since László Nevnai's wife, Jolánta, was born into that lineage.<sup>18</sup> By the year 1340, András's orphaned sons, Miklós and Pál, received their first estates in Baranya County as a donation from their grandmother.<sup>19</sup>

The sources are silent regarding the identity and background of the wife of Miklós Garai, the *palatine* who died on June 25, 1386, near Gara while defending the queens. Only one obscure piece of information survived: on March 28, 1385, when King Tvrtko I of Bosnia swore loyalty to Palatine Miklós Garai, Queen Elizabeth, Queen Mary, and Queen Jadwiga, he addressed the palatine as his “dearest friend and kinsman” (*carissime amico et compatri nostro*).<sup>20</sup> If this expression was not merely a formula of courtesy, it may indicate an actual kinship or *com-maternal* bond between them.<sup>21</sup>

Tvrtko belonged to the Kotromanić dynasty and was a first cousin of Queen Elizabeth. His sister, Catherine, became the wife of Hermann I of Cilli. It is conceivable that the wife of Palatine Miklós was a woman from the Kotromanić family, in which case Queen Elizabeth may have played a decisive role in arranging the marriage, which could have contributed to the strengthening of the Hungarian-Bosnian alliance.

Both Thuróczy and, following him, Bonfini mention that it was thanks to the widow of Miklós Garai the Elder that King Sigismund

<sup>17</sup> Ispan (Comes) of Temes (1318–1323), Nyitra (1321–1323), and Pozsony (1323–1349). Archontology 1301–1457 I. 159, 166, 202. Engel Genealogy, Treutel Kinship, Table 1.: Treutel (of Nevna).

<sup>18</sup> Engel Genealogy, Péc kindred, Table 1: Zala branch.

<sup>19</sup> Malomszeg and Korpona (Villámteleke): Anjou IV. 21–22. Also located in Baranya County along the River Drava were the settlements of Ebres and Salamonsziget, whose ferry rights were confirmed in 1352. Anjou V. 599.

<sup>20</sup> CDH X/1. 260.

<sup>21</sup> On the occurrences and meaning of *compater* and *compaternitas*, see: *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*. Online: <https://clph.elte.hu/llmaeh/mklsz/> – Accessed: 31 October 2025.

was released from his “captivity at Siklós.”<sup>22</sup> According to the surviving documentary evidence, the widow – last mentioned in 1403<sup>23</sup> – resided in the castle of Siklós in 1401. In her figure, we may discern the life model of widows who, in accordance with ecclesiastical prescriptions, chose not to remarry.<sup>24</sup>

Drawing on the accounts of Mór Wertner and Bálint Hóman,<sup>25</sup> Elemér Mályusz claimed that Miklós Garai the Elder, while still serving as Ban of Macsó, arranged a marriage for his son Miklós by betrothing him to “the daughter of the Serbian ruler Lazar.”<sup>26</sup> One of the first military campaigns in which the elder Garai achieved success was indeed fought alongside Lazar, *knez* of northern Serbia, against the Branković family in 1359. However, the marriage between Miklós Garai the Younger and Teodora (or Ilona)<sup>27</sup> Lazarević cannot be dated to this early period, as Gyula Kristó suggested, since Miklós himself must have been born only in the mid-1360s.

János Belitzky argued that, in addition to his role in the Wallachian campaign, Garai's family ties with Lazar may have contributed significantly to his appointment as palatine in 1375, and thus placed the marriage before that date. Yet, if we examine the charter cited by Wertner, we find no indication that even in early 1389 Miklós Garai had already been the son-in-law of *knez* Lazar.<sup>28</sup> On July 7, 1389, King Sigismund informed

<sup>22</sup> Thuróczy, János, *A magyarok krónikája*. [The Chronicle of the Hungarians] Rogerius mester: Siralmas ének. Millenniumi Magyar Történelem. Források. Budapest, 2001. [Hereinafter: Thuróczy, 2001.] 246., Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. [The Decades of Hungarian History] Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest, 2019. 596–597.

<sup>23</sup> *Zsigmondkori Oklevéltár* [Diplomatic Collection of the Reign of Sigismund]. Ed. Mályusz, Elemér et al., Magyar Országok Levéltár kiadványai, Forráskiadványok, Budapest, 1951–. [Hereinafter: ZsO] II. no. 2205.

<sup>24</sup> Katus László: Várurnők és apácák. Nemesasszonyok a középkorban. [Ladies of the Castle and Nuns: Noblewomen in the Middle Ages] In: –: *Ecclesiae semper reformanda et renovanda*. Pécs, 2007. 290–302.

<sup>25</sup> Wertner, Mór, A Garaiak [The Garais]. *Századok* 31, 1897. 902–938. [Hereinafter: Wertner, 1897.] 920., Hóman, Bálint, *Magyar történet* [Hungarian story] II. Budapest, 1936. 234.

<sup>26</sup> Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. [The Reign of King Sigismund in Hungary] Budapest, 1984. [Hereinafter: Mályusz, 1984.] 12.

<sup>27</sup> The Orthodox wife converted to the Catholic faith and received the name Ilona at baptism.

<sup>28</sup> On February 24, 1389, Sigismund merely informed the Nagymihályi family that he was setting out against *knez* Lazar in order to bring him back to his allegiance, and at the same time instructed them to go to Slavonia together with Albert, Prior of Vrana, to guard the river crossings until his return. Miklós Garai is not mentioned. *Hazai*

Vuk Branković – who by then certainly was Lazar’s son-in-law – that he was sending Miklós Garai to negotiate with him regarding Serbia’s recognition of the Hungarian king’s suzerainty.<sup>29</sup>

The Garai brothers’ charter of donation from 1406 merely states that Miklós, shortly before the Battle of Kosovo, persuaded Lazar, Knez of Serbia, to return to Sigismund’s allegiance.<sup>30</sup> It is only in the narrative of the 1408 charter that the account of this diplomatic mission is expanded to add that Miklós convinced his father-in-law (*socerum suum*) to acknowledge the Hungarian overlordship.<sup>31</sup>

If we accept the possibility that the author of the 1408 narrative was not referring to the actual relationship at the time of the events described but was instead employing a retrospective compression – projecting a later family connection back into the story – then the hypothesis becomes plausible that it was precisely during Miklós’s diplomatic mission in the spring of 1389 that discussions took place regarding his marriage to Teodora Lazarević, to seal the Hungarian-Serbian peace. Through this union, Miklós also became related by marriage to the Branković family.

Miklós appears to have been widowed before 1401, for by that time he was already negotiating in Siklós regarding the betrothal of his future wife. From his first marriage, only one son is known, also named Miklós.<sup>32</sup>

His second marriage was likewise motivated by political considerations. As a result of the agreement concluded in Siklós between King Sigismund and Hermann of Cilli,<sup>33</sup> Miklós became betrothed to

---

*Oklevéltár 1234–1536*. Ed. Nagy, Imre, Deák, Farkas, Nagy, Gyula. Budapest, 1879. [Hereinafter: HOKL.] 322.

<sup>29</sup> He warmly commended him as an envoy representing the king. No reference was made to the relationship by marriage between the parties. Vuk’s wife was Mara Lazarević. *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára* [Diplomatic Collection of the Relations between Ragusa and Hungary]. Ed. Gelcich, József, Thallóczy, Lajos. Budapest, 1887. no. 87. ZsO I. no. 1089.

<sup>30</sup> *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Ed. Nagy, Imre, Páur, Iván, Ráth, Károly, Véghely, Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891. [Hereinafter: HO] VII. 436.

<sup>31</sup> *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–IX. Ed. Fejér, György. Buda, 1828–1844. [Hereinafter: CDH] X/4. 665., Wertner, 1897. 924.

<sup>32</sup> Mór Wertner also traced his daughter named Katalin to this marriage. Wertner, 1897. 925.

<sup>33</sup> Hermann, the Styrian nobleman, by this time already held several castles in Varaždin County (Belec, Trakošćan, Varaždin, Vinica) and Zagreb County (Samobor). Between 1406 and 1408 he served as Ban of Dalmatia, Croatia, and Slavonia. *Archontology 1301–1457*. I. 20. For an overview of the relations between the Cilli family and the Kingdom of Hungary, see Dvořáková, Daniela: *Barbara of Cilli (1392–1451)* Leiden, Boston, 2021. [Hereinafter: Dvořáková, 2021.] 5–27.

the count's middle daughter, Anna, while the youngest, Barbara, was promised to the king himself.<sup>34</sup> In this way, Miklós entered into kinship with both the monarch and a future imperial count.<sup>35</sup>

If my assumption is correct – that Miklós's grandmother was from the Kotromanić dynasty – then a family connection already existed between him and Hermann of Cilli, since Hermann's mother, Catherine Kotromanić, was the first cousin of Queen Elizabeth and sister of King Tvrtko I of Bosnia.

Although by 1401 Barbara's elder sister, Anna (1384–1439), already reached the legal age for marriage, the wedding itself had to be postponed. In my study published in 2013 on the marriage policy of the Garai family, I recorded only that Miklós Garai married Anna of Cilli sometime before July 12, 1408, as a charter issued on that date by King Sigismund already refers to his brother-in-law, by then the newly appointed palatine.<sup>36</sup> I did so despite the fact that on the final page of the 1883 edition of the Cilli Chronicle there appears a genealogical table – though without any citation – containing the note “August 1405” as the date of the marriage between Anna of Cilli and Miklós Garai.<sup>37</sup>

It therefore appears that the author of the chronicle was familiar with the charter preserved today in Ljubljana, issued at Siklós on August 1, 1405, in which Anna of Cilli records that she was already the wife of Palatine Miklós Garai.<sup>38</sup> When was the wedding itself held then? In view of the document's focus on the amount and inheritable nature of the dowry, it can be assumed that it was drawn up not long after the wedding – perhaps even on the day of the ceremony.

In 1405 King Sigismund led a campaign to Bosnia, and on his way south he is known to have been at Siklós on July 12 and 13. If we assume that the king was among the wedding guests, then mid-July 1405 would have provided an excellent time for the celebration. The event must have

<sup>34</sup> Their sister Erzsébet was the wife of Henrik VI, Count of Gorizia. Dvořáková, 2021. 15.

<sup>35</sup> For proof that Sigismund did not marry beneath his rank, see: Neumann, Tibor, “„Szinte királyi ház”. A Szapolyai-család reprezentációja, cím- és címerhasználat a Mohács előtt” [“An Almost Royal House”: The Representation, Titles, and Heraldic Usage of the Szapolyai Family before Mohács], In: Fodor, Pál, Varga, szabolcs (ed.), *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak*. Budapest, 2020. 47–72. 71.

<sup>36</sup> ZsO II. no. 6221.

<sup>37</sup> Genealogical table following Krones, Franz (ed.), *Kronika Celjskih grofov: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli* [Chronicle of the Counts of Celje: The Lords of Sanneck and Their Chronicle as Counts of Cilli]. Graz, 1883. 234.

<sup>38</sup> Archives of the Republic of Slovenia AS no. 4404.

been, after the royal wedding held later that year, the second most splendid ceremony in the Kingdom of Hungary.

Anna of Cilli's mother, Anna of Schaunberg (c. 1358–c. 1396), was born to Count Henry VII of Schaunberg and Ursula of Gorizia. In 1372 she married Count Hermann II of Cilli (c. 1360–1435), from whom she had six children. At the time of the period of house arrest at Siklós, Hermann was already a widower. Although he demonstrated his military abilities in the royal campaigns, his political and diplomatic career in the Kingdom of Hungary was still in its early stages. In this regard, the prospect of marrying off his maturing daughters offered him a valuable card to play in advancing his position.

The four-year “period of patience” following the betrothal cannot be explained solely by Barbara's juvenility. It seems plausible that, after the loss of their mother, Anna played a major role in her younger sister's upbringing, assisted by household attendants.<sup>39</sup> Given the noble status of the family, it is certain that the Cilli daughters were carefully and consciously prepared for the social and political roles that awaited them.

With the approval of her father, Hermann of Celje, and her husband, Miklós Garai, Anna of Cilli issued a charter on August 1, 1405, declaring that she received a dowry (Heiratsgut) of 6,000 guilders (in gold) from her father, and in return renounced all paternal and maternal inheritance (Erbteil). She herself did not claim any share of the inheritance, but stipulated that should her father die without heirs, her children were to receive their portion of his estate in the same way as those of her sister – Barbara, the future queen. The document was sealed by Hermann of Celje, Miklós Garai, and Anna's uncle, Friedrich (III) von Ortenburg.

Beyond her duty to secure the continuation of the palatine branch of the Garai family through the birth of heirs, Anna, as the wife of the palatine, also bore significant responsibilities of representation. At the age of 21 she immediately became a stepmother, since Miklós already had a son from his first marriage. Anna and Miklós had four more children together: two daughters, Dorottya and Borbála, and two sons, László and János.

As the second lady of the medieval Kingdom of Hungary, Anna of Cilli proved to be an active and capable figure.<sup>40</sup> Throughout their 28-year marriage, she was a worthy companion to her husband, raising their

<sup>39</sup> On Barbara's preparation, see Dvořáková, 2021. 17.

<sup>40</sup> For further information on Anna's estate management and her public activities, see: “Egy birodalmi grófnő a Magyar Királyságban: Cillei Anna” [An Imperial Countess in the Kingdom of Hungary: Anna of Celje], In. Bagi, Dániel, Barabás, Gábor, Fedeles,

children and managing the family estates during his frequent absences. The fragmentary but diverse sources outline the portrait of a self-aware aristocratic woman, proud of her lineage and conscious of her role.

Anna of Cilli outlived her husband by several years, as Palatine Miklós Garai died in 1433. Choosing not to remarry, she was entitled by her widow's rights to remain in her late husband's household and to receive an allowance appropriate to her rank. But which of the family's many residences might this have been? In 1432 Palatine Miklós Garai divided his lands among his sons, expressly stipulating that he was to retain possession of the Castle of Csesznek for the rest of his life, and that his widow should likewise reside there for the remainder of hers.<sup>41</sup> On January 17, 1434, from Basel, King Sigismund instructed the palatine's widow and his son, László, Ban of Macsó, to deliver the royal crown and its accessories – previously entrusted to the late palatine's custody – to Archbishop György Pálóci of Esztergom and Judge Royal Máté Pálóci.<sup>42</sup> A royal charter issued on October 6, 1439 already refers to Anna of Cilli as deceased (the late Anna of Cilli).<sup>43</sup>

In the final years of his life, Palatine Miklós Garai the Younger was greatly troubled by his ongoing conflict with his son Miklós, born from his first marriage. In 1431, from Nuremberg, King Sigismund himself addressed a letter to Péter Cseh of Léva, Ban of Macsó, whose daughter Margit was to marry the youngest Miklós on April 24. In the letter, the king warned that the ban would lose his office should he fail to prevent the marriage.<sup>44</sup>

From the correspondence it becomes clear that father and son previously concluded an agreement at Tata regarding the division of their castles and estates. However, the younger Miklós violated the terms of this contract by seizing certain fortresses for himself. In 1432 the palatine once again divided his holdings among his sons, and despite the royal prohibition, the marriage with Margit Cseh of Léva appears to have taken place not long afterwards. The Cseh family of Léva held extensive estates not only in Hont, Bars, Nógrád, and Vas Counties but also in Bodrog, Pozsega, and Valkó Counties, having come into substantial portions of the Treutel

---

Tamás, Kiss, Gergely (ed.), *Ruscia – Hungaria – Europa: Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára*. Pécs, 2022. 15–30.

<sup>41</sup> HO VII. 452–454.

<sup>42</sup> CDH X/7. 535.

<sup>43</sup> Thallóczy, Lajos, Áldásy, Antal (ed.), *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára* [Charters on the Relations between Hungary and Serbia] 1198–1526. Budapest, 1907. no. 196.

<sup>44</sup> HOkI. 390–393.

inheritance through the ban's wife. The marriage of Miklós and Margit lasted only a few years, ending with the husband's death.<sup>45</sup> Only one child is known from their union, a daughter named Katalin.<sup>46</sup> By 1440, the widow became the second wife of Matkó Tallóci, Ban of Dalmatia, Croatia, and Slavonia, yet she appears to have maintained cordial relations with the Garai family. As evidence of this, her former brother-in-law, László, granted her residence in 1440 in one of the towers of Atyina Castle.<sup>47</sup>

János Garai, the younger brother of Palatine Miklós Garai, belonged to the group of magnates who married at a relatively mature age. When examining the origins of his marriage to Princess Jadwiga of Masovia, we must look for the mediators among his close family members. The approximate date of their wedding is indicated by a letter of adjournment, from which we learn that on January 3, 1410 Queen Barbara, accompanied by her retainer László Töttös of Bátmonostor, was in Eperjes (Prešov) on her way to attend János Garai's wedding.<sup>48</sup>

At this time, the "Polish question" stood at the forefront of Sigismund's foreign policy, due to the Kingdom of Poland's conflict with the Teutonic Order. Both Miklós Garai and Hermann of Cilli were among the diplomats of the King of Hungary.<sup>49</sup> Duke Siemowit IV of Masovia, of the Piast dynasty's Masovian branch was also actively participating in the negotiations, who, after the death of King Louis the Great, once aspired to the Polish throne. From 1386 onward, the duke was a loyal ally of Louis's daughter, Queen Jadwiga, and of her husband, King Władysław II Jagiełło. The alliance between them was further strengthened by Siemowit's marriage to Alexandra of Lithuania, Jagiełło's sister.<sup>50</sup> Their union produced five sons and seven daughters.

It is conceivable that Princess Jadwiga was named after the Polish queen, a relative of the Masovian ducal family. The duke and his wife sought to marry their daughters to European princes and high-ranking no-

<sup>45</sup> He died sometime between June 4, 1435, and June 8, 1436. DL 33 941.

<sup>46</sup> DL 13 436., Engel Genealogy, Dorozsma kindred Table 4.: The Garai Family (palatine branch).

<sup>47</sup> Pálosfalvi, Tamás, "Cilleiek és Tallóciak: Küzdelem Szlavóniáért (1440–1448)" [The Counts of Cilli and the Tallóci Family: The Struggle for Slavonia, 1440–1448], *Századok* 134, 2000/1. 45–98. 51.

<sup>48</sup> Engel, Pál, C. Tóth, Norbert (ed.), *Itineraria regum et reginarum (1382–1438) Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam I*. Budapest, 2005. 170.

<sup>49</sup> Pószán, László, "Zsigmond és a Német Lovagrend" [Sigismund and the Teutonic Order], *Hadtörténelmi Közlemények* 111, 1998/3, 85–112. [Hereinafter: Pószán, 1998.] 96.

<sup>50</sup> The daughter of Algirdas, Grand Duke of Lithuania.

bles, and thus János Garai won the hand of Princess Jadwiga. When King Władysław Jagiełło remarried in 1401, he took as his wife Anna, niece of Hermann of Cilli, thereby entering into kinship with both Sigismund and the Garai family.<sup>51</sup>

During the intense diplomatic maneuvers continuing until the spring of 1410, the heads of these families likely had the opportunity to negotiate the marriage between Jadwiga and János Garai. The union itself may have served as the seal of an agreement under which the Duke of Masovia pledged his support to Sigismund and the Teutonic Order, should they come into conflict with King Władysław Jagiełło.

Several years after her husband's death, in 1435, Garai's kinsmen and neighboring landholders informed King Sigismund that Jadwiga, during the lifetime of her husband János, had entered into an incestuous relationship with his nephew, Miklós of Salgó.<sup>52</sup> The latter found refuge on his uncle's estates after being ruined by charges of counterfeiting.<sup>53</sup> Jadwiga was also accused of having poisoned her husband in order to escape the consequences of his anger after discovering her adultery.<sup>54</sup> Miklós was sentenced to exile and continued his life in Venice. It was perhaps from Jadwiga that he received the love letters mentioned in his will, for which the executors were paid one hundred ducats to destroy.<sup>55</sup> Jadwiga's estates were confiscated, and her nephew, László Garai, was entrusted with the task of keeping the woman under lifelong custody in one of his castles.<sup>56</sup>

The aforementioned Duke Siemowit IV of Masovia had a daughter, Euphemia, who married Duke Bolesław I of Teschen (Cieszyn). Their daughter, Alexandra, became the wife of László Garai, son of Miklós Garai and Anna of Cilli. When László Garai died, his son Jób

<sup>51</sup> Pósan, 1998. 94. Engel Genealogy, Table Cillei.

<sup>52</sup> Miklós's father was Simon Szécsényi (of Salgó), and his mother was Erzsébet Garai, the sister of Miklós Garai the Younger, and János Garai, Comes of Temes.

<sup>53</sup> Engel, Pál, "Salgai Miklós" [Miklós Salgai], *Levéltári Közlemények* 63, 1992/1–2, 15–26. [Hereinafter: Engel, 1992.] 18., Skorka, Renáta (ed.), *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról* [Eberhard Windecke's Memoirs on King Sigismund and His Age]. Budapest, 2008. 199, 376.

<sup>54</sup> HO VII. 456.

<sup>55</sup> Engel, 1992. 24., E. Kovács, Péter, "Szívet cserél, aki hazát cserél? Salgai Miklós Velencében" [Who Changes His Homeland Changes His Heart? Miklós of Salgó in Venice], *Történelmi Szemle* 66, 2024, 321–358. 325.

<sup>56</sup> Tibor Koppány considers it possible that this castle was Csesznek. According to their assumption, a coat of arms was erased from a door lintel stone found there, which may once have borne the arms of János Garai and Jadwiga of Masovia. Koppány, Tibor, *Csesznek vára* [Csesznek Castle]. Budapest, 1962. 17–18.

was still a minor. It may be assumed that during his lifetime László reached an understanding with his ally, Miklós Újlaki, to marry their children to one another. Miklós Újlaki held the title of King of Bosnia since 1471. Their inheritance agreement became void in 1476, when King Matthias confirmed a similar arrangement conducted earlier between Újlaki and the late Ulrich of Cilli.<sup>57</sup>

This 1476 charter mentions Újlaki's daughters, including Euphrosyne, but does not indicate that she was already married to Jób Garai. The marriage must therefore be dated to sometime after December 6, 1476. By July 1481, Jób Garai was no longer alive.<sup>58</sup> No sources mention any children from this brief union. Euphrosyne never remarried; between 1490 and 1496 she and her sister, Katalin Újlaki, founded the Observant Franciscan monastery at Atyina.<sup>59</sup> Their other sister, Jeronima, married Leonard of Gorizia, son of Katalin Garai, Jób's cousin.<sup>60</sup>

#### THE „GARAI MAIDENS” ON THE MARRIAGE MARKET

##### *The Daughters of Miklós Garai the Elder*

The chronicle passages describing the events of 1401 only mention two young men and their mother as residents of Siklós Castle.<sup>61</sup> From this, we may infer that by this time all the palatine's daughters were married. Our earliest source to report on the fates of Miklós Garai the Elder's daughters, however, reveals that not every girl became an instrument in expanding the family's network of alliances. In 1383 the palatine granted estates to the convent of the Poor Clares in Óbuda, noting that his daughter Margit was a nun there.<sup>62</sup> She is the only known member of the family who never married. It is possible that she was the eldest daughter, who either entered religious life of her own volition, motivated by personal devotion, or – perhaps more likely – was dedicated to the convent as a form of spiritual offering, serving as a representation of the family's piety.

At first glance, a letter written at Ugod in 1409 by Miklós Garai the Younger might suggest that its recipient, Anna, widow of Miklós Berzétei

<sup>57</sup> Teleki XI. 577–578.

<sup>58</sup> DL 18 522.

<sup>59</sup> Fedeles, Tamás, “Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája” [The Religiosity of a Medieval Noble Family: The Example of the Újlaki Family], *Századok* 145, 2011, 377–418. 386.

<sup>60</sup> Engel Genealogy, Újlaki Table 2.

<sup>61</sup> Thuróczy, 2001. 246.

<sup>62</sup> BTOE 1–2.

of Monostor, was the palatine's biological sister.<sup>63</sup> If this were the case, the Garai family tree could be expanded with an additional name. In reality, however, the address *soror* in the letter was merely a formula of courtesy. Anna was the daughter of Jakab, judge of Pozsony (Bratislava).<sup>64</sup> A few years after the death of her first husband, Berzétei, she married János, son of Henrik Gweld, a citizen of Pozsony.<sup>65</sup> The cordial relations between the families stemmed from the fact that Berzétei, who died without male heirs, bequeathed several estates in Valkó County to the Garai brothers in 1401, on the condition that they provide his widow with her marriage portion and dowry from the inheritance.<sup>66</sup> For a daughter of the Garai family, a marriage with Berzétei would already have been considered below her rank, and a union with a Pozsony citizen would certainly not have been sanctioned by the male members of her family.

In describing the events surrounding the assassination attempt against King Charles II, János Thuróczy noted that "Garai Miklós himself went to the palace, to the king and queen, on the pretext that he had come to take leave of them, as he was departing the next day for his daughter's wedding."<sup>67</sup> Antonio Bonfini, however, no longer treated the wedding as a mere pretext: "The palatine spoke to the king and asked him for provisions, referring to his daughter's upcoming marriage – a true statement, meant to dispel any suspicion."<sup>68</sup>

If we accept that one of the Garai daughters' weddings was indeed planned for early 1386, we must ask whether the ensuing political turmoil following the regicide, the father's absence, and the multiple bereavements suffered by the Garai family on July 25, 1386 might have prevented the marriage from taking place. It remains possible, of course, that the wedding occurred between February 7 and July 25, 1386.<sup>69</sup> If one of the Garai daughters did indeed marry during this period, who might she have been?

In 1897 Mór Wertner knew of only two daughters of the palatine. From the documentation of the Szécsi–Garai estate valuation, he learned that in

<sup>63</sup> ZsO II. no. 7074.

<sup>64</sup> Engel Genealogy, Table Berzéte (monostori).

<sup>65</sup> ZsO II. no. 7589.

<sup>66</sup> 27 February 1401 ZsO II. no. 906.

<sup>67</sup> Thuróczy, 2001. 18.

<sup>68</sup> Bonfini, 2019. 571.

<sup>69</sup> From the ban branch of the kindred, Pál and János lost their lives, while from the Botos branch, Gergely was killed. Wertner, 1897. 916. It is conceivable that, in addition to suppressing the uprisings, Mária and her entourage went to the Garai family's seat because of the wedding.

1398 Ilona Garai married royal treasurer Miklós Szécsi of Felsőlendva.<sup>70</sup> At the time of her marriage, her father was already dead, and thus her brothers, alongside their mother, likely arranged the match. Miklós Szécsi had two brothers, János and Péter. The former possessed more prestigious family connections: his first wife was Borbála of Stubenberg, from a distinguished Styrian noble family, and his second was Katalin Ellerbach of Monyorókerék.<sup>71</sup> The alliance with the Szécsis strengthened the Garais' positions in Vas County and, through Ilona's sister-in-law, brought them into connection with the eminent Styrian nobility.<sup>72</sup> Ilona outlived her husband by many years, who died in 1441, but she never remarried. She was buried beside him in the Cistercian abbey of Szentgotthárd, her tombstone displays the heraldic beast of the Garai family.<sup>73</sup>

Wertner, by process of elimination, dated the marriage of Dorottya Garai and Miklós Frangepán<sup>74</sup> to 1386. Supporting this assumption is the fact that the groom's father, János Frangepán, as a *baro regni* and member of the royal court, was a close associate of the palatine. In the summer of 1385, together with László Losonci, Voivode of Transylvania, he led the embassy sent to France to fetch Louis of Orléans, and in 1387 he also played a role in Queen Mária's liberation.<sup>75</sup> The first documentary reference to the kinship between the Garai and Frangepán families appears in 1405. On May 5, 1406, Miklós Frangepán concluded an alliance with his uncle by marriage, Hermann of Cilli, and his brother-in-law, Palatine Miklós Garai. Through this alliance they pledged to support with their lives, property and loyalty to King Sigismund.<sup>76</sup> When Miklós Frangepán set out

<sup>70</sup> DL 18 145. For a detailed analysis of the estate valuation, see Kubinyi, András, "A magyar nagybirtok és jobbágysága a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján" [The Hungarian Great Estate and Its Serfs at the End of the Middle Ages, Based on the 1478 Garai-Szécsi Division of Estates], *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18, 1986, 197–225.

<sup>71</sup> Engel Genealogy, Balog kindred 3. Table Szécsi 1.

<sup>72</sup> In addition to Dobra, Felsőlendva, and Sárvár, which were held by the Szécsi family, the Ellerbachs' estates of Monyorókerék and Veresvár were also located in Vas County.

<sup>73</sup> Lövei, Pál, *Kő, porfír, márvány. Kőanyagok, kőfaragók, kőberakások a középkori Magyarországon* [Stone, Porphyry, Marble: Stone Materials, Stonemasons, and Stone Inlays in Medieval Hungary] I–II. Budapest, 2021. I. 185.

<sup>74</sup> Engel Genealogy, Frangepán, Table 1 (Counts of Veglia, Modruš, and Senj).

<sup>75</sup> Archontology 1301–1457. I. 486., Teke, Zsuzsa, "Egy délvidéki főúr Zsigmond korában: Frangepán Miklós (1393–1432)" [A Southern Hungarian Magnate in the Age of Sigismund: Miklós Frangepán, 1393–1432] In. Tusor, Péter (ed.), *Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulójára*. Budapest, 1998. 96–105. 97–99.

<sup>76</sup> ZsO II. no. 4703.

on a pilgrimage to the Holy Land in 1411, he entrusted the protection of his wife and children to his brothers-in-law, Miklós and János Garai.<sup>77</sup>

The early dating of Miklós and Dorottya's marriage is further supported by the fact that their eldest son was of marriageable age by 1411, and by 1416 they were raising eight children in total.<sup>78</sup> The Frangepáns were among the most powerful noble families of Croatia. They held the island of Krk (Veglia) as well as Modruš, Vinodol, Gacka, and Senj, which they possessed as royal grants, thus maintaining close ties with both the Hungarian crown and Venice. Through this alliance, the Garais became connected by kinship to such prominent families as the Croatian Šubić and Nelipić lineages, the Styrian Stubenberg and Wallsee families, the Counts of Gorizia, the Upper Austrian Schaunbergs, and the Italian House of Este.<sup>79</sup>

Miklós Garai also had a daughter named Erzsébet, who became the wife of Simon Szécsényi. Simon's father, Kónya Szécsényi, had likely become acquainted with Garai through his own tenure as Ban of Croatia and Dalmatia.<sup>80</sup> It seems probable that Erzsébet's marriage was arranged not by her father but by her brother, perhaps in connection with Simon Szécsényi's political realignment: in 1401 he was among the leaders of the uprising against Sigismund, yet by the civil war of 1403 he already demonstrated his loyalty to the king.<sup>81</sup> Although the charter confirming his marriage to Erzsébet is dated to 1411, it is plausible that, as a Garai kinsman, he was already admitted to the Order of the Dragon upon its foundation in 1408.<sup>82</sup>

#### *The Daughters of Palatine Miklós Garai the Younger*

Mór Wertner believed that Katalin Garai was the daughter of Palatine Miklós Garai the Younger from his first wife, since her husband, Count Henrik of Gorizia, was previously married to Elizabeth of Cilli.<sup>83</sup> Wertner did

<sup>77</sup> ZsO III. no. 298.

<sup>78</sup> Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 35.: *A Frangepán család oklevéltára* [Diplomatic Collection of the Frangepán/Frankopan Family] I.: 1133–1453. Ed. Thallóczy, Lajos, Barabás, Samu, Budapest, 1910. [Hereinafter: Frangepán] 163, 178.

<sup>79</sup> Engel Genealogy, Frangepán, Table 1 (Counts of Veglia, Modruš, and Senj).

<sup>80</sup> Engel Genealogy, Kacsics kindred Table 4.: Szécsényi.

<sup>81</sup> The most recent comprehensive study of the civil war of 1403–1404 C. Tóth, Norbert, "A királyi hatalom próbája. Az 1403–1404. évi polgárháború" [The Test of Royal Power: The Civil War of 1403–1404], In. Bódvai, András (ed.), *Luxemburgi Zsigmond emlékkönyv*. Budapest, 2025. 38–71.

<sup>82</sup> Engel, 1992. 16

<sup>83</sup> Wertner, 1897. 925.

not consider the possibility that Katalin might have married her widowed uncle. Elizabeth died around 1426, and Katalin's wedding to Henry took place on March 14, 1437, when, according to the sources, the bride was about twenty years old. Born around 1417, she must therefore have been a daughter of Anna of Cilli, and it cannot be excluded that she was in fact the daughter of János Garai.<sup>84</sup>

The Garai and Gorizia families had prior connections not only through the Cillis but also through the Frangepáns, since Miklós Frangepán's mother, Anna, was a daughter of Meinhard of Gorizia.<sup>85</sup> The County of Gorizia was part of the Holy Roman Empire; its counts initially held the territory as *advocati* of the Patriarchate of Aquileia, which extended into the Friuli region in northern Italy and the area around Lienz. In the mid-13<sup>th</sup> century they also inherited the County of Tyrol. Because of their geographical position, the Counts of Gorizia stood within both the Habsburg and Venetian spheres of interest. In 1365 Meinhard VI of Gorizia received from Emperor Charles IV the title of count with princely rights. From this it is clear why the King of Hungary was eager to support the Garai family's dynastic alliance in this direction: Sigismund of Luxembourg wished to maintain the cordial relations established by his father, and the Gorizian counts could serve as potential allies both against Venice and the Habsburg dynasty.

In the monograph devoted to the history of the Counts of Gorizia, Katalin Garai appears as a self-conscious and strong-willed woman, who, although she fulfilled the most important expectation of her age by bearing three sons<sup>86</sup> to her husband – who was nearly forty years her senior – she did not resign herself to the passive role of a wife in the background.<sup>87</sup> Owing to her family connections, she was well informed about the political mechanisms of her time and used them to further her own goals. Henry<sup>88</sup> suffered considerable humiliation when he attempted to withhold her rightful income. On the first occasion (in 1443), Katalin imprisoned her husband in the Castle of Bruck. Only after the intercession of Ulrich

<sup>84</sup> Considered to be the daughter of Miklós Garai. Dvořáková, 2021. 165.

<sup>85</sup> Frangepán 121.

<sup>86</sup> János († 22 May 1462), Lajos († c. 1456), Lénárd († 12 April 1500).

<sup>87</sup> Baum, Wilhelm: *Die grafen von Görz in der europäischen Politik des Mittelalters* [The Counts of Gorizia in the European Politics of the Middle Ages]. Klagenfurt, 2000. 224–257.

<sup>88</sup> Aeneas Silvius Piccolomini portrayed Henry in a rather negative light. He depicted him as a violent alcoholic who terrorized his wife and children – for example, by waking them up in the middle of the night and forcing them to drink with him. Dvořáková, 2021. 222.

of Cilli<sup>89</sup> and the Bishop of Brixen did she agree to release him, on October 21, 1443, when he issued a charter guaranteeing his wife her own income and residence. Thereafter, Katalin established her own court at Grünburg in Upper Carinthia and forbade her husband to visit her in person. When Henry deprived her of important revenues, she waged a private war against him and, in early 1445, captured the Castle of Priessenegg. Their conflict was finally resolved by imperial decree: on April 2, 1445 Emperor Frederick III ruled that the Castle of Weidenburg was to be restored to Henry.<sup>90</sup>

Henry lived for another nine years after the dispute. In 1452 Katalin took him prisoner again – this time at Karstberg – in an attempt to compel him to abdicate in favor of their son. The heir, János, was only sixteen when his father died in 1454. Katalin sought to assume the regency over the domains, but her son firmly rejected her claim. She joined forces with her youngest son, Lénárd<sup>91</sup> and withdrew to her own estates and attempted to form a rival government. With Venetian support she even made an unsuccessful bid to seize power. Eventually, her son confined her in the of Hensfeld, from where she was released only through, among others, the intervention of Ulrich of Cilli. As a widow, Katalin received from Emperor Frederick the lifelong usufruct of the castles of Grünburg and Moosburg in 1460 as his “beloved aunt.”<sup>92</sup> In 1471 she endowed a mass foundation at the Church of St James in Villach, where she also built a funerary chapel for herself. She was presumably buried there after her death in 1472.

Another daughter of Palatine Miklós Garai the Younger and Anna of Cilli was Dorottya, the second woman in the family known to have remarried. In 1434 she appears in the sources as the widow of László Kanizsai.<sup>93</sup> The active role of aristocratic widows in public affairs is well illustrated by a letter dated January 17, 1440, written at Sárvár to her brother László,

<sup>89</sup> Shortly after the incident, Henrik's son János became engaged to Ulrik's daughter, Erzsébet. On 11 December 1443, Ulrik of Cilli was appointed guardian of Katalin's sons after their father's death, thus becoming the de facto regent of Gorizia. Dvořáková, 2021. 220–221.

<sup>90</sup> RI XIII. 12. sz.

<sup>91</sup> It appears that the family's veneration of saints also influenced their naming practices. On the southern fresco of the chapel in Siklós Castle, depictions of Saint Ladislaus and Saint Leonard can be seen. Sigismundus, 2006. 309.

<sup>92</sup> Wertner, 1897. 624.

<sup>93</sup> Comes of Sopron between 1428 and 1434. Engel, 1996. I. 182. Reiszig, Ede, “A Kanizsaiak a XV. században” [The Kanizsai Family in the 15<sup>th</sup> Century], *Turul* 55, 1941, 22–31, 71–81.

in which Dorottya urged him to defend the citizens of Sopron before Queen Elizabeth, arguing that they had been justified in killing the retainer of her tricesimator.<sup>94</sup> Later that year she herself went to Sopron to pledge allegiance to Queen Elizabeth, who in turn took her family and estates under her protection and forbade her captains, Márton Pamgárti and János Staynar, from plundering the Kanizsai properties.<sup>95</sup> It seems that even after King Władysław's consolidation of power in western Hungary, the family continued to observe Elizabeth's orders. On April 29, 1441, from Ugod King Władysław, summoned Dorottya to comply with an earlier request and send armed men to escort the returning Chancellor of Poland, Jan of Koniecpol, from Kismarton to Kőszeg.<sup>96</sup> Dorottya Garai is next mentioned on June 27, 1443 as the wife of Rénold Rozgonyi, when King Władysław ordered that his envoys are to receive from them the annual chamber profit with arrears for 1441.<sup>97</sup> László Kanizsai's nephews were Miklós, Master of the Treasury, and János, Archbishop of Esztergom; his son, István, served as *magister janitorum* (Master of the Doorkeepers). One of Dorottya's sisters-in-law belonged to the Austrian noble family of Pottendorf.<sup>98</sup>

The marriage was likely facilitated both by the families' connections at court and by the proximity of their estates in western Transdanubia. In his study of the Rozgonyi family's role in the civil war, Tamás Pálosfalvi concluded that "in terms of age and social rank, this marriage was flattering to the groom."<sup>99</sup> He derived the union directly from the connection between Ulrich of Cilli and Rénold Rozgonyi. Rénold probably became acquainted with Ulrich while serving as a squire, and later Ulrich owed his release from King Władysław's captivity to the Rozgonyis. According to Pálosfalvi, the kinship ties gained through the marriage – to the Garais, the Cillis, and Queen Elizabeth herself – were reason enough for Rénold to abandon Władysław's party. As a direct consequence of the marriage, the Rozgonyi brothers soon appeared at the Castles of Sárvár, Kapuvár,

<sup>94</sup> The citizens of Sopron executed the retainers of László Budai Farkas, which Dorottya considered justified. *Sopron szabad királyi város története* [The History of the Free Royal City of Sopron]. I–II. Ed. Házi, Jenő, Sopron, 1921–1943. I/3. no. 229. Widow of Pál Fraknói, Anna, likewise stood by the citizens of Sopron. *Ibid.*, no. 232.

<sup>95</sup> DL 13 584, 13 599.

<sup>96</sup> DL 13 622.

<sup>97</sup> The marriage must have taken place sometime between February 24 and June 27, 1443. DL 61 584, 92 947.

<sup>98</sup> Engel Genealogy, Osli kindred Table 5.: Kanizsai.

<sup>99</sup> Pálosfalvi, 2003. 917.

and Somló; contrary to tradition, it was the husband who moved to the wife's estates, due to her higher social standing.<sup>100</sup>

Unfortunately, the five-generation history of the palatine branch of the Garai family is too short to reveal any recurring patterns of alliance<sup>101</sup> with the Kórógyi family. We saw it earlier that András Garai's mother-in-law was a daughter of that lineage. A descendant of another branch, János, son of Pál Kórógyi, Royal Treasurer to the queen, petitioned Pope Eugenius IV for dispensation from spiritual kinship with Borbála Garai. His request was granted, and on November 13, 1434, the pope instructed the Bishop of Pécs to issue the dispensation.<sup>102</sup> By 1437 János Kórógyi already sought annulment of his unconsummated second marriage to Anna Maróti. It may be assumed that Borbála Garai died not long after her marriage. Contrary to Wertner's claim, János Kórógyi's third wife did not descend from the palatine branch of the Garai family of Dorozsma, but from its banal branch.<sup>103</sup> The Kórógyi estates in Baranya, Bács, Temes, Torontál, and Valkó Counties lay in the immediate neighborhood of Garai holdings.

#### *The Daughters of János Garai*

The 1435 judgement letter issued by King Sigismund at Pozsony (Bratislava), already discussed above, contains a lesser-noted legal aspect that sheds light on the marital situation of János Garai's daughter Katalin, and Miklós, son of Royal Treasurer János Bebek.<sup>104</sup> From the document we learn that the couple's betrothal (*sponsalia de futuro*) already took place. Despite the exchange of future vows, the girl – through the mediation of her mother, Jadwiga of Masovia – became the concubine (*more meretricio*) of a certain German (*cuidam Teutonico*), thereby committing the crime of fornication. Her mother, acting as procurer, also incurred guilt.

The incident deeply wounded the young man's honor. In the narrative of events, Katalin appears not as an active participant but as a victim of her mother's misconduct, and for this reason the king imposed no punishment upon her. Nevertheless, because of the girl's loss of chastity and moral stain, Miklós would have been legally entitled to withdraw unilaterally from the marriage. He did not do so, however; two years later, in 1437, his

<sup>100</sup> Ibid., 918; Péter, 2008. 47.

<sup>101</sup> Fügedi, 1970. 86.

<sup>102</sup> Borbála's mother was the godmother of János Kórógyi. *XV. századi pápák oklevelei* [Papal Charters of the 15th Century] I–II. Ed. Lukcsics, Pál, Budapest, 1931–1938. [Hereinafter: Lukcsics] II. 128. no. 358.

<sup>103</sup> Wertner, 1897. 925. cf. DL 13 748. Engel Genealogy, Table Kórógyi.

<sup>104</sup> 13 March 1435. HO VII. 455.

father submitted a petition seeking annulment of the union on the grounds of consanguinity.<sup>105</sup>

The Florentine envoy Piero Guicciardini already reported on March 16, 1428, that the King of Bosnia intended to marry a Hungarian lady, a kinswoman of King Sigismund.<sup>106</sup> On April 6, 1428 King Tvrtko II of Bosnia submitted a petition to the papal curia, requesting that its representatives verify his upright conduct and conformity with the precepts of the Catholic Church, thereby declaring him worthy to marry Dorottya, daughter of the late János Garai.<sup>107</sup>

The editor of the source, Lajos Thallóczy, considered this matrimonial plan never realized, arguing that no other source mentions a daughter named Dorottya of János Garai, former *Comes (ispan)* of Temes.<sup>108</sup> Yet both the Ragusan diplomatic reports<sup>109</sup> and later Croatian historiography preserve the memory of Queen Dorottya Garai of Bosnia.<sup>110</sup> Archaeological excavations of the royal burial chapel at Bobovac have also revealed, beside the tomb of King Tvrtko II, the grave of a woman identified as Queen Dorottya Garai.<sup>111</sup>

King Tvrtko knew János Garai well, as Garai played a prominent role in several military campaigns aimed at placing Tvrtko on the Bosnian throne (notably the battle of Dobor in 1408 and the campaign against Hrvoje in 1416). Tvrtko's most influential ally was Hermann of Cilli, a member of the Garai kinship network, who by the time Tvrtko's power was consolidated (1421) no longer had a marriageable daughter.<sup>112</sup> It is plausible that the impending death of his former patron, János Garai,<sup>113</sup> prompted Tvrtko to ensure that, should Garai die without male heirs, Bosnia might pass into the hands of the Cilli family.

<sup>105</sup> Lukcsics II. 146. no. 464. The wives of the Bebek family are almost completely unknown, thus the kinship connection serving as the basis for the reference cannot be verified. Engel Genealogy, Ákos kindred 1. Bebek branch, Table 3.: Pelsőc line.

<sup>106</sup> ZsO XV. no. 298.

<sup>107</sup> ZsO XV. no. 362.

<sup>108</sup> Thallóczy, 1907. 23.

<sup>109</sup> On July 12, 1428, the Bosnian king met his nobles at Milodraž to present his bride to them. ZsO XV. no. 821.

<sup>110</sup> Anđelić, Pavao, "Bosanska kraljica Doroteja Gorjanska" [Dorothea of Gorjani, Queen of Bosnia], *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, 1973, 377–395. [Hereinafter: Anđelić, 1973.] 378–379.

<sup>111</sup> Sijarić, Mirjas, "Nadgrobne ploče tri bosanska kralja" [Tombstones of Three Bosnian Kings], *Prilozi* 23, 2006, 229–256. 238–239.

<sup>112</sup> Mályusz, 1984. 110.; Engel Genealogy, Table Cillei.

<sup>113</sup> The exact date of his death is unknown, it can be placed between November 11, 1427, and April 9, 1428.

According to a Ragusan letter, after King Sigismund “adopted Tvrtko as his brother and son,” he gave him a wife “for the greater firmness of their friendship.”<sup>114</sup> The Pope ultimately approved the union, and the grand wedding took place in the summer of 1428. Ragusan sources provide details of the splendid occasion: the city presented gifts to the Bosnian royal couple,<sup>115</sup> sending two Greek trumpeters to join the musicians and ordering textiles from Venice worth 300 ducats for Queen Dorottya, including red velvet and Alexandrian silk woven from four kinds of fine thread.<sup>116</sup>

Written records make no mention of children from the marriage of Tvrtko and Dorottya, though the Bobovac chapel also yielded the remains of a child.<sup>117</sup> Dorottya’s tombstone, once housed there, bore the crowned serpent – the heraldic beast of her lineage.<sup>118</sup> In Croatian historiography, Dorottya is remembered as a cultured queen who promoted artistic and religious renewal in Bosnia, while in the *Vita* of the Franciscan reformer Jacob de Marchia she appears as an intriguer who repeatedly attempted to poison the preacher during his efforts to combat the Bogomil heresy through the Observant reform.<sup>119</sup>

I do not, however, regard as proven the existence of another daughter of János Garai named Jadwiga. In the judgment letter frequently cited above, every mention of “Hedvig” clearly refers to Katalin’s mother, Jadwiga of Masovia.<sup>120</sup> The entry in Ferenc Budai’s *Lexicon* was adopted by Mór Wertner and, on his authority, accepted as fact by Elemér Mályusz and Erik Fügedi, who all claimed that Jadwiga became the wife of Petkó Tallóci – yet the surviving papal petitions contain no evidence to support this assertion.<sup>121</sup>

<sup>114</sup> ZsO XV. no. 550.

<sup>115</sup> The generous gesture should be seen as Ragusa’s attempt to gain the support of both the Kingdom of Hungary and Bosnia against Venice.

<sup>116</sup> On July 24, 1428, the Ragusan Senate decided to purchase silk fabrics and other gifts. ZsO XV. no. 854. The delivery of the silk and velvet textiles took place by August 9, 1428, at the latest. ZsO XV. no. 912.

<sup>117</sup> The Croatian researcher identifies Garai Dorottya as the initiator of the chapel’s construction. Andelić, 1973, 395.

<sup>118</sup> Sigismundus rex et imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismundus von Luxemburg 1387–1437. Exhibition Catalogue. Ed. Zabern, Philipp von, Budapest–Luxemburg, 2006. 450–451.

<sup>119</sup> Andelić, 1973. 378–379.

<sup>120</sup> 1435. március 13. HO VII. 455.

<sup>121</sup> Wertner, 1897. 919; Fügedi, 1970. 155; Mályusz, 1984. 115. vö. Lukcsics II. nos. 1265, 1267.

*The Daughters of László Garai*

The memory of a Garai daughter survives in Ferenc Erkel's opera *Hunyadi László* and in the skull displayed in the Church of Our Lady in Buda. Yet no historical sources confirm the actual existence of such a person.<sup>122</sup> No contemporary record mentions an engagement between László Hunyadi and Mária, daughter of Palatine László Garai. Nevertheless, this motif lies at the center of the opera's plot. During the archaeological excavation of the chapel founded by Miklós Garai within the same church, the skull of a young woman was unearthed and, inspired by the operatic narrative, was attributed to this supposed "Mária Garai."<sup>123</sup>

What can be verified, however, is that while Matthias Hunyadi was held captive in Prague by Jiří z Poděbrad, the Szilágyi family – who were preparing the ground for his accession – promised Palatine László Garai that, in return for his support in placing Matthias on the throne, the new king would marry Garai's daughter Anna.<sup>124</sup> Since Matthias already agreed to wed his captor's daughter, Katalin Poděbrady, neither the betrothal nor the marriage ever took place.<sup>125</sup> Anna soon found another suitor in Imre Hédervári.<sup>126</sup> Hédervári affixed his seal to the royal charter issued in Buda on April 19, 1459,<sup>127</sup> in which King Matthias pardoned the widow of the late Palatine László Garai – Princess Alexandra of Teschen – together with her son Jób and daughter Anna, for their involvement in the death of László Hunyadi.

Although both Anna and Hédervári are mentioned in this document, there is no indication that they were already married at the time of its issue.

<sup>122</sup> Cf. Göblyösi, Péter, "‘Meghalt a cselszövő’ Erkel Hunyadi László operájának osteológiai vonatkozásai" ["‘The Conspirator Is Dead’: Osteological Aspects of Erkel's Hunyadi László Opera"], *Osteológiai Közlemények* 23, 2015, 16–21.

<sup>123</sup> The plaque beneath the skull displayed under a glass dome reads: "The head relic (skull) of Mária Garai, betrothed of László Hunyadi, discovered in 1891 during the reconstruction of the Chapel of Palatine Garai, which was built next to the Church of the Blessed Virgin Mary in Buda Castle."

<sup>124</sup> Fedeles, Tamás, "‘Néha szerelembe keveredett egy-egy nőcskével... ‘Mátyás király és a szebbik nem’ [‘At Times He Got Entangled in Love with a Lady or Two... ‘King Matthias and the Fairer Sex], In. Csabai, Zoltán et. al. (ed.), *Pécsi Történeti Katedra – Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis*. Pécs, 2008. 237–251. 239.

<sup>125</sup> 9 February 1458. Strassnitz E. Kovács, Péter, "A Hunyadi-család [The Hunyadi Family]", In. Rázsó, Gyula, V. Molnár, László (ed.), *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Budapest, 1990. 29–51. 39.

<sup>126</sup> Formerly Ban of Macsó (1442–1445), Comes of Moson (1447), Comes of Pozsega (1447–1450), and Comes of the Székelys (1454). Archontology 1301–1457. I. 30, 156, 165, 194.

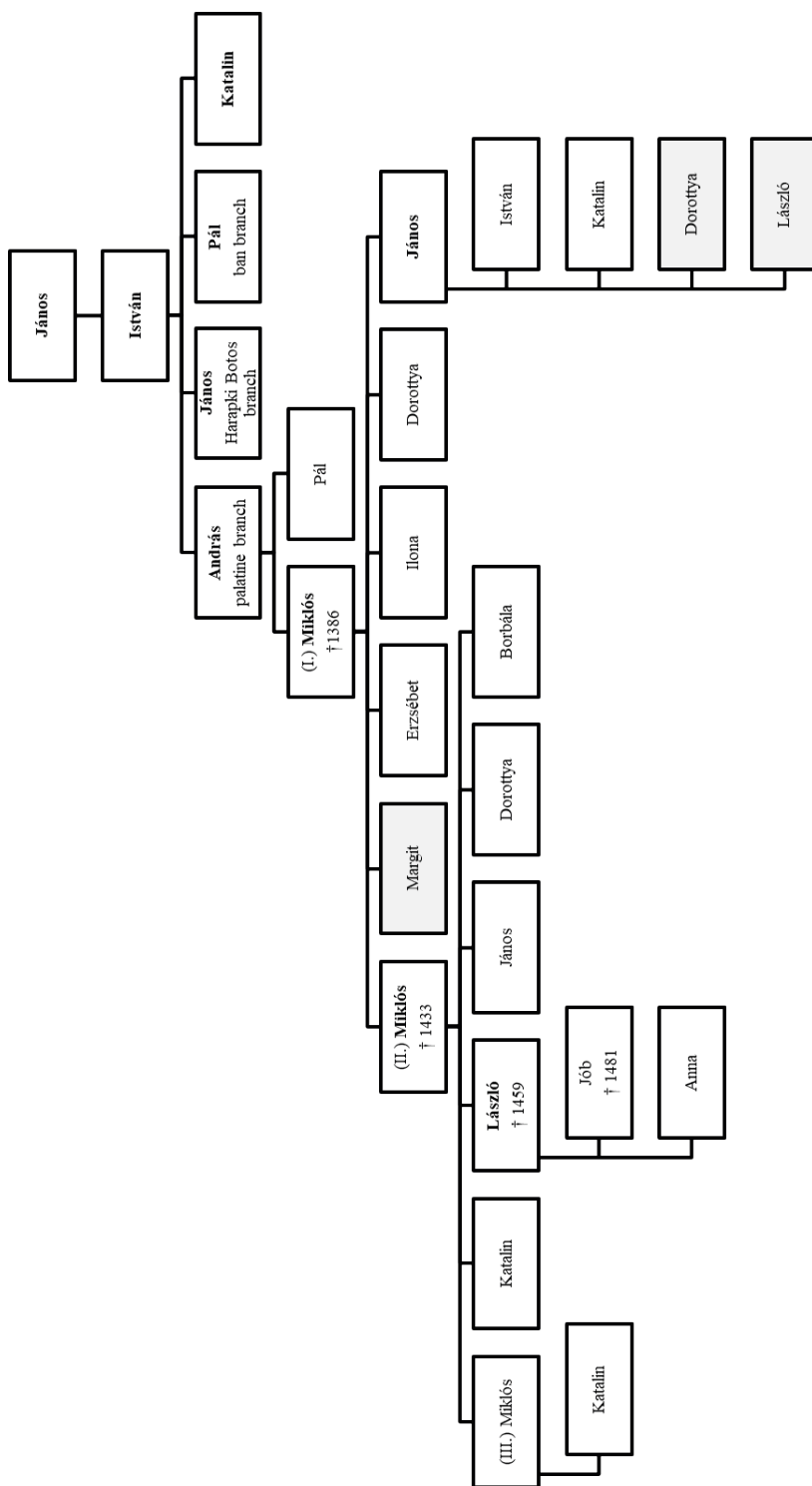
<sup>127</sup> DL 15 348.

Their marriage likely took place soon thereafter. The union was short-lived, ending with Anna's death. Her will was drawn up at the Castle of Ozora on December 3, 1473.<sup>128</sup> No children are known from the marriage.

#### CONCLUSION

During the research, it was possible to correct Engel Pál's published genealogy at four points, as he was not yet aware of the existence of Miklós the Elder's daughter Margit; of János's son László, who died young, nor of his daughter Dorottya. It was also possible to disprove the assumption that János had a daughter named Hedvig. Separate subsections were devoted to the marriage choices of the family heads and the marriages of their daughters in successive generations. I proposed that Miklós the Elder's wife may have been related to the Kotromanić dynasty. I further argued that the first marriage of Miklós the Younger to Teodora Lazarević may have been the outcome of the negotiations held in the summer of 1389, thereby sealing the Hungarian–Serbian alliance. I presented Anna of Cilli's letter from 1405, which is significant as it helps to date her marriage and provides valuable evidence regarding women's legal privileges, particularly concerning dowry. Strategically, the marriage brought Miklós kinship ties with a family that later rose to imperial rank and with the king himself. This marriage, which established Styrian connections, enhanced the prestige of the couple's offspring, while at the same time becoming a source of conflict with the son born from the "first, Serbian marriage." While Miklós "Rác" married only the daughter of Péter Cseh of Léva, László was given a duchess from Teschen as his wife. The family already established dynastic ties with the Masovian branch of the Polish royal (Piast) dynasty through János Garai's marriage to Jadwiga of Masovia. It is clear that the marriages of the family heads themselves, modeled after royal unions, created cross-border kinship links with the Bosnian and Serbian ruling dynasties, the Styrian counts, and the Polish Piasts. These relations were further complemented by the marriages of the Garai daughters, while alliances with the Frangepán and Gorizia families strengthened the family's embeddedness in the western regions.

<sup>128</sup> *A Héderváry-család oklevéltára* [Diplomatic Collection of the Héderváry Family] I–II. Ed. Radvanszky, Béla, Závodszyky, Levente, Budapest, 1909–1922. I. 387–389.



\*The branching of the Garai family of the Dorozsma kindred and the descent of the palatine branch. The individuals marked in grey were not included in the genealogical database of Pál Engel.

**Viktória Ilona Kiss**

## **From Scholar to Reformer: Andrew Melville's Influence on the Scottish Reformation**

### INTRODUCTION

The Scottish Reformation, a pivotal era in the religious and political transformation of Scotland, witnessed a series of significant developments that reshaped the nation's ecclesiastical landscape. A key figure of this transformation was Andrew Melville, a scholar whose contributions extended far beyond the realm of theology into the very heart of Scottish political and educational reform. As the Reformation gathered momentum in the mid-16th century, the establishment of the Church of Scotland – led initially by figures like John Knox – laid the groundwork for a new religious order. However, it was Melville's ascendancy in the latter part of the century that would strengthen the Presbyterian framework, further defining and institutionalizing the Reformation's outcomes. Melville is a forgotten figure of the Scottish Reformation, overshadowed by Knox's groundbreaking work, however his role was essential for the Presbyterian governance.

Melville's return to Scotland in 1574 marked the beginning of a new chapter in the history of the Reformation. Educated across Europe Melville brought with him a profound understanding of both classical and Reformed theology. His subsequent role as Rector of the University of Glasgow was instrumental in implementing educational reforms that mirrored the humanist and Reformed traditions he encountered abroad. These reforms not only advanced biblical scholarship but also helped to establish a more robust intellectual foundation for Scottish Protestantism. In examining Melville's role in the Scottish Reformation, it is essential to recognize his dual impact: as a reformer who supported Presbyterian governance and as an educational visionary who shaped Scotland's intellectual landscape. His efforts were pivotal in securing the Presbyterian system's place in the Scottish ecclesiastical life, ensuring that the ideals of the Reformation continued to influence the nation's religious and educational institutions long after his death.<sup>1</sup> This article aims to summarize Melville's role in the Reformation, to show his way of thinking and his impactful work.

---

<sup>1</sup> McCrie, Thomas, *The Life of Andrew Melville, the Scottish Reformer*. Philadelphia, 1840. [Hereinafter: McCrie, 1840.]

## THE SPREAD OF THE REFORMATION

Before the Reformation, Catholicism defined nearly every aspect of life in Scotland. It played a key role in education during this era, as Scottish universities founded in the 15th century received significant support from the Catholic Church. This patronage contributed to the universities' flourishing and growth at the turn of the 16th century, when these institutions offered not only theological studies but also humanist subjects. This development underscores the broad influence and presence of the Catholic Church in Scottish society and its educational system during this period.<sup>2</sup>

Martin Luther and Ulrich Zwingli began spreading their ideas and writings in the early 1520s, and by the end of the decade Protestant pamphlets and concepts had reached the shores of Scotland. However, King James V (1528–1542) sought to stem the spread of these ideals and prevent a break from the Roman Church. Politically, Scotland was experiencing a period of instability. James V (1528–1542) inherited the throne in 1513, when he was only just a year and a half old, following his father's death. Due to his youth, a regency council was established to govern Scotland, leading to political instability and conflicts over leadership. In 1528, James V began his personal reign, facing not only power struggles but also the growing influence of Protestant ideas.<sup>3</sup> The early messenger of the Scottish Reformation was Patrick Hamilton (1504–1528), who became the first martyr of the Scottish Reformation for preaching the doctrines of the new faith. Hamilton came from a prominent Scottish family and encountered Reformation teachings during his studies at the University of Paris. He later continued his studies at the Protestant University of Marburg, where his intelligence and firm commitment to God's truth were recognized. In 1527, Hamilton returned to Scotland and immediately began preaching the ideas he had learned during his studies. He was invited to St Andrews by an acquaintance but was accused of heresy and burned at the stake in February 1528. Although Hamilton's early death curtailed further personal missions, the spread of the Reformation became unstoppable as Luther's books reached an increasing number of people.<sup>4</sup>

<sup>2</sup> Reid, Steven J., *Humanism and Calvinism. Andrew Melville and the Universities of Scotland 1560–1625*. Farnham, 2011. [Hereinafter: Reid, 2011.] 16–17.

<sup>3</sup> Cameron, Jamie, *James V. The Personal Rule, 1528–1542*. East Linton, 1998. [Hereinafter: Cameron, 1998.] 31–40.

<sup>4</sup> Todd, Margo, "The Church and Religion", In. MacDonald, Alan R (ed.), *Scotland. The Making and Unmaking of the Nation c. 1100–1707*. Dundee, 2007. 107–125.

The situation worsened in Scotland when Henry VIII separated from the Roman Catholic Church and established the Church of England. In 1536, Henry sent envoys to James V, attempting to persuade his neighbour to distance himself from Rome, but James refused to listen to his uncle. Demonstrating his adherence to Catholicism, James married Mary of Lorraine, a French Catholic, in 1538.<sup>5</sup> Despite the political struggles with England, James continued his efforts to resist the spread of the Reformation. In 1541, he issued a declaration against heresy, mandating respect for the Pope, the Virgin Mary, and the sacraments. A new Anglo-Scottish war, during which the king died in 1542, resulted in yet another period of domestic instability.<sup>6</sup> Following the king's death, the weak central authority enabled the dispersal of various Reformation beliefs. The infant Mary, Queen of Scots, was crowned, but due to her minority, her mother governed as regent. Under the regency of the widowed queen, an increasing number of Scottish nobles showed sympathy toward Protestant England, fearing that Scotland might become a province of France. Meanwhile, others argued in favour of maintaining the Catholic alliance with France.<sup>7</sup> This division was reflected in the marriage proposals surrounding the young queen. Henry VIII of England proposed a marriage between Mary and his son, which was welcomed by some members of the nobility. However, this proposal came with conditions: Henry insisted that his future daughter-in-law must be raised under his supervision, and that several Scottish castles must be placed under English control for protection. The regent queen rejected these terms, and in response, Henry sent an army. The regent queen sought help from France and later sent the young Mary there, where she was promised to the French dauphin, Francis. This indicated the widowed queen's constant efforts to suppress Protestantism, this time in opposition to England.<sup>8</sup>

For the success of the Scottish Reformation, a strong, eloquent, and theologically trained leader was in need. From the 1560s onward, this

---

[Hereinafter: Todd, 2007.] 107.

<sup>5</sup> Mary of Lorraine, also known as Mary of Guise (1515–1560), became Queen Consort of Scotland through her second marriage. Following the death of her husband, she strove to assert authority and to govern in the name of her minor daughter, Mary Stuart, amidst a period of considerable political turbulence. Cameron, 1998. 23.

<sup>6</sup> Cameron, 1998. 287–288.

<sup>7</sup> Ruzsa-Nagy, Zoltán “A presbiteriánus egyházkezelés kialakulásának története Skóciában a XVI–XVII. században”, *CONFESSIO – A Magyarországi Református Egyház Figyelője* 41, 2017/3. Online: <https://confessio.reformatus.hu/v/339/> – Accessed: 1 July 2025.

<sup>8</sup> Todd, 2007. 111–112.

role was filled by John Knox. In 1547, the regent queen, Mary of Guise, sought the help of France once again to suppress the Reformation, leading to the occupation of eastern Scotland by French troops. Knox was captured and sentenced to galley slavery. After enduring 18 months of hardship, the Scottish prisoners were freed in 1549, and Knox settled in Berwick, where he resumed his preaching activities and successfully brought peace to the rebellious Scottish community.<sup>9</sup> Knox returned to Scotland in 1559, but before his arrival, in 1558, Scottish Protestants had drafted a petition to the regent queen, expressing their demands. At the beginning of the petition, the Scottish Protestants explained that they had long endured the wrongs done to them, but their conscience and fear of God now compelled them to appeal to the queen for relief from the tyranny of the clergy.

*“Although we have of long time contained ourselves in that modesty, that neither exile of body, tinsel (loss) of goods, nor perishing of this mortal life, were able to convene us to ask at Your Grace reformation and redress of those wrongs, and of that sore grief, patiently borne by us in body and mind of so long time, yet now, of very conscience and by the fear of our God, are we compelled to crave at Your Grace’s feet, remedy against the most unjust tyranny used against Your Grace’s most obedient subjects, by those that becalled the Estate Ecclesiastical.”*<sup>10</sup>

This quote highlights that the behaviour of the clergy amounted to tyranny, and thus, the Protestants’ actions could be seen as a fight against injustice and oppression. By addressing their demands to the regent queen in the form of a petition, the Protestants openly sought support from the central authority.

In the petition, the Protestants first requested permission to gather legally, pray in their own language, and discuss the Scripture, thereby increasing their knowledge.<sup>11</sup> Secondly, they asked that during their assemblies and discussions, they be allowed to explain difficult passages of Scripture to ensure that they were clear and understandable to all. However, if a passage proved to be too difficult, causing confusion or heresy, they were willing – for the explanation – to come from the most

<sup>9</sup> McCallum, John, *Scotland’s Long Reformation, New Perspectives on Scottish Religion c.1500 – c. 1660*. Leiden, 2016. [Hereinafter: McCallum, 2016.] 40.

<sup>10</sup> Knox, John, *History of the Reformation of Religion, Within the Realm of Scotland*. Ed. Guthrie, Charles John, London, 1889. [Hereinafter: Knox, 1889.] 116.

<sup>11</sup> “Firstly..., so from henceforth it may be lawful that we may convene, publicly or privately, to our Common Prayers, in our vulgar tongue; to the end that we may increase in knowledge...” Knox, 1889. 118.

learned and devout person in the country.<sup>12</sup> The third request was that the rite of baptism be performed in the vernacular, as this would provide the gathered congregation with a deeper understanding of their duties.<sup>13</sup> Finally, they asked for the reform and purification of the clergy. They believed that this would restore the ancient and divine face of the Church, expel injustice, and reintroduce true doctrine and good morals.<sup>14</sup> The points outlined in the petition clearly express the Protestants' commitment to justice and religious reform, as well as their desire to combat clerical tyranny.

The clergy also learned of the Protestants' petition and naturally viewed the demands with disapproval, attempting to suppress the Protestant cause. In response to the Protestant petition, the clergy issued the *Articles of Reconciliation* in the same year, aimed at easing the tensions between the Catholic Church and the Protestant movement. In these articles, the clergy offered concessions, such as allowing believers to pray and baptize in their own language, provided this was done privately. This showed that the Catholic Church was willing to make some concessions, but only to a limited extent. However, the clergy required the Protestants to recognize and respect the Catholic mass, signalling the Church's desire to retain its traditional rites and unwillingness to alter its fundamental elements.<sup>21</sup> As a result, the articles failed to achieve lasting reconciliation, and the conflicts continued.

#### THE CHURCH OF SCOTLAND

The death of Mary of Guise in June 1560 worked in favour of the Protestants. After the death of the regent queen, the French abandoned the fight and withdrew their troops from the country. With the heir to the throne, Mary, Queen of Scots, residing in France, there were no obstacles left

<sup>12</sup> "If there shall happen in our said conventions any hard place of Scripture to be read, of which no profit ariseth to the conveners, that it shall be lawful to any qualified person in knowledge, being present, to interpret and open up the hard places..." Knox, 1889. 119.

<sup>13</sup> "Thirdly, That the Holy Sacrament of Baptism may be used in the vulgar tongue..." Knox, 1889. 119.

<sup>14</sup> "And last, We most humbly require, that the wicked, slanderous, and detestable life of Prelates, and of the State Ecclesiastical, may be so reformed, that the people have not occasion, as of many days they have had, to contemn their ministry, and the preaching whereof they should be messengers....so that the grave and godly face of the Primitive Church having been reduced (brought back), ignorance may be expelled, and true doctrine and good manners may once again appear in the Church of this Realm." Knox, 1889. 119.

for the Protestants. In August, the convened Scottish Parliament passed the Reformation Settlement, leading to the establishment of the Church of Scotland (Kirk) and the abolition of papal jurisdiction.<sup>15</sup>

One of the foundational documents of the Scottish Reformation, the Confession of Faith, was presented to and accepted by Parliament in 1560. This document outlined the core doctrines of the Scottish religion and officially marked the Church of Scotland's separation from the Roman Catholic Church. The primary author of the Confession was John Knox. The Scottish Confession of Faith consists of 25 chapters that address various Christian teachings and practices, covering topics such as the nature of God, the creation of the world, the fall of humanity, Jesus Christ's role as Savior, the authority of the Scripture, the sacraments, and the role of the Church. The Confession emphasized the sovereignty of God, the central role of the Bible, and the doctrine of salvation through faith alone. Knox's work rejected many Roman Catholic doctrines, such as papal authority, the practice of the mass, and the concept of purgatory. The Scottish Confession of Faith had a significant impact on the development of Protestantism in Scotland, helping to unite the Scottish Protestant movement and providing a clear theological foundation for the newly formed Church of Scotland. Although Parliament adopted the document, Mary, Queen of Scots, did not officially ratify it from France. Knox's work remained in effect until 1647, when it was replaced by the Westminster Confession of Faith.<sup>16</sup>

In 1560, the second foundational document of the Scottish Reformation was issued, clarifying the structure of the church. In *The First Book of Discipline*, Knox and his colleagues presented a social program that extended beyond religion to include education and welfare. The first doctrine of the book emphasizes the importance of preaching and teaching of the Gospel.<sup>17</sup> This work also included detailed rules for church governance, rejecting the episcopal system and advocating for a Presbyterian

<sup>15</sup> Dawson, Jane, "Scotland, Ireland and the Vision of a 'British' Protestant Reformation", *Studies: An Irish Quarterly Review* 106, 2017–2018/winter, 439–447. 441.

<sup>16</sup> Burleigh, John, *A Church History of Scotland*. Edinburgh, 1983. [Hereinafter: Burleigh, 1983.] 191–193.

<sup>17</sup> "...it necessary that his Gospell be truely and openly preached in every Church and Assembly of this realme, and that all doctrine repugnant to the same, be utterly repressed, as damnable to mans salvation." *The First Book of Discipline*, 1621. Online: [https://www.truecovenanter.com/kirkgovt/scotland\\_kirk\\_books\\_of\\_discipline\\_1621.phtml?scotland\\_kirk\\_books\\_of\\_discipline\\_1621=book1](https://www.truecovenanter.com/kirkgovt/scotland_kirk_books_of_discipline_1621.phtml?scotland_kirk_books_of_discipline_1621=book1) – Accessed: 1 July 2025. [Hereinafter: *The First Book of Discipline*]

form of governance, in which congregations elect their leaders (elders or presbyters), who collectively oversee the church.<sup>18</sup> In addition to church governance, *The First Book of Discipline* also regulated church discipline and the alteration of sinners. The Calvinist doctrine placed a strong emphasis on moral purity and proper behaviour among the members of the church, with disciplinary procedures aimed at repentance and restoration. As mentioned earlier, education was another central theme in *The First Book of Discipline*, which is detailed in the fifth chapter. This chapter emphasizes the importance of education and calls for the establishment of schools in every community. The goal of education was to ensure that all children had access to literacy and Christian teachings, with the Bible as the source of knowledge. Moreover, the book advocated for the support of universities and higher education.<sup>19</sup>

After the publication of *The First Book of Discipline*, the first national General Assembly was held in December 1560, attended by delegates from towns that had embraced the Reformation, as well as Protestant ministers. Simultaneously, efforts to organize presbyteries began, though at this point *The First Book of Discipline* did not yet fully outline the presbyterian system, nor were its principles well developed.<sup>20</sup> The spread and establishment of the Reformation were interrupted in 1561, when Mary, Queen of Scots, returned to Scotland on August 19 and began her personal reign. Her arrival was welcomed and embraced with joy and celebration by many; however, Knox did not participate in welcoming the Stuart queen. Mary returned to a politically and religiously divided country, as two factions continued to dominate the political life: the Francophile Catholics and the Anglophile Protestants. Throughout her six-year reign, the queen worked to reconcile the two sides, though she did so with cautious deliberation. As a Catholic queen, Mary had the potential to restore Catholicism to Scotland; nevertheless, her scandalous personal life caused her to lose support and weakened her power. In July 1565, Mary married Henry Stuart, and in June 1566, she gave birth to their son,

<sup>18</sup> Kyle, Richard G., "The Church-State Patterns in the Thought of John Knox," *Journal of Church and State* 30, 1988, 71–87.

<sup>19</sup> "Of necessitie it is that your Honours be most careful for the vertuous education, and godly up-bringing of the youth of this realme: if either ye now thirst unfainedly the advancement of Christs glorie, or yet desire the continuance of his benefits to the generation following. For as the youth must succeed to us, so we ought to be carefull that they have knowledge and erudition to profit and comfort that which ought to be most deare to us, to wit, the kirk and spouse of our Lord Iesus." *The First Book of Discipline*.

<sup>20</sup> Lee, Maurice, "The Scottish Reformation after 400 Years", *The Scottish Historical Review* 44, 1965, 135–147. [Hereinafter: Lee, 1965.] 144.

the future James VI. In 1567, pressured by the Protestant nobility, Mary abdicated the throne and fled the country, allowing the Protestant party to fully ascend to power without a strong central authority. The infant James was crowned king in a Protestant ceremony, making it clear that Scotland would not return to the Roman Catholic faith. The late 1560s were characterized by the struggle between the deposed Mary and the Protestant nobility that had taken control.<sup>21</sup>

#### ANDREW MELVILLE THE FATHER OF THE PRESBYTERIAN CHURCH

The year 1572 was a tragic one for the Protestants in several respects. In that year, John Knox passed away, leaving the Scottish Protestants without a religious leader. Additionally, the Leith Agreement, issued in the same year, prevented the full adoption of the Geneva model in Scotland, as it reinstated bishops, who were now appointed by the monarch. This decision led to an increase in support for the Episcopal system in Scotland.<sup>22</sup> Following Knox's death, Andrew Melville (1545–1622) became the principal leader of Scotland's religious life from 1574 onwards. Melville was born in 1545 in Montrose, as the ninth child of his family. From 1559, he studied at St Andrews University, where his intelligence and insatiable thirst for knowledge greatly impressed his professors and peers. He then continued his studies in France, attending the University of Paris and Poitiers, where he focused on classical languages (Greek and Hebrew) and theology. After completing his studies, he travelled to Geneva, where he encountered the most flourishing and fully developed form of the Reformation. Finally, in July 1574, after a decade abroad, Melville returned to Scotland.<sup>23</sup>

Education and its reform played a significant role in Melville's life. Upon returning to Scotland, he gladly accepted the position of Rector of the University of Glasgow, which he held from 1574 to 1580. During his tenure, Melville sought to introduce educational methods and systems he had encountered in Europe. The so-called Melvillian reforms to higher education included the introduction of humanist education, which involved teaching Aristotle in the original Greek, adding new humanist subjects such as history and biblical studies, and offering comprehen-

---

<sup>21</sup> Meikle, Maureen M., "Flodden to the Marian Civil War: 1513–1573", In: MacDonald, Alan R. (ed.), *Scotland, The Making and Unmaking of the Nation c. 1100–1707*. Dundee, 2007. 11–12.

<sup>22</sup> Burleigh, 1983. 196.

<sup>23</sup> McCrie, 1840. 7–10.

sive instruction in biblical languages.<sup>24</sup> In addition to his educational endeavours, Melville played an active role in religious life, participating in various synods and church assemblies, where he faithfully defended the independence of the Presbyterian Church and the principles of the Scottish Reformation. The most significant transformation in the history of the Scottish Reformation occurred with the establishment of Presbyterianism, the foundations of which were laid during the 1570s and 1580s. Melville was a steadfast supporter of the Presbyterian church system, frequently clashing with the monarch over his views.<sup>25</sup>

The fundamentals of Scottish Presbyterianism had already been laid by Knox and his colleagues with *The First Book of Discipline*. Thus, it is important to note that Presbyterianism was not an invention of the Scots; rather, they adopted this system from Geneva, where it had already been implemented successfully. The rapid spread of Presbyterianism can be attributed to the existing system's inability to effectively address issues such as church benefices being held by individuals who lacked proper qualifications.<sup>26</sup> Melville advocated Presbyterianism and worked to strengthen it throughout the country. Along with a committee of 30, he drafted *The Second Book of Discipline*, his principal work, which was completed in 1578.<sup>27</sup> However, the reception of it was far from smooth. Although the regent was Protestant, he did not accept or endorse the book, as he believed it infringed on the monarch's rights. *The Second Book of Discipline* envisioned the king playing a protective rather than a controlling role. This stance was especially evident in the provision that an individual selected by the king could not be appointed as Archbishop of St Andrews unless it is approved by the General Assembly.<sup>28</sup>

*The Second Book of Discipline* consists of 13 chapters in which Melville, and his colleagues outlined the governing and organizational principles of the Presbyterian Church, with attention to education. The first chapter immediately lays out the foundation of the Kirk's procedures, drawing these principles from the Bible and emphasizing the independence of the Church from the state. Nonetheless, *The Second Book of Discipline* allowed cooperation between the church and the state, specifying that it was the state's responsibility to ensure that spiritual authorities

<sup>24</sup> Reid, 2011. 49.

<sup>25</sup> Lee, 1965. 138–139.

<sup>26</sup> Lee, 1965. 138–139.

<sup>27</sup> McCrie, 1840. 24.

<sup>28</sup> Burleigh, 1983. 199.

fulfilled their duties according to God's word.<sup>29</sup> However, the book also highlighted that in ecclesiastical matters, only the Church had the right to make decisions, thus asserting its independence. *The Second Book of Discipline* clearly delineated the authority of the Church in spiritual matters, setting it apart from the state's involvement. While the book acknowledged the state's role in protecting the Church and enforcing proper religious practice, it stressed that the Church alone had the right to govern itself in spiritual affairs. This autonomy was a fundamental aspect of the Presbyterian system, which Melville staunchly defended against any encroachment by secular powers.

The book further outlined the hierarchical structure of the Presbyterian Church. It rejected the episcopal system in favour of a Presbyterian model, wherein authority was distributed among local congregations and their elected elders (presbyters). These presbyters, chosen by the congregation, were responsible for governing the Church collectively. This system contrasted sharply with the episcopal system, in which bishops wielded significant hierarchical authority. Melville's vision emphasized the equality of all presbyters, rejecting the notion of a singular ecclesiastical authority, such as a bishop, dominating over the church hierarchy.<sup>30</sup>

Melville's work also established the framework for regional and national oversight of the Church. It introduced the concept of presbyteries, which were regional assemblies of presbyters, and synods, which were larger, more encompassing church councils. At the top of this structure was the General Assembly, the national governing body of the Presbyterian Church, where representatives from all over Scotland gathered to make decisions on matters of doctrine, governance, and discipline. This system was designed to ensure that decisions were made collectively, with local churches and regional presbyteries playing a key role in the administration of the national Church.<sup>31</sup> Melville's reforms in education were not limited to religious life but also extended to the broader intellectual and cultural life of Scotland. He viewed education as essential

<sup>29</sup> "The civill power should command the spiritual to exercise, and to doe their office according to the word of God..." *The Second Book of Discipline*, Online: [https://www.truecovenanter.com/kirkgovt/scotland\\_kirk\\_books\\_of\\_discipline\\_1621.phtml?scotland\\_kirk\\_books\\_of\\_discipline\\_1621=book2](https://www.truecovenanter.com/kirkgovt/scotland_kirk_books_of_discipline_1621.phtml?scotland_kirk_books_of_discipline_1621=book2) – Accessed: 1 July 2025. [Hereinafter: *The Second Book of Discipline*.]

<sup>30</sup> "Assemblies are of foure sorts. For either are they of particular Kirks and Congregations ane or moe, or of a Province, or of a whole nation, or of all and divers Nations professing one Iesus Christ." *The Second Book of Discipline*.

<sup>31</sup> Lee, 1965. 142–143.

for both religious and secular leadership. Consequently, *The Second Book of Discipline* paid particular attention to the importance of education in fostering a well-educated clergy and laity. Melville believed that every community should have access to schools where children could learn not only Christian doctrine but also reading and writing. He advocated for the establishment of grammar schools that taught Latin and, in larger towns, more advanced subjects like logic, rhetoric, and philosophy.<sup>32</sup>

In addition to promoting elementary and secondary education, Melville sought to strengthen Scotland's universities. Under his leadership, educational reforms were implemented to modernize university curricula, with an emphasis on classical studies, humanism, and biblical languages. His reforms helped to ensure that ministers were well-trained in theology and equipped with a broad intellectual foundation that would enable them to serve their congregations effectively. St Andrews, Glasgow, and Aberdeen universities were revitalized under Melville's influence, transforming them into centres of Protestant learning that would shape the intellectual and religious life of Scotland for generations to come.<sup>33</sup>

Despite the significance of Melville's educational and ecclesiastical reforms, his advocacy of Presbyterianism put him in conflict with the Scottish monarchy, particularly with King James VI. James, who had a more favourable view of the episcopal system, as he saw the Presbyterian Church's emphasis on independence as a threat to his authority. Melville, on the other hand, fiercely opposed any royal interference in ecclesiastical matters, believing that the Church should be governed by its own leaders, not by the king. This fundamental disagreement led to a long-standing conflict between Melville and the monarch, culminating in Melville's exile.<sup>34</sup>

Melville's influence on Scottish religious life extended beyond his lifetime. His advocacy for Presbyterian governance left an enduring legacy in the form of a national Church that valued local participation, collective decision-making, and the separation of church and state. His contributions to education ensured that future generations of ministers and congregations would be well-versed in theology, biblical studies, and the liberal arts, helping to establish Scotland as a centre of Reformation ideals and learning. Melville's steadfast commitment to the Presbyterian cause earned him a prominent place in the history of the Scottish Reformation. He is often regarded as the "Father of Presbyterianism" due to his deci-

<sup>32</sup> McCrie, 1840. 35.

<sup>33</sup> Reid, 2011. 77–80.

<sup>34</sup> Burleigh, 1988. 190–197.

sive role in shaping the church's organizational structure and his tireless efforts to defend the independence of the Church from royal interference. His leadership during a critical period in Scottish religious history ensured that the Presbyterian system took root in Scotland, profoundly influencing the development of the Church of Scotland and the religious life of the nation.<sup>35</sup>

#### CONCLUSION

The spreading of the Reformation and the establishment of the Presbyterian Church in Scotland marked not only a religious transformation but also brought about profound political and social changes. The Scottish Reformation was distinctive in that it was closely linked to the restructuring of political power, the reinforcement of national identity, and the desire for independence. The creation of the Kirk played a central role in reshaping the Scottish society, particularly in the realms of education, governance, and social welfare.

The Reformation in Scotland took a uniquely radical form compared to other countries in Europe. Under the leadership of figures like John Knox and Andrew Melville, the Scottish Reformation departed from both Roman Catholicism and Anglicanism. The insistence on Presbyterian governance, which vested power in elected elders (or presbyters) rather than bishops, created a church structure that emphasized collective decision-making and local control, a significant shift from the hierarchical structure of the Catholic Church. As a faithful advocate of Presbyterianism, Melville's influence extended significantly into the organizational aspects of the Scottish Church. His work on *The Second Book of Discipline* provided a comprehensive framework for church governance, reinforcing the principles of Presbyterian polity over episcopal authority. This document, which emphasized the independence of the Church from the state, was crucial in delineating the boundaries of ecclesiastical authority and in promoting a system of governance that decentralized religious power and empowered local congregations. Moreover, Melville's dedication to educational reform – evident in his efforts to modernize the curricula of Scotland's universities and establish a network of schools – reflected his belief in the necessity of a well-educated clergy and laity. His contributions to the intellectual and religious life of Scotland were instrumental in ensuring that the principles of the Reformation were not merely adopted but deeply embedded within Scottish society.

---

<sup>35</sup> McCrie, 1840. 114–117.

## ANDREW MELVILLE'S INFLUENCE ON THE SCOTTISH REFORMATION

In conclusion, the Scottish Reformation was a complex and multi-faceted movement that shaped not only the religious life of the nation but also its political and cultural development. The legacies of John Knox and Andrew Melville – their dedication to Presbyterianism, education, and social reform – continue to resonate in the history of Scotland. Their work laid the foundation for a national church that valued local participation, education, and the separation of spiritual and temporal powers, leaving an indelible mark on Scotland's identity and its role within the broader history of the Reformation.



Szendrei László

## A Kelet-kép és a dualizmus kori magyarság történelmi hivatása

### BEVEZETÉS

Jelen tanulmány arra vállalkozott, hogy áttekintést adjon a Kelet-fogalom történeti-politikai értelmezésének fontos részét képező, a dualizmus kori magyarság Kelethez kapcsolódó történelmi hivatásának, küldetésének gondolatáról. Ezen írás egy nagyobb kutatás részeredményének tekinthető. A kutatás célja az volt, hogy egy könnyen érthető értelmezési keretben, jól körülhatárolt forráscsoport alapján bemutassa a véleményformáló magyar értelmiség/elit dualizmus kori Kelet-képét, a 'kelet' szavunkhoz kapcsolódó jelentéstartalmakat, Magyarország igen különleges geopolitikai és kulturális-civilizációs helyzetét, szerepét, s a Kelethez kapcsolódó küldetését, hivatását. A Kelet-képbe ágyazódott küldetéstudat megértéséhez szükséges a kutatás eddigi eredményeinek vázlatos áttekintése, ezért tanulmányunkat ezzel kezdjük.

### A KELET ÖSSZETETT FOGALMA

A magyarság tudományos alapossggal feltárt Kelet-képe szinte teljesen fehér a kutatás palettáján. A 21. század harmadik évtizedében a világrend megváltozásának folyamata felgyorsulni látszik, s a Kelet – Kína, India, Japán, Dél-Korea, ázsiai muszlim és/vagy arab országok – Magyarországra tett hatása – legyen az közvetlen vagy közvetett – egyre erőteljesebb. Emiatt célszerűnek látszik a magyarság Kelet-képének vizsgálata, melylyel nagyon kevesen foglalkoztak, annak érdemi vizsgálata eddig még nem történt meg. A dualizmus idejéből mindössze egy olyan író került látóköriünkbe – Apponyi Albert –, aki a *Budapesti Szemlében* 1915-ben megjelent tanulmányában próbálta megragadni Kelet komplex fogalmát:

*„Az, amit keletnek nevezünk, sokkal kaotikusabb és sokkal nehezebben foglalható össze egységes szempontok alatt, mint a nyugat. Földrajzilag is gyakran változtak és változhatnak határai. Nagyjából mégis a nyugat-római birodalom és az annak romjain keletkezett országok területéhez viszonyítva beszélünk keletről. De ez a meghatározás nem precíz, mert p. o. Észak-Afrikára és egyéb hullámzó területekre nem terjed ki és csak képzeletünknek nyújt valamelyes támpontot. Leghelyesebben talán negatívum lehet a kelet területét megállapítani, akképp, hogy odaszámítjuk az óvilág mindazon országait és népeit, amelyek nem voltak vadak, de a nyugati kul-*

*túrán kívül esnek. Az ekképp váltakozó területen gondolt kelet múltjában több olyan nemzeti civilizációt találunk, a mely valaha hatalmas és virágzó volt, de teljesen elpusztult, – gondoljunk csak az asszír, a babiloni, a régi egyiptomi kultúrára, hogy csak a legnevezetesebbeket említssem; – vagy olyanokat, amelyek meg fennállanak, de stagnálás vagy a hanyatlás és enyészet képét mutatják. Ahol erőteljes nemzeti egyéniség vagy vallási tudat áll mögöttük, ott ezek a nyugati keresztyén kultúra vívmányainak elsajátításában keresik az újjászületés eszközeit. Legragyogóbb példája ennek Japán, de Kína, sőt India is ezen az úton tapogatózik és az ifjú-török mozgalom is tulajdonképp ezt jelenti. Mindezek a kísérletek a körül forognak, hogy mennyire lehet a régi kultúra és a régi vallás intézményeit összeegyeztetni a nyugati szellem azon vívmányaival, amelyek a nyugat szembeötlő fölényét állapítják meg. S bár sikerükről beszélni még idő előtti dolog volna, e siker lehetőségeiről elmélkedni pedig nem ide tartozik, meg kell állapítani, hogy a kísérletek pusztá tényében a nyugat előtti meghódolás foglaltatik, a nyugat felsőbbségének elismerése. De ezek a kelet utolsó fejleményei és korántsem általánosak. Voltak idők, midőn a kelet hitt a maga felsőbbségében és amikor háborúban felül is kerekedett, ami ezentúl sincs kizárva. Mert a nyugat fölénye csak a benső haladás tekintetében föltétlen. Külső hatalmi kifejtésben sem maradhat állandóan alul; de időnként igen. Ez van a keletnek egy része, amelytől most sem idegen a hit saját felsőbbségében, sőt, mely talán nem is akar a kelethez számíttatni, mert vallásilag közelebb áll a nyugathoz, mint a kelet többi alkotó részeihez. Ez a keresztyén, de a nyugati keresztyén egyháztól elszakadt kelet, és ez érdekel minket legközelebből.”<sup>1</sup>*

Már e szövegrészből is egyértelműen kirajzolódik, hogy a dualizmus kori Magyarország Kelet-képe igen összetett fogalmat takar, nem szűkül össze csak a földrajzi égtáj-fogalomra, hanem számos – különböző tudományágakhoz kapcsolódó – jelentéstartalommal rendelkezik. A földrajzi alapjelentéshez gyakran kapcsolódik a történelmi-politikai és/vagy kulturális-civilizációs értelmezés. Emiatt egy adott, e témával foglalkozó forrásszöveg megértéséhez mindenképp szükség van a tartalmi kontextusra. E nélkül ugyanis gondban lehet a tisztelt olvasó, hiszen a dualizmus korában Törökországtól a Szentföldön és Egyiptomon át Marokkóig, vagy akár Magyarországtól a Balkánon és Oroszországon át Japánig bármelyik térséget nevezhették Keletnek. Apponyi Alberten kívül az orientalista Bárdi László<sup>2</sup> és a kulturális antropológus Csáji László Koppány

<sup>1</sup> Apponyi Albert: A magyar nemzet természetszerű elhelyezkedése a világpolitikában. = *Budapesti Szemle* 1915. 458. sz. 182–207. 186–187.

<sup>2</sup> Bárdi László: *Keleti kapcsolatok – keleti gyökerek. A magyar keletkutatás múltja és jövője*. Keszthely, 2004.; Bárdi László: *Kelet népe vagyunk*. Bp., 2007.

foglalkozott a magyarság Kelet-képével. Bárdi László a keletkutatással és a magyar eredet kérdésével kapcsolatban érintette a témát, Csáji László Koppány<sup>3</sup> pedig egy történeti ívet rajzolva próbálta rekonstruálni a magyarság Kelet-képét. Kísérlete a tanulmány rövidege (9 oldal jegyzetekkel együtt), illetve a kevés és nem széles körű forrásszöveg használata miatt értelemszerűen csak részeredményeket hozhatott.

#### A VIZSGÁLT IDŐSZAK ÉS A FORRÁSOK

A vizsgálandó forráscsoportok meghatározása előtt fontos volt az időbeliség kiválasztása. A dualizmus kora mellett két tényező döntött. Egyrészt ezekben az évtizedekben történt meg a nemzet modern értelmű megfogalmazása, a nemzeti kultúra intézményesülése és a szocializációs intézmények kiépülése,<sup>4</sup> s ekkor született meg az ezeket az elemeket koordinálni igyekvő érdemi tudománypolitika is.<sup>5</sup> Mindezen tényezők fontos szerepet játszottak a közgondolkodás, a köztudat formálásában és a nemzeti identitás alakításában. Másrészt a dualizmus idején nőtt meg ugrásszerűen a kiadók,<sup>6</sup> a nyomdák,<sup>7</sup> a könyvterjesztők (a könyvkereskedelem részt-

<sup>3</sup> Csáji László Koppány: „Szörnyen csodás” Kelet-képünk. A Kelet fogalmához kapcsolódó tudások, érzések és értékek kialakulása az Újkori Magyarországon. = *Magyar Művészet*, 2016. 2. sz. 142–150.

<sup>4</sup> Szabó Ildikó: Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. = *Politikatudományi Szemle*, 2006. 1. sz. 201–248. 201.

<sup>5</sup> Bódy Pál: *Tudós nemzedék, magyar szellemóriások. Tudománypolitika Magyarországon (1867–1910)*. Bp.–Pécs, 2013. 6.

<sup>6</sup> A dualizmus korának könyvkiadását néhány nagy, részvénytársasággá vált kiadó uralta (*Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Franklin Társulat, Szent István Társulat, Pallas Rt., Singer és Wolfner Kiadó, Révai Testvérek*), akik számos kis kiadót elnyeltek. Pogány György: *A magyar könyvkereskedelem rövid története a XV. század végétől 1990-ig*. Bp., 2004. 70–71. – Mivel a könyvkiadók egyben könyvkereskedelemmel is foglalkoztak (a sikeres könyvkereskedők gyakran könyvkiadókká is váltak), a mérvadó kiadók számát illetően jelentőséggel bír a német és osztrák mintára, de az osztrák könyvkereskedők egyletével szembeni önállósulási törekvések jegyében 1878-ban létrehozott Magyar Könyvkereskedők Egylete (elnök: Pfeifer Ferdinánd, alelnök: Aigner Lajos, Rosenberg/Révai Sámuel). Az egylet alapításában 15 budapesti és 28 vidéki könyvkereskedő (és egyben kiadó) vett részt. Kókai György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Bp., 1997. 121. (Továbbiakban: Kókai, 1997.) – Varga Sándor kutatásai szerint 1878-ban 61 fővárosi és 117 vidéki cég foglalkozott könyvkiadással és -terjesztéssel. Varga Sándor: *A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása*. Bp., 1980. 143–155. (Továbbiakban: Varga, 1980.) – Érdekességként megemlítendő, hogy a két legnagyobb könyvkiadó (az *Athenaeum* és a *Franklin*) csak a Magyar Könyvkereskedők Egylet megalapítása után 11 évvel, 1889-ben lépett be. Varga, 1980. 105.

<sup>7</sup> „Az országban a kiegyezéskor (1867) közel 100 nyomda volt mintegy 600 munkással. A fejlődést jelzi, hogy 1900-ban már 680, 1914-ben pedig 1261 nyomda működött 4150,

vevőinek),<sup>8</sup> illetve a különböző sajtótermékek<sup>9</sup> száma. Számunkra főleg ez utóbbi elem bír nagy jelentőséggel, mivel a sajtó a dualizmus politikai és közéletének meghatározó szereplője lett.<sup>10</sup> A sajtó a dualizmus korában „jutott monopolszerephez az információáramlásban és a közvélemény alakításában, ekkortól beszélhetünk egyáltalán tömegkommunikációról. A sajtó nagyhatalommá válásának feltételeit a társadalom fejlődése (az olvasni tudók körének szélesedése és az anyagi gyarapodás), illetve a technika fejlődése teremtette meg. Az utóbbi körbe tartozott a tömeges előállítás lehetővé tévő rotációs nyomdagép, a hírek továbbítását forradalmasító távíró és telefon elterjedése, valamint a vasút- és postahálózat kiépülése.”<sup>11</sup>

A vizsgálat tárgyát képező forráscsoportok között – a fentebb említett okok miatt – kiemelt helyet foglalt el sajtó, mégpedig a legolvasottabb, a reprezentációra leginkább alkalmas országos hírlapok (*Budapesti Hírlap, Egyetértés/Egyetértés és Magyar Újság, Ellenőr, Fővárosi Lapok, A Hon, Pesti Hírlap, Pesti Napló, A Reform* – jellemzően vezércikkek és tárcák) és a legnépszerűbb hetilapok (*Borsszem Jankó, Budapesti Szemle, Vasárnapi Újság*). Emellett feldolgozásra kerültek az országgyűlési gyűjtemény korszakra vonatkozó részei (*Főrendiházi Irományok, Főrendiházi Napló, Képviselőházi Irományok, Képviselőházi Napló*), illetve a dualizmus korában megjelent és látókörünkbe került politikai publicisztikák, utazási irodalom és a nagyobb példányszámban megjelent tudományos kiadványok.

---

illetve 7172 munkással. A fejlődés a fővárosra koncentrálódott, itt 1867 körül még csak 15 nyomda volt, 1914-re számuk 287-re emelkedett.” Kókai, 1997. 121.

<sup>8</sup> „A kiegyezést követő fellendüléshez hozzájárult az 1872. évi Ipartörvény (VIII. te.) is, amely a kereskedelemben is feloldott minden céhes kötöttséget. Ettől kezdve bárki lehetett könyvkereskedő, nem volt szükség sem tanulóidőre, sem bizonyos összeg birtoklására.” Kókai, 1997. 112.

<sup>9</sup> Bezeczký Gábor id. Szinnyei József összegyűjtött adatainak segítségével elkészítette a magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok 1780 és 1910 közötti statisztikáját. Eszerint 1867-ben 80, 1910-ben pedig 1680 volt a magyar nyelvű újságok száma. Bezeczký Gábor: *Az eltűnt miniatűrök. Szépirodalom és időszaki sajtó a kiegyezéstől az első világháborúig*. Bp., 2022. 16.

<sup>10</sup> A sajtótörténész Buzinkay Géza így ír erről: „A Kiegyezést követően a magyar sajtó néhány év alatt modern politikai jelenség lett, a liberális demokráciákéhoz hasonló, a negyedik hatalmi ághoz méltó és annak tudatában lévő, majd azzal gyorsan vissza is élő intézmény.” Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Bp., 2016. 177.

<sup>11</sup> Dobszay Tamás: Magyarország kulturális élete a dualizmus idején. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. Gergely András, Bp., 2019. 460–489. 478. (Továbbiakban: Dobszay, 2019.)

A vizsgált szövegek írói kivétel nélkül a dualizmus kori elit és/vagy<sup>12</sup> az értelmiség köréből kerültek ki, de ez nem jelenti azt, hogy a felhasznált írásokban megmutatkozó Kelet-kép kizárólagosan az elit és/vagy az értelmiség véleményét tükrözi. A dualizmus korában – elsősorban az 1868-as Eötvös-féle népoktatási törvény hatására – jelentősen nőtt az ország alfabetizációja, azaz az írni-olvasni tudók aránya.<sup>13</sup> Dobszay Tamás írja, hogy a dualizmus korában az „írás-olvasása szóbeli, személyes érintkezés mellé lépett: az információszerzés útja még a parasztok széles rétegei esetében is az újságolvasás lett”.<sup>14</sup> Emellett érdemes megemlíteni az 1880-as évektől fellendülő részletüzletet (a részletekben történő fizetést) és az antikvár könyvkereskedelmet is, ugyanis a magyar társadalom alsóbb részének képviselői közül egyre többen olvastak: „A mind szélesebb társadalmi rétegekben feléledő könyvvásárló kedv kielégítését a részletüzlet bevezetése mellett a gyorsan szaporodó antikváriumok is elősegítették. Ezekben ugyanis a kispénzű vásárló a bolti áron alul sok mindent vásárolhatott, képeskönyvtől a verseskötetig.”<sup>15</sup> A magyarságot mindig is érdekelte a Kelet, hiszen a „Kelet népe” vagyunk, Európában egyedi kultúrával, néplélekkel megáldva. Kollektív tudatunkban mélyen gyökerezik, hogy őshazánk valahol a Keleten volt, s onnan jöttünk

<sup>12</sup> Az elit nem minden tagja tartozik az értelmiség társadalmi kategóriájába, illetve természetesen az értelmiség sem automatikusan tagja az elitnek. Mazsu János így ír a kérdésről: „Az értelmiség képzettségi szint szerinti megoszlása – amelyhez hozzá tartozik, hogy a „közszolgálat és a szabad foglalkozások” kategóriába sorolt értelmiségi foglalkozási csoportok egy része (orvos, mérnök, bíró, ügyész, ügyvéd, tanár, tanító, lelkész) csoportonként egységesen szabályozott felsőfokú, illetve ahhoz közel álló szakképzettséggel rendelkezett az értelmiség belső társadalmi tagolódásának is egyik meghatározó tényezője, s egyben jelzése is. Egyik, mert a dualizmus kori értelmiség és egyes csoportjai társadalmi helyzetének alakulásában meghatározó szerepe volt még az értelmiségi hivatáscsoportokhoz, intézményekhez való tartozásnak-függőségnek, a jövedelmi-vagyoni helyzetnek, a származásnak, valamint az „uralmi szervezet” („közélet”) hierarchiájában elfoglalt pozíciónak is.” Mazsu János: *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez, 1825–1914.* Bp., 2012. 116.

<sup>13</sup> „A kiegyezés után, hosszú távon a regionális különbségek mérséklődésével a lassan, de biztosan alfabetizálódó ország képe tárul elénk a népszámlálásokból. Az első korszakban (1890-ig) azonban még az analfabéták abszolút számának növekedésével (különösen a Duna-Tisza közén, a Tiszántúlon és Erdélyben) egyidejűleg figyelhető meg az írni-olvasnitudók arányának emelkedése (a 6 évesnél idősebb népességben 1869-ben mintegy 33%, 1910-ben pedig 69%).” Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig.* In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* 2. javított kiadás. Bp., 2006. 155.

<sup>14</sup> Dobszay, 2019. 461.

<sup>15</sup> Kókai, 1997. 119.

a Kárpát-medencébe. Ráadásul vigyázó szemünket már a dualizmus korában nemcsak Párizsra, hanem geopolitikai, gazdasági és kulturális okok miatt Keletre is vetettük, mely törekvés a „Keletre magyar!” jelmondatában is összegződött.<sup>16</sup>

#### A KELET-KÉPET KIALAKÍTÓ TÉNYEZŐK ÉS A KUTATÁS ÉRTELMEZÉSI KERETE

A dualizmus kori magyarság Kelet-képéhez kapcsolódik jelen tanulmány második, nagyobb részének témája, melyben a vizsgált korszakban kimutatható történelmi szerepet, küldetést, hivatást mutatjuk be. Ez utóbbi könnyebb megértése érdekében mindenképp érdemes röviden, a helyhiány miatt csak vázlatpontokba szedve felsorolni a Kelet-képet kialakító tényezőket, melyek fontossági sorrendben<sup>17</sup> a következők:

1. A „Kelet népe” vagyunk, azaz a magyarság eredete,
2. A magyarság történelmi tapasztalata,
3. A nyugati civilizáció hatása,
4. Kelet és Nyugat dichotómiája,
5. Geopolitika és a magyarság küldetéstudata,
6. A magyar keletutazók tevékenysége,
7. A magyar keletkutatás intézményrendszerének kiépülése,
8. A magyar nacionalizmus keleti válfaja, a turanizmus hatása.

A Kelet többretegű fogalmát – mint ahogy arra már korábban utaltunk – alapvetően háromféle szempontból érdemes megközelíteni:

1. Kelet, mint földrajzi,
2. Kelet, mint kulturális-civilizációs,
3. Kelet, mint történelmi-politikai jelentéstartalmakkal rendelkező fogalom.

Ismételten érdemes hangsúlyozni, hogy ezek a szempontok sok esetben egyszerre jelentkeznek a szövegekben, emiatt a kontextus kiemelt fontossággal bír. Az első értelmezési kategóriában megvizsgáljuk, hogy földrajzi szempontból milyen területeket, országokat hívtak Keletnek, milyen

<sup>16</sup> A kifejezés legkorábbi – általam megtalált – forrása: Bessenyei Ferenc: „Keletre magyar!” – A „Reform” szerkesztőjéhez. *Reform* 1872. október 29. 2. – A kifejezés viszonylag gyors elterjedését, s évtizedekig tartó népszerűvé válását bizonyítja György Endre publicisztikai jellegű kötetének címe (*Keletre magyar. Magyarország közgazdasági érdekei és teendői kelet felé.* Bp., 1877.), a korszak sajtójában megjelenő rendszeres használat, valamint a sajátos magyar eszmei áramlat, a turanizmus jelmondatává válása is.

<sup>17</sup> Néhány pont sorrendjén a szubjektivitás és az eltérő nézőpontok miatt természetesen lehet vitatkozni.

népcsoportokat neveztek keleti népeknek, milyen helyeket neveztek „Kelet kapujá”-nak, s hogy a ’Kelet’ földrajzi előtag mire vonatkozott, illetve, hogy a szót használták egyszerű viszonyítási pontként is. A második, azaz a kulturális-civilizációs szempont kibontásakor meghatározzuk az ázsiai, az európai, az afrikai és a magyar Keletet, szó esik az iszlám és a keleti keresztény egyházakról, a Kelethez és a keleti népekkel – köztük a magyarsággal, mint „Kelet népé” -vel – kapcsolatos értékjelző fogalmakról, tulajdonságokról. A történelmi-politikai szempontú megközelítéshez tartozik a Magyarországhoz időben és térben közeledő Kelet (keleti birodalmak); Magyarország történelmi szerepe, hivatása; a „keleti kérdés” és Magyarország, mint „keleti Svájc” problematikája.

#### MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELMI SZEREPE, HIVATÁSA, A VÉDŐBÁSTYA-SZEREP

Magyarország történelmi szerepe, küldetése vagy hivatása részben a Kelethez kapcsolódik. E hivatástudatnak alapvetően három talapzata van: a legnagyobb múltra visszatekintő védőbástya-szerep, a köztudatba a 19. században bekerült híd- vagy közvetítő-szerep, illetve a dualizmus korában hangsúlyossá váló civilizátor-szerep. A védőbástya-szerep kifejezés, vagy az azzal egyenértékű fogalmi körülírás a vizsgált forráscsoportok szinte mindegyikében – azaz a reprezentációra leginkább alkalmas országos hírlapokban,<sup>18</sup> a legnépszerűbb hetilapokban,<sup>19</sup> az országgyűlési iratokban,<sup>20</sup> a korszak politikai publicisztikájában,<sup>21</sup> illetve a népszerűbb tudományos kiadványokban<sup>22</sup> – bőségesen előfordul, ezért nem állunk

<sup>18</sup> Pl. Magyarország a Keleten. *Budapesti Hirlap*, 1905. augusztus 13. 31.; Világkiállítás Budapesten. *Pesti Hirlap*, 1891. február 11. 1.; E–ch.: Még egy pár szó az Eszterházy-képtár ügyében. *Pesti Napló*, 1867. augusztus 23. 2.

<sup>19</sup> Pl. Pór Antal: II. Pius pápa és Hunyadi Mátyás király. = *Budapesti Szemle*, 1879. 40. sz. 225–278. 234.; Lenhossék Mihály: A háború és az egyetem. *Hadi beszédek*, 1915. 12. sz. 3–16.; Andrássy Gyula: A jó béke czéljai. Előadás a Hadsegítő-bizottságban, 1915 márcz. 9-én. *Budapesti Szemle*, 1915. 28.; A Kisfaludy-társaság közülése. *Vasárnapi Ujság*, 1871. február 19. 99.

<sup>20</sup> Pl. Török Sándor (soproni) felszólalása 404. országos ülésen 1871. december 14-én Somssich Pál, közben Perczel Béla alelnök elnöklete alatt. *Az 1869-ik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Tizenkilencedik kötet. Szerk. Nagy Iván, Pest, 1872. 162.

<sup>21</sup> Pl. [Kun Béla]: *A magyar nemzet politikája*. Bp., 1873. 63. (Továbbiakban: Kun, 1873.); Forster Károly: *A magyar hazája régenten és most*. Bp., 1874. 88.; Andrássy Gyula: *A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*. II., Bp., 1905. 16.; Tisza István: *A helyzetéről*. Bp., 1905. 22. (Továbbiakban: Tisza, 1905.)

<sup>22</sup> Pl. *A magyar nemzet története I–X*. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1895–1898., különösen II. 158., IV. 197.; *Nagy képes világtörténet VI*. Szerk. Marczali Henrik, Bp., 1904. 626.; Lázár Gyula: *Az ozmán uralom története Európában II*. Bp., 1877. 180.

messze a valóságtól, mikor azt mondjuk, a dualizmus korában ezt a szókapcsolatot szinte közhelyként használták. De mit is takar ez a közismert kifejezés? Magyarország védőbástya-szerepe külföldi eredetű, nem mi találtuk ki, nem mi aggattuk magunkra. Erre a tényre Győry János már 1933-ban megjelent munkájában felhívta a figyelmet: „*A kereszténység védőbástyáját alkotó magyarság gondolata ezzel szemben Európa ügyének szolgálatában áll. A magyarság szent hivatását kifejező címet nem önnön maga alkotta saját létezésének igazolására, hanem a többi nemzettel ellentétben a Nyugattól kapta történelmi öntudatának titulását. A magyar nemzet küldetése nem viseli magán semmiféle transzcendens hivatás bélyegét, hanem csak arra tart igényt, amire őt földi elhivatottságában az európai közvélemény feljogosítja. A védőbástya-eszme, mint a magyarság missziójának foglalatja, magyar nyelven a Zrinyiaszban ölt végleges formát: a franciáknál már a XVI. században eleven és közismert kép.*”<sup>23</sup> Itt megjegyeznénk, hogy a transzcendens hivatást elutasító Győryvel szemben Száraz Orsolyával értünk egyet, aki szerint mivel a szerep felvállalása a magyarság létérdeke volt, így a toposzban a politikai és katonai ellenállás funkciója mellett a vallási-ideológiai funkció is szerepet kapott.<sup>24</sup>

Győry János külföldi eredetet valószínűsítő véleményét Imre Mihály kutatásai is megerősítik, aki német Johannes Cuspinianus<sup>25</sup> soraiból jutott ugyanerre a következtetésre: „*1526-ban J. Cuspinianus úgy beszél a magyarokról, mint akiknek az országa köztudomásúan, mindenki által ismerten az egész kereszténységnek pajzsa és védőbástyája: „Hungari, quorum regnum antemurale, et Christianitatis clypeus vulgo apellatur.” Cuspinianus megállapítása nyilván egy ekkorra már megállapodott, leülepedett minősítést, elnevezést használ, amelyben korábbi évtizedek vélekedése összegeződik. Ez azért is megfontolandó, mert nem magyar*

<sup>23</sup> Győry János: *A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban.* Bp., 1933. (Továbbiakban: Győry, 1933.) 3.

<sup>24</sup> „*A török balkáni előrenyomulása következtében Magyarországnak a kereszténység védelmében betöltött szerepe is egyre nagyobb hangsúlyt kapott. A védőbástya toposz használata egyrészt vallási-ideológiai funkciót töltött be, azaz a keresztény Európa török elleni harcának eszmei alapjait teremtette meg, másrészt viszont politikai és katonai célokat szolgált, szövetségeseket és segítő haderőt toborzott. A magyaroknak helyzetükből adódóan létérdekük volt, hogy közösségi önképük részévé tegyék ezt a szerepet.*” Száraz Orsolya: *A kereszténység védőbástyája.* = *Studia Litteraria*, 2012. 1–2. sz. 50–66. (Továbbiakban: Száraz, 2012.) 53.

<sup>25</sup> Johannes Cuspinianus (Johan Spießhaymer vagy Speißheimer, 1473–1529), Németországban született és tanult, majd Ausztriában élt humanista, tudós, diplomata, történétíró.

szertő nyilatkozik így, vagyis egy külföldi fogalmazza meg a külföldiek által érvényesnek tartott magyar szerep-, és hivatástudatot.”<sup>26</sup> A külföldi közvélemény szemében Magyarország gyakorlatilag a 14. század második feléig, azaz az oszmán-török veszély erősödéséig homályos-egzotikus ország, egyfajta *Terra Incognita* volt.<sup>27</sup> A törökellenes háborúk sorozata kellett ahhoz, hogy az 1400 és 1700 közötti magyarságképet Európa-szerte abszolút uralja az az általános vélekedés, hogy Magyarország a kereszténység védőbástyája.<sup>28</sup>

Maga a védőbástya-szerep, a keresztény hit védelmezésének fegyveres funkciója már évszázadokkal a török háborúk előtt – Vámbéry Ármin szerint már a megtelepedés és a kereszténység felvétele óta – is létezett.<sup>29</sup> Létezett, de sokáig több országra, népre, uralkodóra vonatkozóan használták, s majd csak a 15. század során szűkült a fogalom előbb a magyar királyra, majd Magyarországra és a magyarságra.<sup>30</sup> Magyarország

<sup>26</sup> Imre Mihály: „Magyarország panaszja”. *A Querella Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, 1996. (Továbbiakban: Imre, 1996.) 144.

<sup>27</sup> „Mindezek után nyilvánvaló, hogy Magyarországnak a francia irodalomba való bevonulása a török vizsgálatán keresztül történik. A franciák nézőpontjából tekintve a török háborúk hintik a magyarság fejére a keresztvizet. S egyben a török ellen folytatott csaták látják el egyéni jeggyel Magyarországot. Mert a középkori francia irodalomban szereplő Magyarországnak még nincs egyénisége. Szerepe és szerepeltetése mindvégig konvencionális, az egész középkoron keresztül. (...) És így Magyarországot a középkor francia irodalma csupán, mint távoli, néhol pogány, néhol keresztény, de mindenképpen, mint egzotikus országot festi le s szerepeltetése a legtöbb esetben, mint retorikai fogás nyeri el létjogosultságát: a *chanson de geste*-ek tipikus, dezindividualizáló és listaszerű felsorolásaiban foglal helyet egy sereg idegen ország között. (...) A magyarság egyéni jeggyel és szereppel való felruházása történeti hivatásának felismeréséből adódik.” Györy, 1933. 9–10. – „Megalakulásakor a fiatal magyar királyság úgyszólván idegen testként ékelődött a környező országok közé: a többi európai néptől nyelvében, eredetében, szokásaiban annyira eltérő lakosságával létének első évszázadaiban szinte ismeretlen terület, *terra incognita* maradt a korabeli köztudatban. (...) A tatárokénál sorsdöntőbb és sokkal szélesebb és tartósabb kihatású fenyegetés feltűnése kellett ahhoz, hogy Európa fokozatosan ráébredjen Magyarország fontosságára a veszély következményeinek számbavételekor.” Jászay Magda: *A kereszténység védőbástyája – olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*. Bp., 1996. (Továbbiakban: Jászay, 1996.) 9.

<sup>28</sup> Terbe Lajos: *Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)*. = *Egyetemes Philologiai Közöny*, 1936. (Továbbiakban: Terbe, 1936.) 298.

<sup>29</sup> Vámbéry Ármin: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Bp., 1895. 324–325.

<sup>30</sup> „Középkori előzmények után a XV. században, a török-magyar háborúk állandósulásával összefüggésben formálódik ki a védőbástya gondolat. A keresztény hit védelmezésének addig más országokra, népekre, uralkodókra használatos elnevezése egyre inkább szűkül és konkretizálódik a magyarságra.” Imre, 1996. 145.

a folyamatosan terjeszkedő Török Birodalom útjába álló országgént – ütközőzónaként – nemcsak természetes módon, hanem szimbolikus értelemben is a kereszténység egyedüli védőbástyájává vált.<sup>31</sup> Az elveszített 1396-os nikápolyi ütközet után Zsigmond királyunk végképp felismerte a török elleni harc fontosságát, s a magyarság körében gyorsan elterjedt az áldozatvállalás szükségessége.<sup>32</sup> A kifejezés szellemi háttere már megtalálható IV. Béla egyik, IV. Ince pápához írt levelében.<sup>33</sup> Benda Kálmán Deér József tanulmányát<sup>34</sup> is felhasználva így írt erről: *„Ilyen előzmények után a tatárveszedelem évtizedeiben szükségszerűen döbbszent rá a magyar király uralkodói hivatásának, országa helyzetének és Európához való viszonyának tudatára. 1245 táján [valójában 1250. november 11. – Sz. L.] írja IV. Béla híres levelét IV. Ince pápához s ebben a levélben már megtaláljuk a későbbi századok nagy magyarjainak egész gondolatmenetét: „A keresztény és európai egységben való hit az egységbe tartozás szenvedélyes vállalása; annak világos tudata, hogy helyzeténél fogva ennek az országnak védelme egyet jelent az egész kereszténység oltalmazásával és épen ezért egyetemes keresztény, európai feladat. Megszólal benne a magyar magánosság szólama is: az európai keresztény érdek szolgálata szép szavakon kívül legfeljebb gáncsra számíthat a közvetlen szomszédok részéről.” A török kor magyar hivatása tehát már a XIII. század közepén készen áll, „mégpedig vitathatatlanul elsőnek magyar megfogalmazásban.” A különbség mindössze annyi, hogy most a hitvédelem még nem az országot, nem a magyarságot, hanem egyedül a dinasztiaát, a „szent királyokat” övezi.”<sup>35</sup>*

Terbe Lajos 1410-ig vezette vissza a szállóige eredetét, amikor is XXIII. János pápa a Zsigmondnak címzett levelében „a kereszténység kőfalának, védőpajzsának” nevezte az akkor még csak a magyar királyi

<sup>31</sup> *„A kor embere egy virtuális térben gondolkodott, ennek lett központja az erődzóna, az „Antemurale Christianitatis” és a mögöttes országok és a védvonalat üzemeltető magyar király országa, a kereszténység védőbástyája. Ez volt az ütközőzóna térszemlélete. (...) Magyarország a 16. századi ember szemében az apokaliptikus történetének a centrumában áll. Ez a határzár, ütközőzóna lényegében szimbolikusan jelöli ki Góg és Magóg népével szemben épített falát.” Öze Sándor: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566). Bp., 2016. 77, 317.*

<sup>32</sup> Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században.* Bp., 1937. 23–24. (Továbbiakban: Benda, 1937.)

<sup>33</sup> IV Béla IV. Ince pápának, 1250. november 11. Ford. Gy. Ruitz Izabella. In. *Tatárjárás.* Szerk. Nagy Balázs, Bp., 2003. 196–198.

<sup>34</sup> Deér József: *A magyar nemzeti öntudat kialakulása.* Kecskemét, 1936.

<sup>35</sup> Benda, 1937. 10–11.

címet birtokló uralkodót.<sup>36</sup> Az első hivatalos kötelezettségvállalás viszont I. Ulászló nevéhez fűződik: „*III. Ulászló lengyel király (aki I. Ulászló néven magyar király is lett) nevezte legelőször Magyarországot a kereszténység kőfalának és védőpajzsának. A magyar trónra való meghívása után, de még magyar királlyá való koronázása előtt, 1440. március 8-án, Krakkóban egy oklevelet adott ki, melyben kötelezi magát a trón elnyerésével együttjáró kötelezettségek betartására és azt is kijelenti, hogy elsősorban azért vállalja a magyar trónt, hogy a két ország erejét egyesíthesse a török ellen a kereszténység megvédésére.*”<sup>37</sup>

Összességében elmondható, hogy a magyar királyokra 1410 óta alkalmazott „kereszténység pajzsa, kőfala, védőbástyája” titulus igazából nem egyéb, mint az 1238 óta<sup>38</sup> biztosan szakadatlanul élő jelzőnek („Krisztus bátor katonája”) szemléletesebb formában történő kifejezése, mely a török háborúk idején – amint már említettük – áterjedt a magyar királyokról az egész magyar népre. Magyarországnak a védőbástya-szerepben testet öltő magasztos hivatását, szerepét az európai humanista történetírás népszerűsítette, s mindez a török hódítás korában nemzetudatunk ideologikus elemévé vált.<sup>39</sup> A vesztes mohácsi csata, és az azutáni évtizedekben történt látványos török hódítás következményeképp a német írástudók jelentős része szerint Magyarország elvesztette az egész kereszténység védőbástyájának szerepét, s szerintük már csak abban lehetett bízni, hogy az osztrák és német területeket megvédi.<sup>40</sup> Sőt egyes német szerzők a kettős királyválasztás miatt egyértelmű politikai célzattal igyekeznek a védőbástya-funkciót kiterjeszteni Habsburgokra: „*A trónért*

<sup>36</sup> Terbe, 1936. 304.

<sup>37</sup> Terbe, 1936. 301–302. – „Ebben az oklevélben olvashatók a következő szavak: „*pro bono et salute horum duorum Hungarie et Polonie regnorum... (a következő mondatban) praedicta regna, sibi confinancia et barbaris nationibus finitima, sunt murus et clipeus fidelium pro honore nominis diuini et defensione fidei catholice...*” Uo. 302.

<sup>38</sup> „1238-ban IX. Gergely IV. Bélát a szkizmatikusok elleni harcra tüzezi, s „Krisztus bátor katonájának” nevezi, kinek a hitetlenek elleni harc kötelessége. (Raynaldus: *Annales ecclesiastici*. XXI. 175. l.), – 1279-ben III. Miklós pápa: „*regali domus Ungarica, quae consuevit athletas Christi contra infideles producere, ac insurgere ad reprimendum astutiam barbarorum et quae viros enutrivit electos ... religionis christianae servitias praecipuos.*” (Theiner i. m. [Vet. Mon. Hung. Hist. – Sz. L.] I. 343. l.) – XXII. János Nagy Lajosról 1356-ban: „*pugil Christi, athleta Domini, miles fidei Christianae.*” (Raynaldus i. m. XXV. 26. sz.) – 1410-ben XIII. Benedek Zsigmondról: „*pugil et athleta invictissimus orthodoxae fidei adversus barbares infidelium nationes, ... tamquam scutum atque murum inexpugnabilem, nostraeque et christianae fidei, fortitudinis brachium.*” (Raynaldus i. m. XXVII. 317. l.)” Benda, 1937. 11. (5. lábjegyzet)

<sup>39</sup> Imre, 1996. 9, 21.; Jászay, 1996. 12, 144.

<sup>40</sup> Imre, 1996. 27.; Száraz, 2012. 57.

*folyó küzdelemben a Ferdinánd melletti propaganda a Habsburgokat a kereszténység védelmezőinek szerepébe helyezte, míg Szapolyait istentelen gonoszként emlegette, aki szövetségre lépett a kereszténység ellenségével.*<sup>41</sup> Ám a német nyelven író korabeli „publicisták” Szapolyain kívül az egész magyar népet is vádolták, mivel a „német közvélemény jelentős hányada élesen bíráló, olykor kifejezetten ellenséges a magyarsággal szemben. A Mohács utáni években Johannes Cuspinianus vádolja a magyarságot korábbi erényeinek elvesztésével, szemében a kereszténység védőbástyájának önfeláldozó harcosai mostanra egykori gazdagságuk romjain élösködő hitvány hetvenkedők, gyűlölködő, ám a törökök által legyőzött szolganéppé silányultak.”<sup>42</sup> Szapolyai halála után, sőt a 17. század folyamán is megmutatkozott az a szándék, hogy „a dinasztia – a magyarokat kizárva és velük szemben – önmagát azonosítsa a kereszténység védőbástyájának szerepével.”<sup>43</sup> Az viszont tény, hogy a kereszténység védőbástyájának szerepét magukénak érző Habsburg királyaink rengeteg pénzt költöttek a magyar várak és a helyőrségek megerősítésére, de sokszor az is kevésnek bizonyult, vagy a hadifinanszírozás szerkezetének megváltozása miatt nem érezte a hatását.<sup>44</sup> Magyarország nemcsak

<sup>41</sup> Száraz, 2012. 57.

<sup>42</sup> Imre, 1996. 31.

<sup>43</sup> Száraz, 2012. 58.

<sup>44</sup> „Röviden szólva: a monarchia osztrák, német és cseh területeinek segélyei a 16. században kiemelkedő szerepet játszottak a Közép-Európát védelmező magyar–horvát törökellenes határvédelem kiépítésében és fenntartásában. Ám a közös siker háttérében nemcsak a kényszerű összefogás, hanem azok a jelentős pénzügyigazgatási reformok is álltak, amelyek I. Ferdinánd uralkodása alatt a Habsburg Monarchiában és Magyarországon egyaránt végbementek. Ezek nélkül a hadügyi forradalom sem jelentkezhetett volna Magyarországon.” Kenyeres István – Pálffy Géza: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik. = *Századok*, 2018. 5. sz. 1033–1076. 1042. – Míg a 16. században a határvédelmi rendszer, addig a 17. században a magyar végvidék helyett az ún. mezsei hadak finanszírozása volt a meghatározó. Uo. 1064. – Az udvari számvevőszék számításai szerint 1543 és 1685 között a Magyarországról befolyt összegeknél általában magasabb volt a kiadási oldal. Lásd erről: Szávai Ferenc: Magyar hozzájárulás a Habsburg állam költségvetéséhez. In: *Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves.* Szerk. Háda Béla et al., Bp., 2009. 425–438. 428. – A Habsburg Birodalom pénzügyi költségvetéséhez történő 16. századi magyar hozzájárulásról Pálffy Géza a következőket írja: „Röviden összegezve tehát megállapítható: a veszélyes, de gazdag magyar frontország anyagi-gazdasági erőforrásait az 1526 utáni fél évszázadban az egymásra épülő reformokkal, valamint a központi kormányzat és a rendek között a pénzügyek terén is létrejött kompromisszumokkal sikeresen mozgósították, sőt számottevően gyarapították. A jelentősen megfogyatkozott területű Magyar Királyság a 16. század második felére így nem csupán védőbástyája, hanem egyik legfontosabb,

a kereszténység, majd szűkebben értelmezve a Német-római Birodalom védőbástya volt, hanem a Lengyel Királyságé is: „*A lengyel közvélemény nagy rokonszenvvel figyelte a magyarság törökellenes harcát; Buda elvesztése nagy részvétet váltott ki s úgy vélték, vele Polonia védőbástya dőlt le.*”<sup>45</sup>

Az 1680-as, 1690-es évek visszafoglaló háborúi és az annak eredményét szentesítő karlócai béke (1699), illetve a török visszaszorulása után geopolitikai szempontból lecsökkent Magyarország kereszténységet védő szerepe, hiszen a keresztény–muszlim szembenállás frontvonala délebbre, a Balkán-félszigetre szorult. Ennek következményeképpen alábbhagyott a „kereszténység védőbástya” iránti külföldi érdeklődés is.<sup>46</sup> A védőbástya-szerep tehát katonapolitikai szempontból majdnem inaktívvá vált, illetve funkcionálisan Magyarország és a magyarság európai jelentőségű történelmi-politikai érdemévé lényegült állt. Ezt az érdemet a magyar politikai és szellemi-kulturális elit a közgondolkodás részévé tette, s időnként a saját politikai-diplomáciai alkupozíciójának erősítése érdekében érvként próbálta felhasználni.<sup>47</sup> A 18. században, a Rákóczi-szabadságharc következtében kialakult a magyar szabadság védelmének érdekében a németek (Habsburgok) zsarnoksága elleni védőbástya-szerep.<sup>48</sup> Magyarország II. József németesítő törekvései következtében a „németesség védőfalá” -ból a „németesség ellenkőfalá”-vá vált.<sup>49</sup> A 19. század során új elemekkel bővült a védőbástya-szerep. A Monarchia védőbástyájának nevezett Magyarország már az európai hatalmi rendszert fenyegető Napóleon,<sup>50</sup> majd az oroszok elleni védőbástya, az európai (nyugati) népek szabadságának védőbástya lett.<sup>51</sup> A nyugati polgári rendszer, kultúra és szabadság védelme a dualizmus kori szövegekben is kimutatható, s néha megnevezték a cári Oroszország személyében

---

*első rangú jövedelemforrása is lett a Habsburg Monarchiának.” Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010. 205.*

<sup>45</sup> Imre, 1996. 43.

<sup>46</sup> Jászay, 1996. 295.

<sup>47</sup> „*A magyarság nyugatvédő hivatásának tudata minden korban benne élt a magyarság nemzeti öntudatában, a magyar irodalomban, és még ma is elevenül élő része a magyar nemzeti hagyomány kincsnek.*” Terbe, 1936. 343. – Érdekes, hogy a védőbástya-szerepet még az 1741-ből való Lotharingiai Károly Sándort honfűsítő artikulusz is említi. Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Bp., 1998. 120.

<sup>48</sup> Száraz, 2012. 60.

<sup>49</sup> Terbe, 1936. 325.

<sup>50</sup> Terbe, 1936. 324.

<sup>51</sup> Terbe, 1936. 329–330.; Száraz, 2012. 61.

azt is, aki ellen a szabadságot védeni kell.<sup>52</sup> Arra is van példa, hogy Magyarországot és Romániát egymás védőbástyáinak tekintették, egyfajta természetes szövetségesnek a szláv és germán világban, hiszen a két nem szláv és nem germán nép szövetsége egyrészt önmaguk pozícióját is erősítené, másrészt hatalmi-politikai szempontból magát a térséget is stabilizálná.<sup>53</sup>

Mindenképp meg kell említeni, hogy Magyarország nemcsak a kereszténység védőbástyája volt, hanem egyben az iszlámé is. A Török Birodalom nézőpontjából a hódoltság területén a védőbástya-funkció szintén létezett, elsősorban Buda megerősített városa játszotta ezt a szerepet.<sup>54</sup> A szállóige eredetének kutatója, Terbe Lajos szerint a szállóige létrejöttében egy földrajzi hasonlat is szerepet játszott, mivel „Magyarországra földrajzi fekvése miatt minden más országnál inkább illik a „kereszténység védőbástyája” elnevezés. Magyarország olyan, mint a bástya: a Kárpátok bástyafal módjára fogják körül. Bástyák a várak sarkán szoktak épülni, Magyarország is éppen a legkiütközőbb helyén, a sarkán fekszik a nyugati keresztény államok övezetének. Tőle délre és keletre mindenütt csak a keleti egyház kultúrköréhez tartozó államok találhatók. Déli és keleti határainál egy olyan övezet kezdődik, amely állandóan szabad prédája volt a pusztító keleti hordáknak: a kulturálatlan népek övezete.”<sup>55</sup> Részben ez utóbbi gondolathoz kapcsolódik, hogy Erdély és a székelyek e bástyafal egyik elemének tekinthetők, azaz Magyarország keleti védőbástyájának szerepét látják el.<sup>56</sup>

<sup>52</sup> Pl. Csengery Antal: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok II.* Pest, 1870. 370.; [Áldor Imre]: *A közelmúlt titkaiból. A muszka intervencziótól a Dunai konfoederációig.* I. Bp., 1878. 22.; [Kun Béla]: *Az orosz invázió veszélye.* Bp., 1883. 180–181.; Gracza György: *Az 1848-49-iki magyar szabadságharcz története V.* Bp., 1898. 461.; *A magyar nemzet története X.* Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1898. A 282. és 283. oldal között lévő A magyar nemzet függetlenségi nyilatkozatának 1. oldala; Wertheimer Ede, monori: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora I.* Külügyminiszteri kinevezéséig. Bp., 1910. 184.

<sup>53</sup> Pl. Két király Budapesten. *Budapesti Hirlap*, 1887. március 20. 1., de Serbán Miklós parlamenti felszólalásában (*Képviselőházi Napló*, 1910. 57.) is megtalálható a két egymás mellett élő nép egymást támogatásának szükségyszerű gondolata.

<sup>54</sup> Fekete Lajos: Az iszlám védőgátja. In. *Budapest története III. Budapest a törökkorban.* Szerk. Szendy Károly, Bp., 1944. 21–71.

<sup>55</sup> Terbe, 1936. 349.

<sup>56</sup> „Mert a király látni fogja, hogy nem elég a természettől adott erősség, mely Erdélyt az ország védőbástyájává teszi Kelet felé, – hanem ennek az erősségnek őrségének is kell lenni, jól táplálva és jól felruházva!” A királyt váró Erdély. *Pesti Hirlap*, 1887. szeptember 11. 1.; „Ezek, a székelység, képezik legerősebb védőbástyáját a magyar nemzetnek Kelet felé.” E. M. K. E. [Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület – Sz. L.] *Pesti Hirlap*, 1890. szeptember 6. 2.

## A HÍD-, VAGY KÖZVETÍTŐ-SZEREP

A hivatástudat második eleme szintén ahhoz a tényhez kapcsolódik, hogy a dualizmus idején – és természetesen a honfoglalás óta – Magyarország földrajzi és kulturális-civilizációs szempontból Nyugat és Kelet határvidékén, Nyugat és Kelet között feküdt. A köztudatban, a közgondolkodásban ez a köztes helyzet egyértelműen rögzült, s a közírók, publicisták, politikusok is gyakran emlegették.<sup>57</sup> Emellett köztudott és általánosan elterjedt volt az a nézet, hogy a magyarság keleti eredetű, de részben már nyugativá vált nép. Ezek a gondolatok megtalálhatók a korszak mindkét nagy összegző történeti művében: „*Újra keleti, harczos, pásztornép jelenik meg a véres küzdőtéren, a hunra s avarra emlékeztető. Ez a nép, a magyar megoldja az ezredéves geographiai és történeti problémát. Önálló birodalmat alapít, melynek itt a központja és ereje, és immár egy ezredév viszontagságai közt az örökös válságok e földjén nyugalmat állapít meg a népek torlódo hullámozásában és fejleszti a műveltségét. Megoldotta*

<sup>57</sup> Legismertebb munka természetesen Kállay Béné (Magyarország a kelet és a nyugot határán. Bp., 1883. – Továbbiakban: Kállay, 1883.), de ízelítőül még néhány jellegzetes szöveg: „*Íme, az elválasztó, a csapásokat fölfogó ék szerepe kelet és nyugat között: ez Magyarországnak Szent István megkoronázása által kijelölt hivatása, amit csak úgy tölthet be, ha független, egységes, erős és magyar marad mindvégiglen. (...) Szóval, a kiegyenlítő terület s ezen a közvetítő nemzet, ez ma is Magyarország.*” A magyar nemzet hivatása. *Budapesti Hirlap*, 1896. augusztus 20. 1.; „*Nemzetünk a közjogi harcokat azóta már régen kiküzdötte. A szívósan harcoló eszme: a törvényesség diadalmaskodott. Ma már egy biztosított állam bástyái között teljesítjük feladatunkat, mely nekünk Európa közepén, kelet és nyugat között jutott.*” Az ünnep. *Pesti Hirlap*, 1886. április 25. 1.; „*Magyarország helyzeténél fogva is hivatva van közvetítő közeg gyanánt szerepelni a kelet és nyugat között. Ezen anynyiszor hangoztatott igazság már majdnem phrasissá lett, s mégis mindeddig vajmi keveset lehet tapasztalni e hivatásszerű közvetítésből.*” *Pesti Napló*, 1871. július 19. Reggeli kiadás 1.; „*A tényeket előadja, de csak azért, hogy azokban a logikai szükségességet keresse, sohasem tévesztve el szemé elöl az egyes korszakok mozgó eszméit, nagy elveit s azon helyzetet, melyet hazánk kelet és nyugat küzdelmei között geographiai fekvésénél fogva elfoglalt.*” Eötvös Lajos: Bocsor István. *Vasárnapi Ujság*, 1871. augusztus 27. 438.; „*hogy Magyarországnak, nyugat és kelet közé állítva, most, a midőn a Balkán és Hindukus között világtörténelmi változások készülnek, most, a midőn Indiába már nem Afrika körül járnak, most, a midőn tán hamarabb, mint gondolnók, Indiába vasúton fognak járni, Magyarországnak úgy, valamint egykor, kelet és nyugat között újra világtörténelmi nagy missiója lehet, (...).*” Asbóth János: *Magyar conservatív politika*. Bp., 1875. 131.; „*Nem az-e culturánk hivatása és nem az mutatja-e annak egyéniségét, hogy a keleti és nyugati népek között összekötő kapocs vagyunk.*” 157. országos ülés. 1889. évi január hó 10-én, csütörtökön. Péchy Tamás elnöklété alatt. [Ugron Gábor felszólalása] In. *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Nyolczadik kötet. Szerk. P. Szathmáry Károly, Bp., 1889. 204.

azáltal, hogy megmaradva Kelet népének, egyúttal magáévá tette Nyugot szellemét. Nemzeti történetünknek mind a mai napig e kettős mozgalom, az idegen befolyás befogadása és az eredeti önállóság érvényesítése adja meg világtörténeti jelentőségét és legfőbb érdekét.”<sup>58</sup>

A Szalay–Baróti szerzőpáros Marczalinál kicsit tömörebben adta vissza a lényegét: „A magyar nemzet nyugot és kelet között való közvetítő állásának megfelelőleg úgy nyugoti, mint keleti befolyásokat fogadott be, de azért soha lényegéből ki nem vetkőzött, hanem az idegen hatásokat magába olvasztotta.”<sup>59</sup> Ezen két tényezőkből az adott geopolitikai helyzetben természetes módon következett a Nyugat és Kelet országai közötti híd-, vagy közvetítőszerep, legyen szó politikáról, gazdaságról, kereskedelemről, infrastrukturális fejlesztésekről (pl. keleti vasút), kultúráról, vagy az élet bármely területéről.<sup>60</sup> Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a dualizmus korában a kortársak a Kelet alatt elsősorban a 19. század folyamán a török fennhatóságtól megszabadult balkáni országokat, illetve magát a Török Birodalmat értették.<sup>61</sup>

A híd-, vagy közvetítő-szerep gondolata nem volt előzmény nélküli, hiszen a 18. század végén született politikai ideológia, a nacionalizmus – a modern politikai vagy államnemzet<sup>62</sup> gondolata – komoly hatással volt a 19. század első felében az új politikai-intellektuális elit (pl. Kölcsey Ferenc, Széchenyi István, Vörösmarty Mihály,

<sup>58</sup> Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In. *A magyar nemzet története I.* Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1895. 4.

<sup>59</sup> Szalay József – Baróti Lajos: *A Magyar Nemzet Története III.* Magyarország a Habsburg-házból való választott királyok korában. Bp., 1897. 508.

<sup>60</sup> Pl. Madarász József: *Emlékirataim.* Bp., 1883. 17.; Vértesi Károly: *Konstántinápoly. Utirajzok.* Bp., 1902.; Miklós Ödön: Az 1885. évi budapesti országos kiállítás ipar- és mezőgazdasági gépei. In. *Negyedszázad a magyar közéletben.* Miklós Ödön összegyűjtött munkái I. Szerk. Rácskay Gyula, Bp., 1906. 258.; Iklódy-Szabó János: *Ajövő Magyarországa.* Bp., 1916. 7–8. (Továbbiakban: Iklódy-Szabó, 1916.); Magyarország a Keleten. *Budapesti Hirlap*, 1905. augusztus 13. 31.; A tiszai vasút megváltása. *Ellenőr*, 1876. február 12. 1.; Hegedűs István: Berliini levél. – Jan. 13. *Fővárosi Lapok*, 1872. január 16. 46.; Vámbéry fölolvása. (Kereskedelmünk és a Kelet.) *A Hon*, 1881. február 7. Reggeli kiadás, 1.; Asbóth János: Vasuthálózatunkhoz. (A temesvár-lugos orsovai vonal.) *V. Pesti Napló*, 1868. október 22. Reggeli kiadás, 1.

<sup>61</sup> Pl. Atticus [Beksics Gusztáv]: *Új korszak és politikai programja.* Bp., 1889. 33.; *Kossuth Lajos iratai IX.* [1874–1882]. Szerk. Kossuth Ferenc, Bp., 1902. 201.; Tisza, 1905. 17.; Szilágyi Dezső beszédei I. Szerk. Fayer Gyula, Bp., 1906. 146, 148, 151, 154, 165, 178, 243, 289–290.

<sup>62</sup> Hobsbawn, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve.* Előadások. Ford. Baráth Katalin. Bp., 1997. 23–61. [„A nemzet, mint újdonság: a forradalomtól a liberalizmusig” c. fejezet]

Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos, Batthyány Lajos, Deák Ferenc, Horváth Mihály, Szalay László, Eötvös József, Kemény Zsigmond stb.) az ország modernizálását és polgárosítását célzó szellemi tevékenysége által született történelmi, államelméleti, politikai, eszmetörténeti, nemzet-karakterológiai, illetve irodalmi jellegű művekre.<sup>63</sup> Ezen munkák közül a legfontosabbnak és a legnagyobb hatásúnak Széchenyi István 1841-ben *A' Kelet népe* címen megjelent könyvét tartjuk, ahol már egyértelműen megmutatkozik a közvetítői híd-szerep: „*A' magyar népnek – mint én fogom fel, 's ha nem táplálna gyermek koromtul fogva ezen remény, 's ezen remény nem emelkedett volna férfiúi koromban éltém' leghatározóbb pontján eldönthetlen szent hitté, a' nyilvános élet' mezejére fel soha nem lépek – a' magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogen sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátságait; sajátságait egy törzsofajnak, melly, jóllehet mindent maga előtt ledöntő dagályként már több ízben gyászba borítá földgolyónk' legkiképzettebb részeit, 's fel fel bőszülésiben mint isten' ostora mindenütt vérrel járt, bizonyosan annyi különöst, 's erejénél fogva, bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármelly lelkes és erős családja, csakhogy mint azoknál úgy ennél is, külön sajátsági árnyéklatokban: a' korlátlan tűznek nemes hévre, a' vad erőnek bajnoki szilárdságra, a' romboló ittasságnak nagylelkűsége kell tisztulni, felemelkedni.*”<sup>64</sup> Széchenyi gondolatának egyik első, de mindenképp nagyhatású népszerűsítője Kemény Zsigmond volt, aki a következőképpen foglalta össze és modernizálta a „legnagyobb magyar” magyarság hivatásával kapcsolatos történelmi vízióját: „*Széchenyi hitte, miként nem erőszakos nyelvterjesztés, de az értelmi felsőség olvasztó és kibékítő, hódító és megnyugtató ereje által nemzetiségünket oly magas tökélyre lehet emelni, hogy valamint az európai polgárosodást magába átveszi, s keleti sajátságai szerint önállólag reprodukálja, szintúgy alkalmassá fog válni közvetítőnek Kelet és Nyugat közt, alkalmassá szellemével Keletre hatva, nagy európai hivatást tölteni be, mert származása és fajrokonsága az előázsiai népekhez közelebbi be-*

<sup>63</sup> Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.* Bp., 2007. 21. – Benedict Anderson szerint a nacionalizmus indukálta szellemi produktumok létrejöttében kiemelet szerepe van a hazaszeretnek: „*a nemzet szeretet, és gyakran mélységesen önfeláldozó szeretetet is indukált. A nacionalizmus kulturális termékei – a költészet, a prózairodalom, a zene, a képzőművészetek – ezernyi különböző formában és stílusban mutatják ezt a szeretetet.*” Anderson, Benedict: *Elképzelte közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Ford. Sonkoly Gábor. Bp., 2006. 120.

<sup>64</sup> Széchenyi István: *A' Kelet népe.* Pozsony, 1841. 16–17.

*járatot nyit, mint a többi nyugoti nemzeteké, s mert másfelől, nem lévén a szlávoknak a hatalom miatti természetes vetélytársa, mint a germán elem, erkölcsi befolyása kevesebb féltékenységet, gyűlöletet és ellenhatást fejtend a keleti szláv népeiségeknek ki.”*<sup>65</sup> A dualizmus korában is számos ismert és kevésbé ismert tudós, politikus, közíró és publicista hivatkozott Magyarország közvetítői híd-szerepére, de jellemzően már Széchenyi nevének megemlítése nélkül, s maga a fogalom idővel közismertté vált.<sup>66</sup> Magyarország híd-, vagy közvetítő-szerepét a rohamosan fejlődő Budapest – mint a térség, sőt mint az Osztrák–Magyar Monarchia elsőszámúnak óhajtott politikai, gazdasági és kulturális központja<sup>67</sup> –, valamint a Magyarországon és Közép-Európán átfolyó Duna is a Kelet és Nyugat közötti kapcsolatot szimbolizálta.<sup>68</sup>

#### A CIVILIZÁTOR-SZEREP

Mivel a dualizmus korában az Osztrák–Magyar Monarchia – még ha nem is a legerősebbek közé tartozó – nagyhatalomnak számított, a birodalom egyre meghatározóbb részének számító Magyarország és a sajátos, kettős birodalmi tudattal<sup>69</sup> rendelkező magyar politikai elit igényt tartott a tőle délre, délkeletre és keletre lévő térségben (Balkán és Románia) a politikai, gazdasági és kulturális vezérszerepre. Kállay Béni, az Osztrák–Magyar Monarchia közös pénzügyminisztere (és egyben Bosznia-Hercegovina kormányzója) a közvetítői szerep jogos voltából kiindulva

<sup>65</sup> Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után*. Pest, 1851. 71–72.

<sup>66</sup> Néhány politikai publicisztikai jellegű munka, ahol a szerzők név szerint is hivatkoztak Széchenyire: György Endre: *Keletre magyar. Magyarország közgazdasági érdekei és teendői kelet felé*. Bp., 1877. (Továbbiakban: György, 1877.); Gaal Jenő: *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk*. Bp., 1903.; Bernát István: *A magyar demokrácia multja, jelene és jövője*. Bp., 1904. (Továbbiakban: Bernát, 1904.); Réz Mihály: *A kiegyezésről*. Bp., 1905.

<sup>67</sup> Pl. Vámbéri Ármin: Budapest Európa és Ázsia közt. *Budapesti Hirlap*, 1892. november 20. 9–11.; (– gr. –): Jövendölés. *Fővárosi Lapok*, 1897. május 23. 1–2.; Összeköttetéseink kelet felé. *Pesti Hirlap*, 1883. május 19. 1–2.; Pest, november 4. *Reform*, 1872. november 5. 1.

<sup>68</sup> Pl. Budavár Európában. *Budapesti Hirlap*, 1886. szeptember 2. 1.; Heksch Sándor: A Duna, mint forgalmi út keletre I–II. *Pesti Hirlap*, 1880. március 8. 6., 1880. március 11. 7.; (K–e.): A magyar víziutak kérdése. *Pesti Napló*, 1901. március 28. 1–3.

<sup>69</sup> Osztrák–Magyar Monarchia, illetve az annak részét képező, a korábbi regionális hatalmi pozícióját újra elfoglalni igyekvő Magyar Királyság. Ez a „kettős birodalmi tudat” a korszak vizsgált forrásokban is kimutatható, hiszen számos közírónál a magyarság hivatása egyben az Osztrák–Magyar Monarchia hivatása is. Lásd pl. Andrassy Gyula: *A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*. I. Bp., 1901. 51.; A bécsi tanácskozások. *Budapesti Hirlap*, 1900. április 7. 1–2.

így írt erről: „A közvetítést az emberiség fejlődésének két nagy áramlata között, nekünk kell tehát elvállalnunk, mert mi vagyunk arra leginkább hivatva. A Kelet nem maradhat örökké rideg elzárkózottságában. Az erkölcsi és anyagi erők összesége, mely a Nyugot óriási szellemét képezi, előbb-utóbb le fogja dönteni a még fennálló korlátokat. Előljárni e nagyszerű szellemi tusában, megkísérteni a kiegyenlítést két világ ezredéves ellentétei között: nehéz, de szép és hálás feladat. És miénk a vezérszerep e feladat megoldásában, ha akarjuk. Minden erre utal; még az a szent ereklye is, melyet a magyar nép méltán az állami és nemzeti egység jelvényéül tekint. A magyar korona két részből áll. Rómából származott az egyik, a másik Byzanczból. A Nyugot és a Kelet szelleme egyesülnek a szent koronában. Nemzetünk küzdelmes múltjának s talán fényes jövőjének jelképe e kettős korona. *In hoc signo vinces!*”<sup>70</sup> E vezérszerepből következett a magyarság hivatásának harmadik eleme, a már kimondottan aktívnak számító civilizátor-szerep, mely szerep nem egyedülálló a világtörténelemben, hiszen megtalálható más újkori birodalmak terjeszkedését legitimáló ideológiai alapvetésben is.<sup>71</sup> A Kárpát-medencében és a balkáni térségben magát vezérnépnek tekintő magyarság hivatásának civilizátori szerepéről szóló szövegeket a vizsgált forráscsoportok közül leginkább a publicisztikai munkákban, illetve a napilapok vezércikkeiben találjuk meg, de emellett felbukkannak történeti munkákban, sőt országgyűlési felszólalásokban is.<sup>72</sup> De mit is jelent pontosan, mire is vonatkozik ez a civilizátor-szerep? Röviden úgy lehet összefoglalni Magyarországot és a magyarság történelmi szerepének, küldetésének harmadik elemét, hogy az a szabadság és a polgárosodás, gyakorlatilag a modern polgári

<sup>70</sup> Kállay, 1883. 69.

<sup>71</sup> Az újkori birodalmakban az uralkodó nép kulturálisan magasabb rendű volt a periférián élő, politikailag alárendelt népektől, s a civilizátor-szerep nem feltétlen a különbségek teljes eltüntetését jelentette. Howe, Stephen: *Birodalmak*. Ford. Straky Zoltán. Bp., 2004. 27, 96, 102–103.

<sup>72</sup> Lásd pl. Beksics Gusztáv: *A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon*. Bp., 1895. 160–161.; Bernát, 1904. 133.; Jakab Elek: *A magyar Fiume*. Bp., 1881. 1.; [Kubinyi Lajos]: *Magyarország érdekei és a vámügy*. Bp., 1876. 26.; Mocsáry Lajos: *A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla «A régi Magyarország» című munkájára*. Bp., 1889. 335–336.; Wertheimer Ede, monori: *Gróf Andrassy Gyula élete és kora III. Andrassy életének utolsó éveit és jellemzése*. Bp., 1913. 148. – Néhány vezércikk: Havass Rezső: Magyar imperiálmus. *Budapesti Hirlap*, 1902. január 12. 1.; Sembery István: A keleti kérdés. II. *Egyetértés és Magyar Ujság*, 1875. szeptember 5. 1.; Magyar külpolitika. *Fővárosi Lapok*, 1895. május 12. 1497.; Gerolsteini állapotok. *Pesti Hirlap*, 1880. november 13. 2. – A vezérszerepet többek között Ugron Gábor és Kossuth Ferenc is megemlítette parlamenti felszólalásában (*Képviselőházi Napló*, 1892. 33. k. 48., 1896. 8. k. 140.)

rendszer balkáni országok felé történő exportja, s a nyugati civilizáció eme vívmányait meghonosító intézményrendszer kiépülésében való politikai-diplomáciai segítségnyújtás.<sup>73</sup> Néhány közíró úgy látta, hogy Magyarország civilizátor-szerepének politikai és kulturális aspektusa mellett kiemelt fontossággal bírnak a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok, s az ezek érdekében történő vasúti hálózatok kiépítése, fejlesztése is.<sup>74</sup> Összegzőképpen a református jogakadémiai tanár, kókai Kun Béla (1845–1896) sorait idézzük, aki Magyarország történelmi szerepének, küldetésének, hivatásának fentebb vázolt elemeit a következőképpen fogalmazta meg: „*Hivatásunk abban állott és áll, hogy keletnek a művelődésre kevésbé képes népei közepett állam társadalmat alkotva, segítsük Európát a civilisatio fejlesztésében, védjük a művelt nyugotot a keleti műveletlenség támadásai ellen, s hogy majdan magunk is a nyugoti polgárosultság színvonalára emelkedve, az emberi haladás javainak sikeres közvetítői, a civilisatio a hasznos terjesztői legyünk keleten.*”<sup>75</sup>

<sup>73</sup> Pl. Censor [Beksics Gusztáv]: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk*. Bp., 1884. 6., 8.; Bernát, 1904. 134.; Etelvári Alajos: A közlekedés és a magyar imperium. Két cikk. *Budapesti Hirlap*, 1906. július 27. 1.; Hegedüs Sándor: A jobboldal „missió-”ja. *A Hon*, 1873. január 5. Reggeli kiadás, 1.; Visontai Soma: Alkotmányt Boszniának! *Pesti Hirlap*, 1908. augusztus 1. 1.; Jakab Elek: A történet tanúságai. *Pesti Napló*, 1870. július 30. Reggeli kiadás, 2.

<sup>74</sup> Pl. György, 1877. [Gorove Istvánnak írt számozatlan „előszó” 1–2.]; Iklódy-Szabó, 1916. 7–8.; Szokolay Kornél: A kis-királyok találkozása. *Budapesti Hirlap*, 1884. szeptember 1. 1.; Lehet-e Budapest világváros? *Pesti Hirlap*, 1879. január 21. 6.

<sup>75</sup> Kun, 1873. I–II.

**Androvics Miklós**

**A magyar származású Iván Erdélyi orosz tábornok életútja**



[https://ic.pics.livejournal.com/vpolkovnikov/11084956/1898810/1898810\\_original.jpg](https://ic.pics.livejournal.com/vpolkovnikov/11084956/1898810/1898810_original.jpg) –  
2025. december 28.

**BEVEZETÉS**

A tanulmány célkitűzése bemutatni a magyar származású, de orosz nemzetiségű Iván Erdélyi lovassági tábornok személyét. A katonai stratégát, a hősszerelmezt, az újrakezdő emigránst, akit bármilyen élethelyzetekbe sodort a történelem vihara, a körülményekhez mérten, körültekintően, megfontoltan cselekedett, heves vérmérséklete ellenére is. Ő nem lett annyira ismert katonatiszt, mint mondjuk Pjotr Vrangel vagy Anton Gyenyikin, de haditerveivel, meglátásaival, szervezésével, diplomáciai érzékével elősegítette, hogy az Önkéntes Hadsereg sikereket tudjon elérni Dél-Oroszországban és a Kaukázusban az orosz polgárháború alatt. E rövid írás egyúttal emlé-

ket állít annak a személynek, akinek az őse magyar nemesként Erdélyből elvándorolva az Orosz Birodalomban találta meg boldogulásának zálogát.

A személyére irányuló kutatás során szembesültem azzal a helyzettel, hogy a különböző nyelvű szakirodalmi feldolgozások, illetve online adatbázisok eltérő módon írják le a nevét. Az egyik legjobb példa erre a kétnyelvű (orosz és francia) sírkeresztje Párizsban, amin cirill betűkkel *Иван Егорьевич Эрдели*, míg latin betűkkel *Ivan Erdely* változat olvasható.<sup>1</sup> Az angol nyelven író történészek többsége, mint például Peter Kenez az *Ivan Erdeli* alakot használja.<sup>2</sup> A magyar helyesírás szempontjából célszerűbb az „Erdélyi” változatot használni, mivel hangtanilag ez áll számunkra közelebb, noha nem így anyakönyvezték. Ehhez tartozik az is, hogy a nagykaposi születésű Erdélyi János magyar költőt az oroszok saját helyesírásuk szerint írják: *Янош Эрдели* (Janos Erdeli).

#### SZÁRMAZÁSA ÉS CSALÁDJA

Az európai és hazai történelemmel foglalkozók, illetve aziránt érdeklődők számára nem újdonság, hogy a Magyar Királyság és az Orosz Birodalom között voltak érintkezések, akár magasabb (diplomáciai – hétéves háború), akár alacsonyabb szinten (társadalmi – emigráció).<sup>3</sup> Ugyanakkor elsősre meglepő lehet, hogy egy Erdélyi vezetéknevet viselő személy az orosz tábornokok sorában található. Feltehetően a kérdés, hogy milyen körülmények, okok által került be egy Erdélyből elvándorolt magyar ember és le származottjai az orosz katonai elitbe. Ennek a megválaszolására érdemes megvizsgálni azt a történelmi háttérrel, amelyben a „körülmények” úgy alakultak, hogy végül Iván Erdélyi őse elhagyta szülőföldjét és Jelizavetgrád mellé telepedett le.<sup>4</sup>

Időben a 18. század első felében járunk és a helyszín a „nagyok” (Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség, Orosz Birodalom, Oszmán Birodalom) ütközőterületének számító Dnyeper mente, Ukrajna. Ha csak 100-150 évre megyünk vissza az időben, az említett területen min-

<sup>1</sup> [https://www.findagrave.com/memorial/66762542/ivan\\_georgievich-erdely/photo#view-photo=166500512](https://www.findagrave.com/memorial/66762542/ivan_georgievich-erdely/photo#view-photo=166500512) – 2026. december 27.

<sup>2</sup> Kenez, Peter: *Civil War in South Russia 1919–1920 – The Defeat of the Whites*. Berkeley, 1977. (Továbbiakban: Kenez, 1977.) 383.

<sup>3</sup> A történelmi hűség érdekében írhattam volna Habsburg Birodalmat, amelynek része volt a Magyar Királyság, vagy Magyarországot, de akkor még ilyen formában, ahogy ma ismerjük nem létezett, viszont királyságként igen. Ezt fordítva is meg lehet nézni, hisz az elvándorolt ős Erdélyből származik, amely a Magyar Királyság része volt, ami pedig a Habsburg Birodalomhoz tartozott ekkor.

<sup>4</sup> A történelem során Jelizavetgrád ismert volt még Zinovjevskz, Kirovo, Kirovograd néven is. Ma Kropivnickij a hivatalos neve.

dig zajlott valamilyen konfliktus. Mindig valakik – ilyen-olyan oknál fogva – épp pusztították (törökök, tatárok, lengyelek, oroszok, svédek, kozákok) ezt a térséget. Képzeljük el azt az állapotot, amelyet Henryk Sienkiewicz a *Tűzzel-vassal* című regényében nagyon találóan megfogalmazott: „*Elnéptelenedett a Köztársaság, de elnéptelenedett Ukrajna is. Farkasok üvöltöztek a hajdani városok üszkei fölött, s a hajdan virágzó ország olyan volt, mint egy nagy temető.*”<sup>5</sup> A terület állapota elszomorító volt. Ezt Erzsébet cárnő (1741–1762) is látta és belátta, hogy a terület felvirágoztatásához népességre van szükség, így hozzájárított Európa népeinek meghívásához. Ezt folytatta II. (Nagy) Katalin (1762–1796) is, így szép számmal érkeztek mesteremberek, értelmiségiek, katonák, parasztok német területekről, a Balkánról és a Habsburg Birodalomból is. Utóbbiból főleg azok a katonák kértek bebocsájtást letelepedési szándékkal az Orosz Birodalomba, akik korábban délen a katonai határőrvidéken szolgáltak.<sup>6</sup> A kérelmezők – főleg szerbek – megkapták az engedélyt és onnantól kezdve elindult kivándorlásuk a frissen megalakított Új-Szerbiába, amely az orosz-lengyel határ és a Zaporozsjei Szics közé „ékelődött”. Az új hazájukban ugyanúgy katonáskodniuk kellett, mint odahaza, de kaptak földet és szabadságot. Ugyanakkor Erdélyben a 18. században megjelentek az orosz küldöttek, akik az ottani népek nyelvén olvasható pátenseket, cédulákat osztogattak, amelyekkel próbálták rávenni őket arra, hogy hagyják ott a kaotikus állapotokat és költözzenek ki a lakatlan, de jó termőképességű földekre. Ígértek az erdélyieknek földet, adómentességet és természetesen vallásszabadságot is.<sup>7</sup> Mindezek után voltak, akikre hatott az „orosz propaganda”. Ezzel elérkeztünk Iván Erdélyi felmenőinek történetéhez.

A két magyar nemes, Erdélyi Simon és fia, Pál kaptak az alkalmon, majd elhagyták szülőföldjüket, Erdélyt és Novorosszijában telepedtek le. A leszármazottjuk, Georgij Jakovlevics Erdélyi – jelen tanulmány főszereplőjének édesapja – azt írta őseiről, illetve azokról, akik azokban az időkben „onnan” eljöttek, hogy szabadságot kerestek és szabad, új életre vágytak, így ezért érkeztek meg a végtelen, üres földekre. Megjegyzi még, hogy ősei magyar nagybirtokosok voltak, akik nem akarták viselni grófi cí-

<sup>5</sup> Sienkiewicz, Henryk: *Tűzzel-vassal*. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/01300/01313/> – 2026. február 24.

<sup>6</sup> Egyik legismertebb alakja a kérelmezőknek Jován Horvát, aki családjával és katonatársaival kivándorolt. Erzsébet cárnő engedélyével megalapította Új-Szerbiát és a Szent Erzsébet erődöt (Jelizavetgrád alapjait).

<sup>7</sup> Berlász Jenő: A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere. In: *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve 9.* Szerk. Miskolczi Gyula, Bp., 1939. 1–44.

müket orosz földön, illetve azt is, hogy Jelizavetgrád mellett telepedtek le.<sup>8</sup> Természetesen áttértek a pravoszláv hitre. Erdélyi Pál (Павел Семёнович Эрдели) csatlakozott az orosz hadsereghez, azon belül is olyan ezredben szolgált, amelyet balkáni bevándorlókból hoztak létre.<sup>9</sup> Leszármazottai a kapott szűzföldeket megművelték, településeket hoztak létre, mint például Erdelevkát.<sup>10</sup> Az asszimiláció elkerülhetetlen volt. Pál fiai – ők már a második generációt alkották – Jakov, Andrej és Sztjepan különböző dél-oroszországi lovasezredekben szolgáltak. Nemesnek, katonának számítottak, de jelentős katonai karriereket nem futottak be, ugyanakkor megalapozták a harmadik nemzedék katonai és társadalmi felemelkedését. Jakov fia, Vlagyimir már alezredesként került nyugállományba, illetve az olyvpoljei járási nemesség vezetőjévé választották.<sup>11</sup> Továbbiakban az Erdélyi leányokat – a 19. századtól kezdve – leánykollégiumokba küldték tanulni, míg a fiakat kadétiskolákba, onnan meg magasabb képe-  
sítést nyújtó akadémiákra. A legények számára két életút volt. Az egyik rövid ideig tartó katonai szolgálat, leszerelés, majd gazdálkodás a birtokon és emellett részvétel a helyi ügyekben, míg a másik egy életre szóló katonai karrier, amely a csatatéren vagy nyugdíjazással érhetett véget. E kijelölt utak mentén kerültek be az Erdélyi család tagjai az orosz államapparátusba, illetve katonai pozíciókba.

Az Erdélyi család tagjai – immáron a Herszoni kormányzóságban – a 19. század elejétől a meghatározó előkelőségek soraiba kerültek. Maga a család is elég népes lett, így az Orosz Birodalom több pontján is előfordul-  
tak, letelepedtek. A témánk szempontjából fontos Iván Erdélyi felmenőire koncentrálna hasznos lehet egy rövid genealógiai levezetés (csak a fontosabb testvéreket említve): Erdélyi Simon → Erdélyi Pál → Jakov Pavlovics, akinek egyik fia Vlagyimir Jakovlevics, a másik Georgij Jakovlevics → Iván Georgijevis Erdélyi. Ő és családtagjai is, illetve nagyszülei örökletes nemeseknek számítottak. A családi birtokok jövedelméből gazdálkodták ki gyermekeik taníttatásának költségét és a hozományokat. Ez különösen igaz volt Iván apjára, aki gyermekeinek szánt tanácsgyűjteményébe belefoglalta ezeket a praktikákat és kapcsolódó gondolatait.

Iván Georgijevis Erdélyi 1870. október 15-én született Erdelevkában, utolsó gyermekként. Édesapja Georgij Jakovlevics Erdélyi, míg édes-

<sup>8</sup> Морозова Ольга М.: *Генерал Иван Георгиевич Эрдели* – Страницы истории Белого движения на Юге России. Москва, 2017. (Továbbiakban: Морозова, 2017.) 223.

<sup>9</sup> Морозова, 2017. 20.

<sup>10</sup> Annak idején a Jelizavetgrádi járás, Herszon kormányzóságában volt megtalálható. Ма Гайвка (Гаївка), amely a Kirovográdi régióban fekszik.

<sup>11</sup> Морозова, 2017. 21.

anyja Leonyida Nyikanorovna Tulubjeva. Ivánnak volt még 7 testvére. Bátyja Jakov Jegorovics Erdélyi a fentebb említett utak közül az elsőt választotta, azaz polgári oktatásban vett részt, majd a Belügyminisztériumban vállalt hivatalt, onnan a Rjazanyi Kormányzóságba került.<sup>12</sup> Belépett a seregbe és szolgált Őfelsége Testőrgárdájának Huszárezredében, majd leszerelt, végül polgári életet élt és úgy is dolgozott. 1906-ban kinevezték a Minszki Kormányzóság gubernátorává és ezt a pozíciót 6 évig töltötte be.<sup>13</sup> 1919-ben a vörösök a fehéreknél szolgáló öccse (Iván) miatt letartóztatták, majd alaposan megkínózták, megölték, végül meggyötört, élettelen testét szemétdombra vetették.<sup>14</sup> Unokája, Olga Georgijevna Erdélyi híres hárfaművész lett a Szovjetunióban. Jakov röviden bemutatott életútja szembeűnően különbözik Ivánétól. Egyrészt ő a másik utat választotta, azaz katona lett, másrészt nem annyira tragikus sors jutott neki, mint bátyjának. Ivánt sem kímélték a polgárháborús viszontagságok, de fizikálisan túlélte.

Annak érdekében, hogy megértsük Iván Erdélyi gondolkodásmódját, lelkiségét, dolgokhoz és ügyekhez való viszonyulását, ahhoz meg kell vizsgálni azt a háttérrel, amelyben nevelkedett. Az apa mindig a lehető legjobbat akarta gyermekeinek a kor viszonyai között. Felelősséggel tartozott irántuk. *Tanácsok gyermekeimnek* (Советах моим детям) című művében leírta számukra intelmeit, meglátásait, tanácsait, amivel boldogulhatnak. Az egyik tanács, hogy fiatalokukban tanuljanak nyelveket, legyenek külföldön ezért, de csak rövid ideig. A másik, hogy Szentpéterváron tanuljanak – fiúgyermekek – mert ott elsajátíthatják a tudás értékét és a munka erényét, így művelt főként szolgálatkészen lehessenek hasznos és megbecsült tagjai a társadalomnak, a hazának.<sup>15</sup>

A szülők fontosnak tartották, hogy gyerekeik, így Iván is műveltek és fogékonyak legyenek a művészetek iránt, illetve nemesekhez méltó módon tudjanak társasági életet élni. Képesek legyenek széles látókörűen társalogni, hangszeren játszani bálokon akár, vagy más rendezvényeken. Az Erdélyiek között nem akadtak szélsőségesek – sem jobboldaliak, sem baloldaliak – ezektől különösképpen az apa távol kívánta tartani a gyerekeit, nem beszélve a nyomorhoz vezető züllésről: „*Ott [Szentpéterváron] mindig fiatalokat fognak látni, akik az állam és a társadalom számára*

<sup>12</sup> Különböző forrásokban eltérően írják a két fiútestvér apai nevét. Ivánnak „Georgijevicsot” írnak többnyire és ritkábban „Jegorovicsot”, míg Jakov esetében fordítva.

<sup>13</sup> Морозова, 2017. 31–36.

<sup>14</sup> Отдел пропаганды Особого совещания при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России, часть информационная, 9 сентября 1919 года, №110427, г. Ростов-на-Дону – <https://swolkov.org/doc/kt/44.htm> – 2026. január 3.

<sup>15</sup> Морозова, 2017. 31–32.

*készülnek fel. Moszkvától Odesszáig csak azokat a beképzeltet fogják látni, akik a szocializmusról és a kommunizmusról prédikálnak és tagadják a tulajdonjogot. Az apáiktól örökölt vagyont elherdálják, ráadásul megvetik és elutasítják a tisztességes társadalmat. Természetesen egy étteremben sokkal könnyebb hősnek lenni, mint a művelt emberek társaságában, akár még a bálokon és tisztességes családokban is.”<sup>16</sup> Már ennyiből kikövetkeztethető, hogy a családi háttér, illetve a szentpétervári oktatás egy nyelveket beszélő, magasan kvalifikált, művelt személyt adott Iván személyében a cári hadseregnek.*

#### A KATONA

Ebben az alfejezetben Iván Erdélyit, mint feltörekvő katonát, tisztet, diplomatát kívánom bemutatni. Nyilván nem lehet élesen elválasztani egy ember személyét a hivatásától, mert egyik a másik nélkül nincs meg, illetve egymásra hatnak, akár egy döntés meghozatalánál is. Az ő esetében sincs másképp, de azért fontos bemutatni külön-külön (katonaként és magánemberként), mert vannak különbségek, hisz majd látni fogjuk, hogy harci helyzetekben miként moralizál, dönt, mert azok az életkörülmények másabb jártasságot és lelki attitűdöt kívántak meg tőle. Meg kell jegyezni, hogy volt, amikor habitusa többször befolyásolta egy-egy harcászati döntésében.

Nélkülözhetetlen katonai pályafutásának fontosabb mérföldköveinek ismertetése – a teljesség igénye nélkül – fiatalkorától az ún. bebörtönzéséig, amikor is jelentős fordulatot vett az élete:

- Odesszában egy gimnáziumban tanult.<sup>17</sup>
- 1887-ben a Nyikolajevi Kadét Hadtestben képezte magát.
- 1890-ben a Nyikolajevi Lovassági Iskolát végezte el.
- 1897-ben a Nyikolajevi Vezérkari Akadémiát abszolválta.<sup>18</sup>
- 1890-ben Őfelsége Testőrgárdájának Huszárezredéhez csatlakozott.

<sup>16</sup> Морозова, 2017. 198.

<sup>17</sup> Шкуро, Андрей Г.: *Гражданская война в России – Записки белого партизана*. Москва, 2004. (Továbbiakban: Шкуро, 2004.) 500. Ez az információ Skuró életrajzában fordul elő. Olga Morozova nem támasztja alá, sőt maga Iván apja tiltja fiát, hogy Odesszában tanuljon. Skuró állítását csak azért közöltem, hogy látható legyen, hogy még ilyen közeli ismerősök, harcostársak esetében is vannak visszaemlékezéseikben pontatlanságok, még akkor is, ha jól ismerték egymást.

<sup>18</sup> A félreértések elkerülése végett érdemes tisztázni, hogy ezek az iskolák nem Nyikolajev városában működtek, hanem Szentpéterváron. Oroszul az iskolák: Николаевский кадетский корпус, Николаевское кавалерийское училище, Николаевскую академию Генерального штаба.

- 1899 novemberétől a Kaukázusi Katonai Körzet vezérkari tisztje volt.
- 1905. június végétől az Állami Védelmi Tanács kancelláriáján ügyvezető lett.
- 1907–1914 között különböző katonai egységekben szolgált.
- 1914. július 19-én kinevezték a 6. hadsereg vezérkari főnökének.
- 1914. augusztus 9-én ugyanazon a beosztásban áthelyezték a 9. hadsereghez.
- 1914. október 18-tól a 14. lovashadosztály parancsnoka volt.
- 1915. május 13-tól a 2. gárda lovashadosztály parancsnoka volt.
- 1917. május 18-án lovassági tábornokká léptették elő.<sup>19</sup>

Az első világháborúban az 1914 augusztusában létrehozott Délnyugati Front alá tartozó 11. hadsereg parancsnoka volt, 1917. június 4. – 1917. július 9. között, mint lovassági tábornok szolgált. Parancsnoksága idején zajlott a Kerenszkij-offenzíva és neki a 11. hadseregével a galíciai Lemberg irányába kellett előre törni. Egységei sikeresen áttörték az osztrák-magyar vonalakat és részeredményt értek el a zborivi csatában (1917. június 18–22). Az offenzíva teljes összeomlása az ő seregét sem kerülte el, így július 8-ig már a Szeret folyóhoz vonult vissza hadseregével. Négy nappal később – július 12. – már a Különleges Hadsereg parancsnoka egészen augusztus 29-ig.<sup>20</sup> Az összeomlással egy csapásra az élete is más irányt vett, ugyanis Kerenszkij-ellenes fellépése lényegében predesztinálta az ellenforradalmi táborba. Erdélyi hűséges volt Kornyilovhoz és támogatta a puccsban.<sup>21</sup> Ennek meg is lett a következménye. Sok tisztársával együtt letartóztatták – a következő képen ők láthatók – és Berdicsevben tartották őket fogva. Itt őt és letartóztatott társait (Gyenyikin, Orlov, Markov) az összeverődött tömeg, katonák sárral és súlyos kövekkel dobálták meg. Ennek következtében Orlov súlyosan megsebesült, de Erdélyi és Gyenyikin sem maradtak sértetlenül. A hátukat és a fejüket érte a „népharag”.<sup>22</sup> Később átszállították őket Bihov börtönébe.

<sup>19</sup> Залесский, Константин А.: *Кто был кто в Первой мировой войне*. Москва, 2003. (Továbbiakban: Залесский, 2003.) 894.

<sup>20</sup> Ebbe a hadseregbe több egységet irányítottak a Legfelsőbb Főparancsnokság stratégiai tartalékából.

<sup>21</sup> Шкуро, 2004. 285.

<sup>22</sup> Denikin, Anton I.: *The Russian Turmoil – Memoirs: Military, Social, and Political*. London, 1922. 344.



*A berdicsevi „rabok”: jobbról a harmadik személy maga Erdélyi.*  
(Forrás: <https://www.gutenberg.org/files/43680/43680-h/images/imagefacing166b.jpg> – 2025. december 31.)



*A Kornilov-ügy miatt letartóztatott tábornokok és tisztek csoportja Bihov börtönében.*  
*(Legelsősorban áll balról a második személy – 4-es – Erdélyi.)*  
(Forrás: [http://museum.by/files/styles/large/public/node\\_images/e2\\_0.jpg?itok=bpLm-m8PL](http://museum.by/files/styles/large/public/node_images/e2_0.jpg?itok=bpLm-m8PL) – 2025. december 31.)

Nemsokára megszöktek a börtönből és azonnal a Donhoz siettek, főleg Erdélyi, aki itt gyorsan nekilátott hadsereget szervezni. Egyik alapítója és szervezője lett az Önkéntes Hadseregnek. Ebből is látszik, hogy nem egy tehetségtelen, ügyetlen ember volt, hanem inkább egy gyors helyzetfelismerő személyiség, aki jó szervezőképességgel rendelkezett. Belátta, hogy a nyílt konfliktus elkerülhetetlen, amely orosz polgárháborúként vált az egyetemes történelem részévé. Mindeközben a német és osztrák-magyar csapatok sem tétlenkedtek az összeomló cári birodalom romjain. Lassan, de biztosan közeledtek a Don folyóhoz. Erre a helyzetre írja 1918. április 18-án a következőket az az Erdélyi, aki korábban a németek ellen harcolt: *„A németek felakasztják a bolsevikokat és mi is harcolunk ellenük, azaz ugyanazok a céljaink – ez szörnyű. A németek természetesen ezzel helyesen cselekedtek, azaz magukhoz vonzották Oroszország értelmiségét, amely nem szimpatizált a bolsevizmussal és a forradalommal. Segítettek ennek a rétegnek ezzel, de látható, hogy az értelmiség már a saját népe ellen fordul. A németekre támaszkodik a sajátjai ellen. Vajon ez megtörténhet? Rémálom, tragédia. Véleményem szerint, ha az ilyen német tevékenységekről szóló információk helyesek, akkor nekünk – a mi hadseregünknek – folytatnunk kell a bolsevikok elleni harcot. Előre kell haladnunk Oroszország felé [belsejébe] és amikor helyzetünk már biztonságos lesz, vagyis amikor be tudunk hatolni olyan területekre, ahol nincsenek bolsevikok vagy nagyon kevesen vannak, akkor el kell kezdenünk hazatérni otthonainkba, mert harcolni a németekkel egyszerűen idiotizmus. Ezzel sok tapasztalt, edzett orosz tisztviselő megmenekül, így megmaradnak a jövőbeli harcra a németekkel és az orosz élet további építésére. Szerintem Rosztov sorsa is valószínűleg eldől, vagy a doniak [doni kozákok] vagy a németek kezébe kerül. Akkor bátran behatolhatunk a csendes doni falvakba és talán segíthetünk a Donnak a bolsevikok elleni küzdelmében. Pihenés után, összeszedve magunkat lassan elindulhatunk Oroszországba.”* Majd folytatja: *„Nem bírom nézni ezeket a kivégzéseket, akasztásokat és egyáltalán ezeket az embertelenségeket. Az egész lelkem megfájdult ezektől az emberi szenvedésektől. Három év háború és egy év polgárháború alatt rosszul vagyok ettől. Hordozom a keresztet a parancsnoki kötelességeből a brigádomban, de most azonnal letenném: ez olyan kereszt.”*<sup>23</sup>

Az idézet részből szembetűnik, hogy Erdélyi nem különösképpen örült a németeknek, azoknak, akiknek vérént ontotta korábban – három évvel ezelőtt – egységeivel. Most meg az orosz hon földjén haladva akasztották a vörösöket. Pontosán látta, hogy a német nem szívjóságból

<sup>23</sup> Морозова, 2017. 150–151.

harcolt orosz vidéken, hanem potenciális hódítóként. Ezt felismerve írta, hogy az orosz nép elitjét menteni és elrejtteni kell, míg ezek ketten – vörösök és németek – ölik egymást, majd a hódítókkal szembe kell szállni, ha arra kerül sor. Ugyanakkor meglátta a németek előre nyomulásában a potenciálisan kiaknázható lehetőséget, azaz míg a németek lekötik és gyérítik a bolsevikokat, addig Kubányból ki tud törni, ezzel megsegítve a doniakat, illetve más bolsevikellenes fegyvert fogó formációt. Nem bírt kiegyezni azzal a gondolattal, hogy a németekkel – a korábbi ellenséggel – szövetezzen egy közös bolsevikellenes koalíciót alkosson. Ugyanakkor Pjotr Krasznov doni kozák atamának nem voltak ilyen aggályai.<sup>24</sup> Az idézet folytatásában lelki gyötrelmei kerültek felszínre. Ebből megtudhatjuk, hogy lelkivilágát folyamatosan kínozza a sok borzalom, amelyeket az évek alatt, illetve nap, mint nap látott, tehát a sok kivégzés, akasztás, illetve jöttek a hírek, hogy a vörösök miket műveltek az elfogott fehérekkel.<sup>25</sup> Ezek az embertelen brutalitások, szadizmusok és bestialitások az elméjére is negatív hatással voltak, amelynek romlását fokozta az állandósul félelem, háborús stressz. Ez az állapot főleg azokból a naplóbejegyzéseiből derül ki igazán, amelyeket szerelmének írt.<sup>26</sup>

Erdélyinek oroszlánrésze volt a vereséggel zárult első kubányi (jeges) hadjárat – 1918. február 9. és április 30. közötti – harcászati tevékenységében, ugyanis a visszavonulást részben neki kellett biztosítania, ami sikerült is. Ekkor vezetett egy önálló lovasdandárt.<sup>27</sup> Ez a hadjárat volt az első komolyabb katonai akció az Önkéntes Hadsereg részéről, amely Rosztov felől indult Kubányba, hogy az ottani antibolsevista egységekkel egyesüljön. Erről így emlékezik naplójában: „*Ne gondold, hogy dicsekedni akarok. Igazság az, hogy hadjáratunk és harcaink a bolsevikok ellen a lakosság szimpátiája nélkül, csekély eszközökkel, mindenféle akadályokkal, vasút nélkül minket sokszorosan meghaladó ellenséggel nehéz. Ezek a csaták olyan kivételes fejezetek, hogy másikat nem találsz. Mennyi gond, halott, sebesült, beteg és megannyi viszontagság, hideg, tetű, kétségbeejtő helyzet – és mégis állunk, kitartunk, megedződünk. Ha az Úr megengedi, hogy sikeresen befejezzük ezt az eposzt, akkor valóban [lehet] őszintén és büszkén emlékezni a múltra.*”<sup>28</sup> Erdélyi igyekszik lelkiségénél fogva a viszontagságosan átélt helyzetét pozitív

<sup>24</sup> Kenez, Peter: *Civil War in South Russia 1918 – The First Year of the Volunteer Army*. Berkeley, 1971. 351.

<sup>25</sup> Морозова, 2017. 150. – Utalás egy 1918. március 18-án írt naplóbejegyzésre.

<sup>26</sup> Ennek részletezése *A magánember* című alfejezetben kerül sor.

<sup>27</sup> Залесский, 2003. 712.

<sup>28</sup> Морозова, 2017. 128.

módon felfogni. Realista módon festi le a megélt hadjárat borzalmait, de optimistán tekint erre is. Ugyanakkor rávilágít a kudarc egyik sarkalatos pontjára: az eszköztelenségre. Mit ér az elszántság és a furfangos haditerv, ha nincs hozzá megfelelő anyagi támogatás, mobilitást is biztosító logisztika és lelki erősítés a megvédelmezendők részéről? Ebből a pár sorból kitűnik, az a fajta kötelességtudó lelkiség, amely ilyen lehetetlen helyzetben sem a megadásra vagy a dezertálásra gondolkodik, hanem megoldandó feladatként tekint még az effajta állapotra is. Ezután sor került a második kubányi hadjáratra (1918. június 9. – november 7.), amely immáron a fehérek győzelmével zárult. Ekkor ő vezette az 1. lovashadosztályt, amely sikeresen harcolt a vörösökkel szemben.

Az Önkéntes Hadsereg megalakult, de ezzel párhuzamosan eszkalálódott a darabjaira széthulló hajdani nagy birodalom peremén a feszültség, ugyanis a nacionalista és szeparatista mozgalmak népei nem akartak orosz uralom alá tartozni. Délen a kaukázusi népek mozgolódtak, illetve 1918 elején létrejött a Kubányi Népköztársaság, amely hadászati szempontból mondhatni „útban” volt az Önkéntes Hadsereg északi irányú műveleteihez. Ebből adódott, hogy jobbnak látták a velük történő megegyezést és a katonai tevékenységeik összehangolását, ezért Gyenyikin Erdélyinek komoly feladatot szánt. Ő lett az Önkéntes Hadsereg megbízottja a Kubányi Radában 1918 első hónapjaiban és éppen ezért lakott Jekatyerinodarban (ma Krasznodar).<sup>29</sup> A megbízás arra is vonatkozott, hogy készítse elő és tárgyalások útján érje el, hogy a Kubányi Népköztársaság katonai egységei az Önkéntes Hadsereg kötelékébe csatlakozzanak. Emellett oldja fel azt a „feszült légkört”, amely a két tábor között uralkodik.<sup>30</sup> Végül megkötötték az egyezség, amely lényegében hozzájárult a második kubányi hadjárat sikeréhez, mert közös erővel képesek voltak a vörösök ellen fellépni.

A kubányiak – főleg a kozákok – nem örültek annak, hogy felülről parancsolgattak nekik, ráadásul a harcokban ontották a vérüket, s közben alig tölthettek be kiemelt pozíciókat Gyenyikin hadseregében. Nem úgy, mint például Erdélyi, Vrangel és Pokrovszkij, akik nem is voltak kozákok.<sup>31</sup> Így ez az egész helyzet rendkívül bosszantotta a kubányiakat. Nem Erdélyi személyére haragudtak, csak ő volt jelen egy olyan erő helyi képviselőjeként, amelyre feldühödtek. A polgárháború alatt délen

<sup>29</sup> Шкуро, 2004. 494.

<sup>30</sup> Деникин А. И.: Поход и смерть генерала Корнилова. Москва, 1990. 128.

<sup>31</sup> Краснов, Пётр Н.: Всевеликое Войско Донское. Berlin, 1922 – [http://az.lib.ru/editors/k/krasnow\\_p\\_n/text\\_0130.shtml](http://az.lib.ru/editors/k/krasnow_p_n/text_0130.shtml) – 2025. december 31.

a kubányi, a tyereki és a doni kozákok más-más módon képzeltek el az éppen széteső „egységes és oszthatatlan Oroszország”-ban való létüket, illetve szerepüket az Önkéntes Hadseregben. Vrangel azzal az ötlettel állt elő, hogy mindhárom kozák formációnak azonos jogokat kell biztosítani a közös ügy, a nagy cél érdekében, amelyet Erdélyi örömmel támogatott. Különösen tetszett neki az a vrangeli argumentum, hogy mindenkinek vagy senkinek, de olyan nincs, hogy egyiknek biztosítva vannak a jogai, míg a többinek nem.<sup>32</sup>

Skuró emlékiratában azt a helyzetet tárja elénk, amikor az egyik csata alkalmával Erdélyi nagyon nyugodtan figyelte a csatát, míg mások félelmükben már az öngyilkossággal kacérkodtak vagy a dezertálással. A helyzet kaotikus volt, így Skuró maga kért magyarázatot a továbbiakhoz, mire Erdélyi zavartalanul közölte elképzelését, tervét az utolsó pillanatok esetére is. Erre Skuró magabiztosan kiadta az övéinek a megfelelő parancsot, mondván, nincs még annyira veszve a csata, ha Erdélyi ennyire magabiztos a dolgában.<sup>33</sup>

1918 októberében Erdélyi Thesszalonikibe utazott Gyenyikin megbízásából, hogy tárgyaljon a franciákkal a további segítségnyújtásról a bolsevikellenes harchoz. Úgy vélekedett, hogy a franciáknak és az angoloknak érdekükben áll őket támogatni, hiszen a részvényeseik viszont akarják látni korábbi befektetéseiket, tulajdonaikat, de ehhez az kell, hogy a vörösök uralma felszámolódjon.<sup>34</sup> Erdélyit Gyenyikin 1919 januárjában Bakuba küldte, hogy a britekkel tárgyaljon, akik az antantot képviselték, azt, amely támogatta – intervenciósokkal is – a fehéreket. A britek parancsnoka, Thomson lekezelően fogadta Erdélyit. Gyenyikin küldötte próbált érvekkel segítséget kérni ahhoz, hogy az azeriek által lefoglalt orosz vagyont kimenekíthessék, illetve a Kaszpi-tengeren állomásozó orosz flotta sorsát tisztázzák. Az angol parancsnok elutasította, ráadásul seregszervezést sem engedélyezett számukra.<sup>35</sup> Az angolokban nagyon csalódott és lényegében aljasoknak nevezte őket a körmönfont „taktikázásuk” miatt, holott csak a 1919. februári tapasztalatait írta le velük kapcsolatban. Ugyanazon hónap 14. és 15. közötti naplóbejegyzései alapján lelkifurdalása volt amiatt, hogy küldetése kudarcot vallott, de bánatában nem realizálta, hogy ő nem tehetett róla, mármint az ango-

<sup>32</sup> Врангель, Пётр Н.: *Записки* – книга первая. Москва–Берлин, 2015. 571.

<sup>33</sup> Шкуро, 2004. 504.

<sup>34</sup> Морозова, 2017. 157.

<sup>35</sup> Морозова, 2017. 159–160.

lok a „ludasok” ezért a helyzetért. Megjegyezte azt is, hogy teljesen ki van merülve, fáradt és sértődésének adott hangot.<sup>36</sup>

Gyenyikin mindezek után sem csalódott benne, hisz látta, hogy Erdélyinek jó diplomáciai érzéke van, ezért egy újabb és az előzőhöz képest kényesebb feladattal bízta meg. Történt ugyanis, hogy Gyenyikin képviselője (Liakov) Tyerekben képtelen volt rendet tartani, ráadásul elviselhetetlen magatartásával csak fokozta az ottaniak ellenállását és az általános feszültséget. Emiatt diktatórikus módszerekkel „uralkodott”, ráadásul a legközelebbi alárendeltje egy szadista gyilkos volt. Ennek a kellemetlen személynek a tevékenységét megelégtelve Gyenyikin eltávolította pozíciójából és kinevezte Erdélyit az Észak-Kaukázus főparancsnokának.<sup>37</sup> Ezt a pozíciót 1919. június 6-tól egészen 1920 áprilisáig töltötte be.<sup>38</sup> Lényegében Dagesztán, Tyerek – ahol a tyereki kozákok éltek – és Oszétia tartozott alá. En bloc az egész terület nem puskaporos hordó volt, hanem egyenesen – átvitt értelemben – felrobbant lőszerraktár. Gyenyikin bízott Erdélyi diplomáciai képességében, amellyel csillapítani lehetett volna az itteni állapotokat, de harcostársa, Skuró más véleményen volt. Szerinte a szentpétervári légkör neveltje, akinek semmilyen fogalma sem volt a kaukázusi állapotokról, szokásokról és viszonyokról, képtelen bármit is csinálni. Ebből kifolyólag nem volt képes érdemi béketeremtést végrehajtani. Ingus és Csecsenföldön újabb és újabb felkelések robbantak ki.<sup>39</sup> Mindezek ellenére részeredményeket ért el a tyereki kozákok között.

A polgárháború vége felé a vörösöknek 1920. január–február fordulóján sikerült elvágniuk a kaukázusi hadsereget az Önkéntes Hadsereg fő erőtől. A megadás szóba se jöhetett a katonák körében, így maradt a menekülés ötlete. Csak egy kérdés maradt: a menekülés iránya. Erdélyi felmérte a helyzetet és vezérkari főnökével (Maszlovszkij) tárgyalásokat kezdett Tbiliszivel, amelyek sikerrel zárultak. Így a fehérek beléphetek az országba, de a határon lefegyverezték őket.<sup>40</sup> Erdélyit 1920. április 25-én áthelyezték a Dél-Oroszországi Fegyveres Erők tartalékos állományába, majd augusztus 24-én a „Rusz” nevű hajón a Krímben kötött ki. Iván Erdélyi tábornok számára véget ért a polgárháború. Jelizavetgrádból családjával együtt elindultak Párizsba.

<sup>36</sup> Морозова, 2017. 159–160.

<sup>37</sup> Kenez, 1977. 127.

<sup>38</sup> Шкуро, 2004. 382.

<sup>39</sup> Шкуро, 2004. 213.

<sup>40</sup> Kenez, 1977. 209.

## A MAGÁNEMBER

A neveltetés, a művelődés, a nemes ifjaknak való iskolák megtették hatásukat. Erdélyi példás tisztként állt helyt a cári világban, illetve utána is. Családjában sokan, de ő különösképpen szerette a zenét, ugyanakkor nagyon is fogékony volt rá. Természetes hajlama volt és nem tanult, olyannyira, hogy abszolút hallással rendelkezett. Rendkívül érzékeny volt a dallamokra. A zene által kiváltott érzelmek számára átkonvertálódtak jelentésbeli asszociációkká és pszichológiai élményekké. A zene ereje és élénksége volt az egyik módja az érzelmi-fizikai relaxációnak lelki és testi megterhelés után számára. Naplójában többször lelkendezve ír a zenéről. A nap folyamán összegyűjtött stressz este a zene lángjában égett el. Nem volt a bor és a dohány rabja, ugyanis ezeket a szokásokat emberhez méltatlannak tartotta és károsnak is. Számára a könyvek és zene jelentette a kikapcsolódást.<sup>41</sup> Később, amikor már aktív résztvevője lett a polgárháborúnak, rászokott a dohányzásra és a borra. Egy 1918. április 18-ai naplóbejegyzése szerint állandó, nyugtalanító életérzéstől szenved, folyamatosan ideges, ami miatt kell neki ez a két „szer”, hogy megnyugodjon. Hozzátette, hogy ez már egy romlottságot fejez ki, illetve saját „tönkremenetelét” hangsúlyozta.<sup>42</sup> Frusztráltsága valahol érthető, mert a dátum szerint ekkor még javában zajlott a „jeges hadjárat” és a kudarc már egyértelmű volt számára. Hívó ember volt, aki gyónt, áldozott és betartotta hitének normáit, de a szerelme iránt érzett lángoló érzelm, annyira eluralkodott rajta – főleg az 1918–1919-es években – hogy a feleségét is elhagyta volna. A természetet szerette és tapasztalt vadász volt.<sup>43</sup> Felesége Maria Alexandrovna Kuzminszkaja Lev Nyikolajevics Tolsztoj feleségének unokahúga volt. Az ifjú pár 1891-ben házasodott és az évek alatt öt gyermekük született, egyikük – Tatjana – csecsemőkorában meghalt.

A nemesi származású katonatisztek számára egy másik társadalmi rétegből származó feleség választása egyenlő lett volna a degradációval, a rangon alulissággal. Hitvesük csak és kizárólag nemesi származású lehetett. 1913-ban egy bálon találkozott Maria Konsztantyinovna Szverbejevával, akibe beleszeretett.<sup>44</sup> Kapcsolatuk évekig tartott. A polgárháborúban írt naplóbejegyzéseiben is őt szólítja meg ilyen-olyan alakban: Mara, Marócska, azaz nem a feleségét, aki szintén Maria. Marát egyszerűen csodálta, ő testesített meg mindent, amiért Erdélyi élni kívánt. A neki címzett

<sup>41</sup> Морозова, 2017. 157.

<sup>42</sup> Морозова, 2017. 94.

<sup>43</sup> Морозова, 2017. 58.

<sup>44</sup> Морозова, 2017. 81.

naplóbejegyzései alapján érzékelhető, hogy ő adott számára lelkierőt, azaz már szerelme egyszerű léte, maga az a tudat, hogy él és létezik.

Megfigyelhető – akárcsak Kolcsaknál – hogy a tisztiek, akiknek törvényes feleségük volt, de közben más nő iránt éreztek olthatatlan szerelmet, lényegében a szerelemben kerestek vigaszt és támaszt. Egyszerűen azért, mert, számukra a kiszámítható lét, az emberi méltóság, a kapaszkodót jelentő ideák porba hullottak a polgárháborúban tapasztalt embertelenségek és tragédiák által. Egy 1918 júniusában írt naplóbejegyzése rávilágít erre: *„Most már látom, hogy Oroszországnak valóban vége, nincs többé. Csak a nagy egész szánalmas darabjai maradtak meg. A moszkvai állam pedig olyan, mint valami gúnyos tréfa – szörnyű. Micsoda bánat, micsoda összeomlás a polgár és a szeretett hazája fia legjobb érzései számára. Az ördögbe ezzel a hazával, a puhány és legundorítóbb hazával. Nekem te kellesz, ha te élsz és épségben vagy, akkor minden megvan, azaz a haza, a nap, a fény, az öröm és az élet. Ugyanakkor, ha te nem vagy, akkor senki és semmi sincs, csak üresség és értelmetlenség.”*<sup>45</sup>

Több „szerelmes” naplóbejegyzése alapján sommásan megállapítható, hogy számára a szerelem erőt adott, hogy teljesítse fő életfeladatát, a hagyományos rend védelmét. Kapcsolata Marával nyílt titok volt – még a felesége számára is – gyötörte is lelkét, hogy hűtlen nem akart lenni, hisz fogadalmat tettek, de lelkének egyre kevésbé tudott parancsolni. Naplóbejegyzéseinek van egy különös „hangulata”, ugyanis keveredik benne lelkének megnyilvánulása – annak minden örömeztével és bánatával – az aktuális helyzetjelentéssel és a választékos, igényes kifejezőmódjával. Megfigyelhető a Marának „címzett” naplóbejegyzéseiben az a tendencia, hogy ahogy húzódik és durvul a polgárháború, úgy jelenik meg – igaz nem minden esetben – érzelmeinek egyre túlradóbb kifejezése. Ez összefügghetett azzal is, hogy gyöttrődő, emberi mivoltában megtiport személyként, így próbálta kompenzálni lelkének minden fájalmát.

Erdélyi nem csak Mara iránti érzelmeit írta le naplóiban, hanem utazási élményeit is. Nem tudatos útinaplót vezetett, hanem csak rögzítette az éppen aktuálisan átélt tapasztalatait, de ennek ellenére van földrajzi értéke is. Itt ér össze a katona és a magánember ismét, ugyanis, amikor Gyenyikin megbízásából Bakuba ment, mint küldött, mint egyfajta diplomata, attól függetlenül magánemberként a természet szépségét is megörökítette. Amikor az Észak-Kaukázus főparancsnoka volt, akkor – 1919. május 18-án – a Minyeralnije Vodiból Kizljjarba tartó vonat ablakából papírra vetette első benyomásait a látottakról: *„Reggel 7 óra. Korán ébredtem, gondolatok gyötörtek, nem tudok aludni. Csodálatos reggel. Zöld*

<sup>45</sup> Морозова, 2017. 10–11.

*fűvel borított sztyeppéken haladunk, sok virág van, már kaszálják a szénát. A szélesség [táj] határtalan. Látszik a Tyerek, mögötte pedig a Kaukázus előhegyei kékednek. A Tyerek mentén fekvő falvak kertjeikbe süllyednek, s a fák között látszanak a templomok harangtornyai és a keresztek aranyoznak a napfényben. Minden olyan friss és élénk, azaz érezni, hogy tavasz van. Éjjel esett az eső, de már elállt és most minden csillog, minden ragyog, minden él, örül.”<sup>46</sup>*

Erdélyi Párizsban az emigránsok keserű kenyerét választotta, de belül vigasztalhatta a tudat, hogy még mindig nem úgy járt, mint a bátyja, akit a halála után szemétdombra dobtak. Már 1920-ban megérkezett családjával a francia fővárosba, ahol kezdetben – köszönhetően zongoratudásának – korrepetált, éttermekben, bárókban zenélt, végül az összekuporgatott pénzből vett egy gépjárművet, amivel a város utcáit róttá taxisofőrként.<sup>47</sup> Oroszországban maradt minden vagyonuk, épp csak annyival érkeztek meg, amit magukkal tudtak vinni. Mások lelkiileg összeomlottak volna, de a nemes, a tábornok, a többszörösen kitüntetett hős, már nagyobb tragédiákat is átélt, bonyolultabb helyzeteket is megoldott. Új fejezet kezdődött életében, de nem dőlhetett hátra, hanem mint tapasztalt szervező, hozzálátott az emigránsok számára csoportosulásokat szervezni, illetve már működő szervezetbe kérték fel elnökölni. Felesége meghalt, majd ugyanazon az évben feleségül vette Anna Maria Amata von Benkendorffot. Ebből a házasságból Ivánnak nem született gyermeke.

Csatlakozott, majd aktívan részt vett az Orosz Összkatonai Unió (ROVS/POBC) tevékenységében. Tagja lett a Nyikolajevi Lovassági Iskola volt kadétjainak kölcsönös segítségnyújtási társaságának, illetve vezetőségi tag is volt. A Nagy Háborúban részt vevő tisztek szövetségének elnöke volt 1930. március 21. és 1934. június 29. között, majd a ROVS 1. osztályának vezetője, amely egyesítette a franciaországi tisztviselőket. Később lemondott minden tisztségéről és megpróbált visszavonultan élni, de nem sikerült, ugyanis 1937. október 5-én kinevezték az NKVD ügynöke, Nyikolaj Szkoblin volt kornyilovista vezérőrnagy ügyét vizsgáló bizottság elnökévé. Alaposan végezte el a kapott feladatot, azaz sikerült bebizonyítania Szkoblin bűnösségét és az NKVD-vel való együttműködését.<sup>48</sup> Az Erdelevkából indult, majd Párizsban letelepedett Iván Erdélyi földi életét 68 évesen fejezte be. 1939. június 7-én a Sainte-Geneviève-des-Bois orosz temetőben helyezték végső nyugalomra.

<sup>46</sup> Морозова, 2017. 12.

<sup>47</sup> Морозова, 2017. 187–188.

<sup>48</sup> Залесский, 2003. 712.

## ÖSSZEGZÉS

Iván Erdélyi tábornok egyike volt azoknak a tiszteknek a polgárháborús időszakban, akik szem előtt tartották az emberséget. Őt egyenesen riasztották az embertelen cselekedetek, mindegy, hogy azokat vörösök vagy fehérek követték el. Kiállt a könyörtelenséget elszenvedők mellett, nem tűrte a fosztogatásokat, ugyanakkor erélyesen fellépett a fegyelem biztosításáért. Rendíthetetlenül kötelességtudó volt, bármennyire lelkileg megviselő volt számára a sok borzalom, mégsem fordított hátat az embereinek, sem az ügynek. Mindezek mellett lelkére vette, ha mások miatt az ő missziója kudarcot vallott, amelyet úgy élt meg, mintha emberileg elbukott volna.

A hadsereg hierarchia nélkül elképzelhetetlen, amellyel tisztában volt, ugyanakkor híve volt a jogegyenlőségnek, azaz mindenkinek legyen joga, vagy senkinek, kivételezés nélkül. Katonaként a különböző beosztásokban igyekezett a legtöbbet kihozni magából és a helyzetből. A galíciai fronton helyt állt, de mégis vissza kellett vonulnia rajta kívül álló okokból, majd derekasán védte a visszavonulókat a „jeges hadjáratban”, és később diadalt aratott a vörösök ellen. A Kerenszkij-offenzíva összeomlása, vagy az első kubányi kudarc hadvezéri tehetségén semmit sem csorbított. Nagyon jó és alapos szervező volt, amit mi sem bizonyít jobban, hogy a századforduló óta magas intellektust kívánó pozíciókba nevezték ki. Az emigrációban, közel a hetvenedik életévéhez is fáradhatatlanul végezte feladatait. Öröndetes, hogy naplói, levelezései fennmaradtak. Egyrészt érzelmes, szenvedélyes ember lelki- és gondolatvilágába engednek bepillantást, másrészt papírra vetett tapasztalásai, élményei tovább képesek árnyalni azt a képet, amit eddig tudtunk kortársairól (harcostársairól), korszakáról, azokról a katonai akciókról, amelyekben részt vett.



**Géza Jeszenszky**

## **Leo Amery: Influential British Politician and His Interest in Hungary**

On 2 September 1939, the day after Nazi Germany invaded Poland, Lord Halifax, the British foreign secretary, was working for mediation by Mussolini at a Munich-style conference to turn back Hitler's army. Prime Minister Neville Chamberlain spoke in the House of Commons in such a spirit. Arthur Greenwood, the acting leader of the Labour Party, rose to speak "*on behalf of the Labour Party.*" "*Speak for England, Arthur!*" shouted former Colonial Secretary Leo Amery from the Conservative backbenches.<sup>1</sup> When on 8 April 1940 Germany attacked Norway, the British attempt to help was a failure. On 7 May Conservative backbenchers attacked Chamberlain for that. Amery, pointing to the Prime Minister, concluded his speech: "*This is what Cromwell said to the Long Parliament when he thought it was no longer fit to conduct the affairs of the nation: 'You have sat too long here for any good you have been doing. Depart, I say, and let us have done with you. In the name of God, go.'*"<sup>2</sup> Who was this uncompromising politician, a strong opponent of appeasement, who, by recalling the past to influence the present, contributed to the fall of Chamberlain and Churchill taking over the government on 10 May 1940?

Leopold Moritz Stennett Amery (22 November 1873 – 16 September 1955) was the grandson of a Hungarian Jewish couple. He was born in Gorakhpur, British India, to an English father and a Hungarian mother. His father was Charles Frederick Amery (1833–1901), an officer in the Indian Forestry Commission.<sup>3</sup> His mother was Elizabeth Johanna Saphir, born in 1843 (several sources erroneously give 1841) in Pest, the grand-daughter of Israel Saphir, a well-to-do wool merchant and a scholar of the Bible. Under the influence of the Scottish missionary

<sup>1</sup> Taylor, Alan John Percivale, *English History, 1914–1945*. Oxford, 1965. 452.

<sup>2</sup> *Ibid.*, 472. Cf. Roger Louis, William, *In the Name of God, Go! Leo Amery and the British Empire in the Age of Churchill*. New York, 1992.

<sup>3</sup> Amery, Leopold Charles Maurice Stennett, *My Political Life I-II*. London, 1953. [Hereinafter: Amery, 1953.] I. 25–27; Rubinstein, William, "The Secret of Leo Amery." *Historical Research* 73, 2000/181, 175–193. [Hereinafter: Rubinstein, 2000.] See also [https://en.wikipedia.org/wiki/Leo\\_Amery](https://en.wikipedia.org/wiki/Leo_Amery), and <https://www.britannica.com/biography/L-S-Amery> – Accessed: 25 October 2025. Cf. Géza Jeszenszky, "Magyar-zsidó fia a brit kormányban" [Son of a Hungarian Jew in the British government], *Szombat* 33, 2001/1, 17–19.

pastor Dr. Duncan,<sup>4</sup> Israel Saphir accepted that Jesus Christ was the promised Messiah and in the early 1840s, together with his family, converted from Judaism to the Scottish Reformed faith.<sup>5</sup> Elizabeth's father, Leopold (or Lipót) Saphir (1809–1845), contrary to family legend, did not die as an officer in the Hungarian War of Independence, or in subsequent emigration to Turkey.<sup>6</sup> The fact is, however, that her mother, Marie Henriette Herzberg, somehow made her way to Constantinople after her husband's death and there married Johann Leitner, a Hungarian Jew who had also converted to Protestantism, and was a military doctor there, and who adopted her with her brother, the later renowned Orientalist Gottlieb William Leitner.<sup>7</sup> After Amery's parents moved from India to England, Leopold Moritz, now Leo Maurice, was a schoolmate of Winston Churchill at Harrow, where he excelled in both physical and scholarly activities, winning a series of prizes and scholarships. He was an excellent sportsman, mountaineer (twice climbing the Matterhorn) and skier. Leo was President of the Ski Club of Great Britain (1936–1938, 1946–1948) and President of the Alpine Club (1943–1946).<sup>8</sup> In addition to his mother tongue of English and Hungarian [!], he spoke Hindi, German, French, Italian, Turkish and Bulgarian.

<sup>4</sup> Ábrahám Kovács, *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien, 2006.

<sup>5</sup> For Israel Saphir and his family: <http://www.izrael-immanuel.net/?p=3814> – Accessed: 10 November 2025. Israel Saphir was the younger brother of Moritz Saphir, for him see Ágnes Huszár, “Moritz Gottlieb Saphir. Egy elfeledett magyar zsidó író” [Moritz Gottlieb Saphir. A forgotten Hungarian Jewish writer]. *Múlt és Jövő* 79, 2018/1, 26–28. Moritz's son, Adolph (Pest, 1831 – London, 1891) was a Presbyterian minister and missionary in England, and the author of many books on religion. The most important one, *Christ & Israel: Lectures on the Jews* was independently republished in 2022.

<sup>6</sup> Amery's son Julian knew so (Rubinstein, 2000. 195.), but Gábor Bóna's books on the officers of the Hungarian War of Independence do not mention any officer with the name of Saphir.

<sup>7</sup> Vilmos Leitner (Pest, 1840 – Bonn, 1899) was an external member of the Hungarian Academy of Sciences. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Leitner\\_Gottlieb\\_Vilmos](https://hu.wikipedia.org/wiki/Leitner_Gottlieb_Vilmos) – Accessed: 10 November 2025.

<sup>8</sup> “Amery won distinction as a Classical scholar at Harrow and Balliol, and in 1897 was elected a Fellow of All Souls. Physically small, wiry and very tough, strong in the arms and long in wind, this 'pocket Hercules,' as he was described at school, was gym. champion at Harrow and represented Oxford in cross-country running.” Butler, James Ramsay Montagu, “In Memoriam Leopold Charles Maurice Stennett Amery 1873–1955,” *Alpine Journal* 61, 1956, 189–193. [Hereinafter: Butler, 1956.] 191.

Amery took part in the Boer War and edited and wrote much of its history in seven volumes. He was involved in customs policy and, on social issues, was associated with the Fabian Society, which played an important role in the formation of the Labour Party. As a staunch supporter of the British Empire, he was elected MP for South Birmingham in 1911 on the Liberal Unionist platform, which soon joined the Conservative Party, a seat he held until 1945. During the Great War he saw action in the Mediterranean barely escaping captivity; his knowledge of languages enabled him to serve as an intelligence officer in the Balkans with the rank of captain. In 1916, he was appointed parliamentary private secretary to Prime Minister David Lloyd George. After the war, Amery was appointed First Lord of the Admiralty (1922–1924), and Minister for Colonial Affairs in 1924–1929. His desire to unite the British Empire into a stronger union through a preferential tariff system pitted him against his old friend Winston Churchill, who was committed to free trade. In the second half of the 1930s, however, he, too, was fiercely opposed to Neville Chamberlain's policy of appeasement, and, as we have seen, played a major role in Churchill becoming Prime Minister on 10 May 1940. In the new coalition government, he was made minister responsible for India and Burma (today's Myanmar); Amery hoped to keep India within the imperial framework by granting it a dominion, a quasi-independent status, in contrast to the Prime Minister, who considered India not ready for self-government. In the worsening Jewish-Arab relations Amery was not consulted, knowing his views, he would have handled the issue differently.

Amery always claimed that his mother was Hungarian, as she really was, and concealed her Jewish origins. At the same time, he was sympathetic to Zionism, and it was him who drafted the text of the Balfour Declaration of 1917, which established the Jewish state.<sup>9</sup> He supported the Jewish Legion, created by Ze'ev (Vladimir) Jabotinsky and fighting in the Middle East theatre of war.<sup>10</sup> In addition to his origins, he was motivated by the hope that the Jewish state established in Palestine would be a grateful ally of Britain and would render European anti-Semitism obsolete.<sup>11</sup> As Minister of Colonial Affairs in 1925–1929, he contributed greatly to the economic development of the British Mandate in Palestine, while at the same time facilitating Jewish immigration. He successfully

<sup>9</sup> Rubinstein, William, "Winston Churchill and the Jews", *Jewish Historical Studies* 39, 2004/winter, 167–176.

<sup>10</sup> Amery, 1953. II. 116–118.

<sup>11</sup> Rubinstein, 2000. 184–185.

prevented conflicts between the Arab and Jewish communities, which became very intense under his successors. In the Balfour Declaration Amery only promised a “*Jewish national home*”, not a Jewish state, and likewise stated “*nothing shall be done which may prejudice the civil and religious rights of existing non-Jewish communities in Palestine.*”<sup>12</sup> “*His prolific writings demonstrate that he was one of the most stalwart and consistent British anti-internationalist imperialists. [...] was among the most creative and influential British politicians of the first half of the twentieth century. He was entangled in all the major imperial reform movements from the 1890s through the 1950s: from tariff reform to the creation of the Commonwealth, to colonial development all the way to Indian independence.*”<sup>13</sup>

Amery was very active both mentally and physically to the very end of his life, publishing his autobiography in three volumes in 1953–1955,<sup>14</sup> while also skiing and hiking. In his valedictory address as President of the Alpine Club in December 1946 “*Amery declared that public life was ‘very much like mountaineering. It needs determination and endurance. It needs judgment of what lies ahead and skill in dealing with each problem as you come to it. It needs, not least, a steady head on exposed summits. Above all, one enjoys it for its own sake, whether one gets to the summit or not.’ Certainly, he himself possessed the qualities he mentions. He was, moreover, a loyal friend and a delightful companion, considerate, cheerful and amusing; he was wholly free from self-importance and self-pity, and in trials more cruel than those of mountaineering or politics he gave further proof of his fortitude and greatness of heart.*”<sup>15</sup>

In his study of Amery’s Jewish background, Rubinstein wrongly claims that Amery showed no interest in Hungary and its problems. Fluent in Hungarian, in 1898 he published a thorough, well-informed analytical study of the internal problems and prospects of Austria-Hungary in one of the most prestigious quarterly journals, the *Edinburgh Review*.

<sup>12</sup> Laqueur, Walter, *A History of Zionism From the French Revolution to the Establishment of the State of Israel*. New York, 2009. 198. Cf. Rubinstein, 2000. 185–186.

<sup>13</sup> Hewitt, Liane, “The World in Blocs: Leo Amery, the British Empire and Regionalist Anti-internationalism, 1903–1947”, *Journal of Global History* 18, 2023/2, 236–258. [Hereinafter: Hewitt, 2023.] 240.

<sup>14</sup> Amery, Leo, *My Political Life, Volume I, England Before the Storm, 1896–1914*. London, 1953.; *Volume II, War and Peace, 1914–1929*. London, 1953.; *Volume III, The Unforgiving Years, 1929–1940*. London, 1955.

<sup>15</sup> Butler, 1956. 191–192.

The author, using only the initials L.S., was Amery.<sup>16</sup> The article constituted a strong endorsement of the Hungarian government, with the caveat: “*The liberalism of the Magyars is not quite all that they would have Western Europe believe, but they possess the invaluable heritages of a true political tradition and political good sense. All but the fanatics of nationalism wish for their success.*”<sup>17</sup> On comparing the two halves of the Monarchy, the author was unambiguous: nothing whatsoever happened in Austria to clear up its problems, the liberals have given up and the forces of feudalism and clericalism are stronger there than anywhere else in Europe, whereas Hungary under the visionary direction of Kálmán Tisza has developed into a unified, modern state. Although a series of domestic reforms are overdue, “*the most stable element where all is instability is Hungary.*”<sup>18</sup> More will be heard of the national question, but “*social questions are, in fact, more likely than national ones to endanger the present Government in Hungary unless it condescends to treat them in a more serious and attentive spirit than hitherto.*”<sup>19</sup> Over the Hungarian independence tradition Amery preferred the opinion of the younger Gyula Andrassy,<sup>20</sup> who saw in the relationship maintained with Austria the guarantee for real, as opposed to formal independence. The essay conceded that Austria’s domestic difficulties enabled Hungary to obtain political and economic hegemony over the whole Monarchy. “*The Magyars will at last be able to realize the ambition of their greatest ruler, King Matthias Corvinus, who in 1485 drove Frederick the Habsburg headlong out of Vienna, and for a time administered Austria from his Hungarian capital.*”<sup>21</sup> Amery wrote that the federalization of Austria was desirable, preventing the possibility of its break-up. Such a break-up “*would require a general European war to produce it,*” but Pan-German ambitions may, he thought, facilitate that.<sup>22</sup>

<sup>16</sup> Amery 1953. I. 84. Cf. Jeszenszky, Géza, *Lost Prestige. Hungary’s Changing Image in Britain 1894–1918*. Reno, NV, 2020. [Hereinafter: Jeszenszky, 2020.] 126–127.

<sup>17</sup> “The Internal Crisis in Austria-Hungary”, *Edinburgh Review* 188, 1898/July, 1–36. [Hereinafter: ER, 1898.] Quote from p. 7.

<sup>18</sup> *Ibid.*, 31.

<sup>19</sup> *Ibid.*

<sup>20</sup> Count Gyula Andrassy de Csíkszentkirály et Krasznahorka Jr. (1860–1929): Hungarian politician, the son of Gyula Andrassy Sr. (1823–1890), Hungary’s Prime Minister in 1867–1871, common Minister of Foreign Affairs in 1871–1879. The son, a member of the Liberal Party, broke with István Tisza in 1904 and founded the Constitutional Party, forming a Coalition in which he was Minister of the Interior (1906–1909). He was the last common Foreign Minister of the Austro-Hungarian Monarchy at its collapse.

<sup>21</sup> ER, 1898. 32.

<sup>22</sup> *Ibid.*, 33.

At the beginning of the 20th century Amery worked at the foreign desk of the *Times* newspaper. During the Hungarian constitutional crisis of 1904–1906 he reconciled himself to accept the separation of Hungary to become a completely independent state,<sup>23</sup> but continued to believe in the necessity of a great power in Central Europe until the very end of the Great War. Soon he had to argue for this conviction. From the outbreak of the Great War, an increasingly influential movement operated in Britain, proclaiming, with sincere conviction, that the destruction of Austria-Hungary and the establishment of independent states for its peoples would create a better and more just world, and that supporting this goal would help the Entente powers to victory.<sup>24</sup> The originators and protagonists of this view were the historian and political writer R.W. Seton-Watson and the journalist H. Wickham Steed, formerly the Vienna (Austro-Hungarian) correspondent for the *Times*, its foreign editor during the war, and its editor-in-chief after 1918.<sup>25</sup> The two of them took Czech and Croatian emigrants from the Monarchy under their wing and brought them together with influential figures in politics. Their centre was in London, but they were in close contact with the Czech National Council in Paris, led by Eduard Beneš. The British Foreign Office was long divided on the question of whether to dismantle such an important element of the European balance of power as the Austro-Hungarian Monarchy, or rather advocate its transformation into a democratic federation. Espousing the cause of independence for the ostensibly oppressed smaller nations of Central and South-Eastern Europe lent the war a moral complexion. With the United States entering the war on the side of the Entente, President Woodrow Wilson's idea of "peace without victory" had to be reconciled with the war aims of the British and the French. On 10 January, 1917 the objectives of the Entente were forwarded to Wilson. The "*liberation of the Italians, as also of the Slavs, Roumanians, and Czechoslovaks from foreign domination*"<sup>26</sup> (the future of the Poles, however, was still left up to the Russian government) marked a departure from the underlying principles of British foreign policy that dated back centuries, and it signified success for the émigré movements and their supporters. But the memorandum was

<sup>23</sup> Amery to H.W. Steed, the correspondent of the paper in Austria-Hungary, 21 February, 1906. Printing House Square Papers, Amery Papers, London.

<sup>24</sup> For a detailed account of how Britain came to accept the break-up of the Austro-Hungarian Monarchy, and contributed to its demise, see Jeszenszky, 2020. Chapter Seven.

<sup>25</sup> For the most thorough analysis of the two see Beretzky, Ágnes, *Four Britons and Nationalism*. Reno NV, 2024.

<sup>26</sup> <https://www.u-s-history.com/pages/h1324.html> – Accessed: 25 November 2025.

a piece of propaganda rather than a true commitment. The British government was considering other solutions as well.

Studying British policy between the spring of 1917 and the spring of 1918 shows that the future of Central Europe had not yet been decided at that time. Since the outcome of the war on the battlefields was still uncertain, the British government was at a quandary. Lloyd George, prime minister since December 1916, was quite willing to forget the promise made to the exiles if a separate peace with Austria-Hungary were possible. That would be the quickest way to defeat Germany, since Serbia already collapsed and was occupied, and the great hopes of Romania's entry proved illusory – even its capital fell. Eric Drummond, the private secretary first of foreign secretary Lord Grey and later his successor, Arthur Balfour, prepared a memorandum advocating the reduction of the rewards promised to Italy and Serbia (compensating the former in Asia Minor and in Albania, perhaps with part of British Somalia, and the latter with southern Dalmatia), the cession of part of Bessarabia to Romania and guaranteeing the rights of the Romanians in Hungary, the resurrection of Poland (with Galicia) in a personal union with Russia, and the same rights to be given to the Czechs and the Southern Slavs in the Monarchy as the Hungarians had been enjoying. With such an Austria, estranged from Germany, “*a permanent and powerful barrier against the German Drang nach Osten will have been created.*”<sup>27</sup> Many favoured this scheme, including Charles Hardinge, the new under-secretary, who believed that by accepting minor territorial losses, the Monarchy would agree to a separate peace and could even become a pillar of the anti-German alliance, since Germany would never forgive such a betrayal. He thought that the Czechs and South Slavs could be satisfied with an autonomous status similar to that of Hungary, thus transforming the Monarchy into a federation of four units. Lord Robert Cecil, now the Minister for Blockade added, that a ‘Balkanized’ Central Europe would make Russia too powerful.<sup>28</sup>

On 11 April, 1917 Leo Amery, now private secretary to the prime minister, explained that due to the ethnically mixed populations in Austria-Hungary, the creation of independent nation states was not only hard to attain but unrealistic. Autonomies and the federalization of the whole Central European region would be the best solution, he

<sup>27</sup> Memorandum by Eric Drummond, February 19, 1917, Foreign Office [Hereinafter: FO]/800/197, 166–169.

<sup>28</sup> Memorandum by Harding, March 29, 1917, FO 371/3081/78326.

proposed.<sup>29</sup> The advocates of a separate peace with the Monarchy found an influential new ally in the periodical *Round Table*. This was the organ of the ‘liberal Imperialists’, coming mostly from Britain’s so-called ‘white’ dominions: George Curzon,<sup>30</sup> Jan C. Smuts,<sup>31</sup> Alfred Milner<sup>32</sup> and the latter’s disciples often called ‘kindergarten’. From the South African War, they ‘learned’ that insistence on harsh terms might prolong a war unnecessarily. As ‘Imperialists’ (in the original sense of the word) they looked at the Habsburg Empire with some sympathy. Seeing the disintegration of the Russian Empire they also feared that “the break-up of Austria would make Prussianized Germany the only strong power between the Baltic and the Mediterranean.”<sup>33</sup> Milner did not look with favour upon the policies of certain members of the Foreign Office, and Seton-Watson’s *New Europe* group.<sup>34</sup> These colonials were already satisfied with the results of the war (Germany’s colonies had largely been conquered), and a compromise in Europe was not against their thinking.

Amery had a role in Lloyd George offering favourable terms to the Austro-Hungarian Monarchy through secret negotiations.<sup>35</sup> He considered U.S. President Wilson’s principle of national self-determination to be superficial and harmful; in his view the key to stable international relations remained the balance of larger states. Not surprisingly, Amery was sharply attacked by those who advocated the partition of the Monarchy. H. Wickham Steed, now foreign affairs editor of the *Times*, denounced those who were prepared to make a compromise peace with Germany in exchange for retaining the occupied German colonies.<sup>36</sup>

<sup>29</sup> Calder, Kenneth J., *Britain and the Origins of the New Europe 1914–1918*. Cambridge, 1976. 118–119.

<sup>30</sup> George Nathaniel Curzon, 1st Marquess Curzon of Kedleston (1859–1925): British statesman, viceroy of India, 1899–1905, secretary of state for foreign affairs, 1919–1924.

<sup>31</sup> Jan Christiaan Smuts (1870–1950): British statesman of South African (Boer) descent. Member of the War Cabinet (1917–18). Twice prime minister of the Union of South Africa.

<sup>32</sup> Alfred Milner, Viscount Milner (1854–1925), ardent British imperialist, Secretary of State for the Colonies, 1919–1921. From December 1916 to November 1918, he was a very influential member of Prime Minister David Lloyd George’s War Cabinet.

<sup>33</sup> May, Arthur J., *The Passing of the Hapsburg Monarchy, 1914–1918*. Philadelphia, 1968. II. 542.

<sup>34</sup> Gollin, Alfred M., *Proconsul in politics: A Study of Lord Milner in Opposition and in Power*. London, 1964. 538.

<sup>35</sup> Jeszenszky, Géza, „Az utolsó esély Ausztria-Magyarország megmentésére: a brit különbéke-ajánlat” [The last chance to save Austria-Hungary: the British offer for a separate peace], *Magyar Szemle* 32, 2023/5–6, 6–16.

<sup>36</sup> Rubinstein, 2000. 194–195.

In the spring of 1918, after the failure of the plan for a separate peace, the initial successes of the German offensive in the west led the Entente to overestimate the significance of the forces seeking to break up the Monarchy. On 24 February 1918, the minister for propaganda, Lord Northcliff, in a text drafted by Steed, submitted a proposal to the government, stating that since the policy of concluding a separate peace had failed, no option remained other than to “*try to break the power of Austria-Hungary, as the weakest link in the chain of enemy States, by supporting and encouraging all anti-German and pro-Ally peoples and tendencies.*”<sup>37</sup> In other words, the allegedly oppressed nationalities of the Monarchy were to be incited to revolt, promising them independence. At the end of October 1918, the complete economic and military collapse of the Monarchy (preceded by those of Bulgaria and Turkey) ended the four-and-a-half-year conflict. Its result was the disappearance of the Habsburg Monarchy, together with the break-up of historical Hungary. The final word on the fate of the Central European great power was not uttered by the statesmen, institutions or officials of the victorious Entente countries or even by the Slav émigrés and their British supporters, but by the peoples of Austria-Hungary, with their desire for peace and national independence. Substantial contributions to the process of disintegration were certainly made by Wickham Steed, Seton-Watson, the officials and expert advisers largely schooled on their writings, as well as the writers and politicians contributing to the weekly *The New Europe*; their work acted as a stimulus to movements inside the Monarchy as well. It was essentially due to their activity that the Slavs and Romanians of the Monarchy had the chance to choose whether they wanted to stay with the Austrians and Hungarians, whom they felt to be oppressors, and share with them the consequences of defeat, or whether they would rather explore the broad prospects offered by national independence, thus qualifying as allies of the victorious powers. The choice was not hard; the risks of independence were far less obvious than the advantages.

What plans did Britain have for Central Europe, and specifically for Hungary at the time of the Monarchy’s collapse? The weekly newspaper *New Europe*, edited by R. W. Seton-Watson, had been arguing for the break-up of the Monarchy since its launch in October 1916. In its 17 October, 1918

<sup>37</sup> Steed’s memorandum on Austria-Hungary February 13, 1918, FO 371/3134/28 051. Northcliffe’s version to the Cabinet: CAB 24, GT 3762, minute by Drummond FO 800/213. Cf. Steed, Henry Wickham, *Thought Thirty Years, 1892–1922. A Personal Narrative. II*. London, 1924. 187–189. and Seton-Watson, Hugh and Christopher, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. Seattle, 1981. 259–261.

issue, it published an article entitled “Our Conditions for Peace.” It outlined a program for partition based on ethnicity. An expanded version of this text was submitted to the Cabinet by Lord Northcliffe, the propaganda minister (and brother of Lord Rothermere, who campaigned for the revision of Hungary’s borders after 1926), and was published on 4 November in the *Times* and other leading papers in Britain, its Dominions and around the world under the headline “From War to Peace”. The fifth condition read:

*“The assurance to all the peoples of Austria- Hungary of their place amongst the free nations of the world and of their right to enter into union with their kindred beyond the present boundaries of Austria-Hungary. This involves the creation of independent Czecho-Slovak and Jugo-Slav States, the reduction of Hungary to the ethnographic limits of the Magyar race, and the union of all Rumanians with the present kingdom of Rumania. In the same way the Poles and Ukrainians of the Dual Monarchy must be free to unite with their co-nationals across existing frontiers, and it is obvious that the same right of self-determination cannot be denied to the German provinces of Austria, should they desire to enter Germany as a federal unit.”*<sup>38</sup>

Before it became apparent that unofficial propaganda policy had now become official government policy, Amery, the close confidant of Prime Minister Lloyd George and the well-known advocate of liberal imperialism, addressed a long memorandum entitled “The Austro-Hungarian Problem” to Foreign Secretary Balfour on October 22, a week before the collapse of the Monarchy. He warned that

*“President Wilson’s setting of the Czecho-Slovak claim in the forefront of his reply to Austria [...] may have been quite right at the moment, but I can’t help feeling that when it comes to the Peace Conference we shall have to face the Middle-European situation in a constructive, and not merely in an anti-German spirit. Otherwise, we shall simply turn Central Europe into a new Balkans” composed of weak, unviable states. The memorandum raised that “it will be necessary to face the Austro-Hungarian problem eventually, and to decide the principle on which we are going to settle it. To settle it on the principle of simply using our victory to satisfy the ambitions of our friends will inevitably create a state of unrest and instability which will sooner or later lead up to another war. [...] There are two principles on which we might attempt to create a lasting settlement. One is the ethnographic principle. On this basis German speaking Bohemia would either be allowed to join Germany, or form part of German Austria, as suggest-*

<sup>38</sup> Stuart, Campbell, *Secrets of Crewe House. The Story of a Famous Campaign*. London, 1920. 228.

*ed in the Emperor Charles's recent proclamation. Hungary would then be carved up, the north-western part going to the Czecho-Slovak state, the north-eastern to the Ukraine, the eastern to Rumania, the south to Serbia, the west to German Austria, and an irregular block in the centre being left to the Magyars. But the new Czecho-Slovak and Magyar states would obviously be incapable of a really independent existence, either from the economic or the defence point of view. They would have to enter into some sort of close federal union with their neighbours. In the case of Hungary, the union might be with Yugoslavia and Rumania, or with Yugoslavia, German Austria and Czecho-Slovakia. In the case of Czecho-Slovakia its geographical position would make it practically impossible for it to be in any federal system which did not include either Germany or German Austria. In other words the ethnographic solution leads us back to the necessity either of creating a new Austro-Hungary, though not necessarily a Hapsburg Austro-Hungary or one based on German-Magyar supremacy, or else of creating a new Danubian confederation, including Magyars, Yugoslavs, Rumanians and possibly Bulgars, leaving Czecho-Slovaks and German Austrians to attach themselves to Germany.*

*The other, and probable [sic] more practical basis is to take history and economics as well as ethnography into account and create states capable of a greater degree of real independence, making special provision for the "cultural" rights of minorities. On that basis one might break up the present Austria-Hungary into four states (excluding Galicia and Bukovina which would be divided between Poland, the Ukraine and Rumania): viz. Bohemia, including German Bohemia and Moravia, but excluding the Slovak districts of Hungary; German Austria comprising all the German speaking districts not in Bohemia or Hungary; Hungary as at present but minus Slavonia and Croatia; the latter together with the Slovene districts of Austria, Dalmatia, Bosnia- Herzegovina and Serbia would form the new Yugoslavia. Even these states, however, would still have to enter into federal relations with their neighbours, though possibly not quite so close as under the other scheme. And the necessity for this would be strengthened by sentimental considerations. A Bohemia which included German Bohemia could only command the patriotic interest of the German element if it was politically closely linked up with German Austria and Germany – just as South Africa can only enlist the unanimous patriotism of its population of both white races if it remain in the British Commonwealth. Hungary similarly could only hope to reconcile its Rumanian minority if it entered into some intimate and permanent pact with Rumania. To satisfy Czecho-Slovak sentiment it ought also to be closely associated with Bohemia and so with German Austria and Germany.*

*On this basis then permanent stability and prosperity could best be secured by a new Danubian Confederation comprising German Austria, Bohemia, Hungary, Yugoslavia, Rumania and probably also Bulgaria. Such a confederacy would no longer be under German Magyar domination. But the presence in it of a large German element would make its close association or even economic and defensive alliance with Germany almost inevitable in the long run. An alternative but probably less satisfactory solution – especially for the Czecho-Slovaks – would be to let German Austria and Bohemia join the German federation – to which they both once belonged – and let the others set up as a separate Danubian Confederation. The essential thing is to realize that whatever basis is taken for the creation of new units in the area now covered by Austria-Hungary, they cannot really be independent units. To attempt to create artificial sovereignties, especially on the basis of ‘spoils to the victor’, is only to create a new and more troubled Balkan Peninsula. The wisest course is to aim at securing the fairest and most workable rearrangement on national lines, but at the same time actively to encourage the idea of a new union, preferably one which would include the whole of the present Austro-Hungarian Empire (excepting Galicia and Bukovina), and Rumania, Serbia and Bulgaria as well. In such a union the different nationalities would find the solution of their nationalist rivalries and an ample field for prosperous development. That such a union would largely work in co-operation with Germany is also a fact which we should accept with a good grace. The co-operation will be of a very different character from the league between Hapsburg and Hohenzollern in the past.*

*The fact is that ‘Middle Europe’ is an inevitable and necessary outcome of this war whatever the actual issue of the struggle or the terms of peace imposed by the victors. In the long run the economic and defensive factors which make the whole of this region a natural unit in the present condition of the world, are bound to prevail over the exaggerated nationalism – German, Magyar, Serb, Bulgar, Czech – which has been at the root of this war. There is no possible solution which can wholly satisfy that nationalism, any more than there is any possible solution which can wholly satisfy Irish nationalism. But nationalism, at any rate in the exaggerated form in which it is represented by the class of parliamentarian whose political life consists in working it up, is not a permanent factor. The German variety of it is already in process of being cured by defeat. The wave of Bolshevism which threatens to submerge Ukrainian and Polish nationalism as soon as the support of German bayonets is withdrawn, might conceivably obliterate all the minor nationalisms of Austria-Hungary, even before this war is over, in the more elementary, and possibly more permanent, struggle between Bolshevik and Anti-Bolshevik.*

*In any case the various nationalities of Central Europe are so interlocked, and their racial frontiers are so unsuitable as the frontiers of really independent sovereign states, that the only satisfactory and permanent working policy for them lies in their incorporation in a non-national superstate. We can delay, but we cannot prevent the eventual coming of that superstate. To commit ourselves unreservedly to nationalism at the Peace Conference, and to ignore the inevitable coming of the larger non-national superstate, would be to commit precisely the errors which our grandfathers committed at the Congress of Vienna, when they settled Europe on the basis of legitimism, on which the war had been fought and argued, and not on the basis of the new nationalist forces which the war had called into being. A League of Nations based on the principle of nationalism might soon find itself as much of an anomaly and an obstacle to progress as the Holy Alliance in its day. In any case a lasting League of Nations cannot be built up on a chaos of independent sovereignties of every sort and size. The reduction of the present total of states to a limited number of groups, federations or “super-states” is an essential stepping-stone towards any higher integration. For the purposes of the war, we have rightly backed up Czecho-Slovaks, Yugoslavs and every anti-German and anti-Austrian movement we could find. But for the purposes of a lasting settlement, we must regulate the satisfaction of these national aspirations by the need of creating, or recreating, a larger super-national unity in Central and South-Eastern Europe.”<sup>39</sup>*

Amery’s arguments were based on his affinity with Hungary and its problems. He warned that it was impossible to draw correct ethnic (“ethnographic”) boundaries between the mixed, overlapping national communities within the territory of the Austro-Hungarian Monarchy. He must have been familiar with the views of Oszkár Jászi, the prominent editor of the journal *Huszadik Század*, on the problem of the nationalities.

<sup>39</sup> “The Austro-Hungarian Problem”, memorandum by L.S. Amery, October 20, 1918, with a covering letter to Balfour dated 22 October, 1918. Public Record Office [London], FO 371/3136. No. 177223/W3. The full text is available in Lojkó, Miklós (ed.), *British policy on Hungary, 1918–1919: a documentary sourcebook*. London, 1995. Doc. 6. 12–15. Online: <https://archive.org/details/SSEES0009> – Accessed: 25 October 2025. It was also published in Szávai, Ferenc (ed.), *British Diplomatic Papers on the Birth of the New Borders of Central Europe 1918–1920*. Szeged, 2024. [Hereinafter: Szávai, 2024.] Doc. 6. 85–88. I published it in Hungarian: “Egy előrelátó angol javaslat Közép-Európa föderatív rendezésére. Leo Amery memoranduma [An insightful English proposal for the federative rearrangement of Central Europe], *Archív-net. XX. századi történeti források* 17, 2017/6. <http://www.archivnet.hu/egy-elorelato-angol-javaslat-kozep-europa-foderativ-rendezesere-leo-amery-memoranduma-1918-oktober> – Accessed: 25 October 2025. Also, with an introduction in *Korunk* 30, 2019/8, 94–103.

Jászi in early 1918 wrote a book proposing the transformation of either the whole Monarchy or just Hungary into a federation of autonomous units, a sort of “*Switzerland of the East*”.<sup>40</sup>

Amery’s knowledge and understanding of the internal political and national problems of the Austro-Hungarian Monarchy was remarkable, and not marred by the prejudices of the advocates of a New Europe consisting of nationalist, allegedly nation-states. However, in the hectic days of the war ending the intricacies of Central Europe were unlikely to catch the attention of the decision-makers, like the foreign secretary let alone the prime minister. At first Amery’s memorandum aroused considerable interest in the Foreign Office. The Assistant Secretary of State for Foreign Affairs, Lord Robert Cecil (the son of former prime minister Lord Salisbury) minuted on the cover of the memorandum. “*I am in considerable sympathy with Capt. Amery’s views. Unless we can induce the small states, we are setting up to federate with one another the last state of Europe may well be worse than the first. This paper should be considered in the War Dept, with skilled technical assistance of the P.I.D. R[obert].C[ecil].*”<sup>41</sup> Thinking about the policy alternatives, and proposing the course to follow by the British government was left to the lower-ranking staff. They and other advisers managed to counteract Amery’s influence.

Harold Nicolson in his comments drew attention to the contradictions in the Czech claims and the ensuing difficulties. He thought that it was useless for the British to make confederation plans for other peoples, while the Greater Romanian and the new Yugoslav state would be more viable than the pre-war Romania and Serbia. He raised two important questions, however: first, whether Britain ought to play the role of an impartial judge between friends and foes or support the claims of the “friends” against the Germans and the Hungarians; and second, whether the new frontiers should be based on traditional strategic and economic considerations, or, in the new Europe of the League of Nations, such things would become

<sup>40</sup> Jászi, Oszkár, *A monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai Egyesült Államok* [The future of the Monarchy. The fall of dualism and the United States of the Danube]. Bp., 1918. On Jászi see Litván, György, *A twentieth-century prophet: Oscar Jászi, 1875–1957*. Budapest., New York, 2006. There is an excellent English summary of Jászi’s life: <https://books.openedition.org/ceup/2008> – Accessed: 25 October 2025.

<sup>41</sup> FO 371/3136/17223. Undated minute by Cecil and Balfour.

superfluous and outdated.<sup>42</sup> Lewis Namier,<sup>43</sup> who was erroneously considered in the Foreign Office an unbiased expert on Austro-Hungarian issues, gave a detailed (typed) opinion that overrode that of the politicians. He brushed Amery's worries aside by stating that the number of states would not change, only Serbia and Romania would receive "more sensible" borders. He thought it was too early to speculate about a Central European federation, when the leaders of the states themselves were as yet insecure about their own intentions. He expressed his firm belief that the League of Nations would greatly ease the unavoidable rivalries and would soon stabilize the situation.<sup>44</sup> These minutes persuaded both Graham, the assistant under-secretary, and Cecil, now the assistant secretary of state and the highest official to see the memorandum, both of whom at first had shown "considerable sympathy" with Amery's views, to disregard his recommendations.<sup>45</sup>

<sup>42</sup> Harold Nicolson's notes on Captain L. S. Amery's memorandum on the Austro-Hungarian problem, 22 October 1918. FO 371/3136/17223. See Szávai, 2024. Doc. 8. 91–92.

<sup>43</sup> Sir Lewis Bernstein Namier (1888–1960) was born as Ludwik Niemirowski in the Russian-controlled part of partitioned Poland, near Lublin, into a secular Jewish family. Unlike his father, he hated the Austro-Hungarian Monarchy, and, in multi-ethnic Galicia, sided with the Ukrainians against the Poles. He had strong negative feelings toward the reborn Polish state, which probably dated back to his university studies in Lviv. In 1907, he emigrated to the United Kingdom, and, in 1913, he became a British subject with an "Anglicized" name. During World War I, he worked for various British intelligence agencies, and in 1919, he became a member of the large British delegation to the peace conference. In that capacity, he described Poland's territorial claims in the East as unfounded, deliberately falsifying statistical data, and essentially it was him who drew the so-called Curzon Line, which led to the loss of Lwów and significant former Polish territories after World War II. From 1921, as a historian and lecturer at the University of Manchester, his work on English history and diplomatic history became increasingly widely recognized. Although he converted to Anglicanism for the sake of his second marriage, as a staunch Zionist he contributed to the creation of the State of Israel. Despite his political conservatism, he was partisan and biased on historical issues, too, especially those relating to Central Europe, and made no attempt to hide that. See Julia Namier, *Lewis Namier. A biography*. London: Oxford University Press, 1971. Also Beretzky, Ágnes, "Searching for a Sense of Belonging: Lewis Namier, a Champion of Galician Ukrainians at a Crossroads of Identities", *Orpheus Noster. A KRE Eszme-, Kultúr-, és Vallástörténeti Folyóirata* 17, 2025/3, 96–104.

<sup>44</sup> Lewis Namier's note on Captain Amery's memorandum in Szávai, 2024. Doc. 7. 89–90.

<sup>45</sup> FO 371/3136/17223. Minutes by Namier and Nicolson dated November 7. Cf. Rothwell, Victor H., *British War Aims and Peace Diplomacy, 1916–1918*. Oxford, 1971. 249.

It is tempting to deem the memorandum either as mere speculation entirely outside of reality, or as a prophecy foreseeing the European Union, but one should not overlook that when it was written the war was still going on and that Emperor-King Charles, too, still hoped to save his throne by the reorganization of his Empire along federal lines. No one in London suspected that it would collapse within days and its constituent parts would declare their independence. Amery lamented the Versailles territorial settlement's fragmentation of Central Europe into rump states, adding roughly 11,000 kilometres of borders to the map.<sup>46</sup> “*As one of the earliest British backers of the Pan-European Union – founded in 1923 – he was a great supporter of European federation.*”<sup>47</sup> A federation not including Britain, but a partner of the British Empire evolving into a federal union, the British Commonwealth.<sup>48</sup> Amery's predictions about the likely developments of the nation-state program being implemented have come true, and the idea of a European superstate has been realized in many respects in the European Union. Or will European unity be considered a utopia and soon disappear? And with it, will the illusion of an end to constant national conflicts and the oppression of national minorities also become a thing of the past?

---

<sup>46</sup> Hewitt, 2023. 252.

<sup>47</sup> Coudenhove-Kalergi, Richard N., *Europe Must Unite, with an introduction by the Rt. Hon. L. S. Amery, M. P.* Trans. Sir Andrew McFaydean, Glarus, 1939. 11–15, 107.

<sup>48</sup> Hewitt, 2023. 251, 253.

Kovács Gyula

## Munkaképtelen személyek törvényhatósági nyílt segélyezése Debrecenben 1930 és 1932 között

### BEVEZETÉS

„A szociálpolitika és a szegényügy két teljesen különálló tevékenység. Az egyik előzmény, a másik nagy részben következmény. A szegényügy feladata, hogy felkarolja azokat az egyéneket, kiken a szociálpolitika nem segített, vagy nem segíthetett. A kettő közül a szociálpolitikára hárul a nagyobb feladat. A szegényügy a szociálpolitika preventív tevékenységeinek tükré. [...] A szociálpolitikai tevékenység hézagossága a szegényügy működésének szükségességét egyenes arányban növeszti.”<sup>1</sup>

A lelegelettebbek támogatása minden korban kihívást jelentett a társadalom különböző szereplői számára. Korszakonként legfeljebb csak a megoldandó feladat nagyságrendje változott. Így különösen nagy teher volt a szegények támogatása a gazdasági válságok idején. Tanulmányomban a nagy gazdasági világválság 1930 és 1932 közötti időszakának debreceni szegénységélyezését vizsgálom. A választásom azért esett erre az periódusra, mert a gazdasági hanyatlás és a legsúlyosabb válság éveit foglalja magában, és a szegénységélyezés vonatkozásában a két világháború közötti időszakban a debreceni törvényhatóság ekkor szembesült a legnagyobb próbatétellel.

### A SZEGÉNYSEGÉLYEZÉS ORSZÁGOS ÉS DEBRECENI TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI

A magatehetetlen szegényekről való gondoskodás hosszú időn keresztül jórészt a család, a települési közösség vagy az egyház feladata volt a nyugati kultúrkörben. A szegénységélyezés, mint feladat ellátásában azonban hangsúlyeltolódás következett be az évszázadok folyamán. A család és az egyház szerepe folyamatosan csökkent, míg a helyhatóságok és az állam szerepe ezzel párhuzamosan egyre inkább növekedett. Ez a folyamat, ha a nyugat-európai országokhoz képest fáziskéséssel is, Magyarországon szintén lezajlott. A szociális kérdések a 19. század második felétől, a gazdasági fejlődés felgyorsulásával párhuzamosan kezdtek a közigazgatás látóterébe kerülni Magyarországon. A települési szegénygondozás egyre nagyobb jelentőségűvé vált a hagyományos magánjótékonyság mellett. A szegényügy azonban ennek ellenére sem

<sup>1</sup> Hilscher Rezső: Szociálpolitika, szegényügy és jótékonyosság. = *Szegényügy*, 1917. 1. sz. 2–8. (Továbbiakban: Hilscher, 1917.) 4.

került a helyi közigazgatás fókuszába, inkább csak a kényszerűen ellátandó feladatok közé tartozott. A dualista időszakban az 1871. évi XLIII. tc. 131. § kötelezte először az „illetőségi községeket” arra, hogy gondoskodjanak az önmaguk fenntartására képtelen szegények ellátásáról, ha arra a jótékonyági szervezetek és magánszemélyek adományai nem lennének elégségesek.<sup>2</sup> A helyhatóságok ilyen irányú kötelezettsége tehát csak másodlagos volt. A második, a szegényügyhöz kapcsolódó törvény az 1875. évi III. tc. volt, mely az intézeti betegápolás költségviselését szabályozta, és hozzátartozók hiányában ezeket a költségeket is arra a településre terhelte, mely községi illetőséggel rendelkezett.<sup>3</sup> A szegényügyet is érintette a kihágási büntetőtörvény, mely 1880-tól kezdve büntette a hatósági engedély nélküli koldulást.<sup>4</sup> A községek szegénygondozási kötelezettségét részletezte tovább az 1886. évi XXII. tc., melyet szokás „második községi törvénynek” is nevezni.<sup>5</sup> Ezt követően az 51000–1899. számú „a községek által gyakorlandó közsegélyezés módjáról és mértékéről” alkotott belügyminiszteri rendelet is fontos mérföldkőnek tekinthető.<sup>6</sup> A rendelet ugyanis megkövetelte a községektől, hogy szabályrendeletet alkossanak a szegénygondozásról és a közsegélyeseket nyilvántartó szegénykatasztert állítsanak fel. A szegényügyhöz szintén kapcsolódott a 1907. évi XIX. és XLVI. törvény, melyek a segélyekkel, a betegség- és balesetbiztosítással, munkaházak építésével, valamint egyéb szociális támogatásokkal foglalkoztak.<sup>7</sup> Végül pedig szükséges megemlíteni, hogy az első világháború testi és lelki sérültjeinek sokasága nagyban hozzájárult a szegényügy két világháború közötti terheinek növekedéséhez. Debrecenben 1872-től működött szegényügyi bizottság, és már 1913-ban sürgették közgyűlési képviselők egy szociálpolitikai ügyosztály felállítását.<sup>8</sup> Ez azért volt indokolt, mert például 1912-ben a városvezetés a rendőrséget volt kénytelen megbízni az élelmiszerek kiosztásával

<sup>2</sup> Pólya Jakab: A szegényügy. = *Nemzetgazdasági Szemle*, 1883. 1. sz. 44–57. (Továbbiakban: Pólya, 1883.) 45.

<sup>3</sup> Pólya, 1883. 46.

<sup>4</sup> Stipta István: Adalék a Horthy-korszak szociális igazgatásának történetéhez. In: *Ünnepi kötet Dr. Czucz Ottó egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk. Homoki-Nagy Mária–Hajdú József, Szeged, 2016. 599–606. (Továbbiakban: Stipta, 2016.) 600.

<sup>5</sup> Major Zoltán László: Megjegyzések Debrecen város szociálpolitikájához az 1920–1944 közötti időszakban. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*. Szerk. Gazdag István, Debrecen, 1989. 81–90. (Továbbiakban: Major, 1989.) 81.

<sup>6</sup> Megyeri-Pálffy Zoltán: A szegényügy „helye” a törvényhatósági jogú városokban a dualizmus korában. = *Jogtörténeti Szemle*, 2024. 3. sz. 42–49. 44.

<sup>7</sup> Major, 1989. 81.

<sup>8</sup> Uo.

és a népkonyha működtetésével.<sup>9</sup> Az első világháborút követő válságos időszakot követően a szegényügyi bizottság megszűnt, és 1925. január 1-jétől a népjóléti bizottság lépett a helyére. Ekkor választották hatévi időtartamra a bizottság tagjává Vásáry Istvánt, a későbbi polgármestert is. A bizottság elnöke Csűrös Ferenc közművelődési tanácsnok lett, aki a gazdasági világválság éveiben a debreceni szociálpolitikát közvetlenül irányította. A népjóléti bizottság hatáskörébe tartozott a szegénysegélyezés és a szegényházi beutalások, egyéb ügykörébe eső szociális ügyekben pedig mint véleményező és javaslattevő szerv működött. A bizottság hatáskörébe tartozó ügyeket végrehajtó szervként a népjóléti hivatal intézte, melynek legfontosabb feladata a természetbeni segélyek kiosztása volt.<sup>10</sup> A népjóléti hivatal 1927-től az akkor megnyílt Népház épületében működött, az egyik népkonyha és az anya- és csecsemővédő otthon mellett.<sup>11</sup> A szegénysegélyezés szervezete a válság tárgyalt időszakában sem változott.

#### A GAZDASÁGI VILÁGVÁLSÁG HATÁSA A MAGYAR HATÓSÁGI SZEGÉNYSEGÉLYEZÉSRE ÉS A SZEGÉNYSEGÉLYEZÉS ÁLTAL ÉRINTETT SZEMÉLYI KÖR

A világválság a szegényügyre is kifejtette negatív hatásait. A belső fogyasztás visszaesése, az adóbevételek csökkenése miatt az állami és helyhatósági bevételek csökkentek, miközben az általános elszegényedés következtében a szegénysegélyezés költségigényei jelentősen megnöttek. A gazdasági helyzet 1931-ben különösen kritikussá vált, mivel az év tavaszától az ország fizetőképessége állandó veszélyben volt, és felmerült az államcsőd lehetősége.<sup>12</sup> Az 1931 nyarán bekövetkező pénzügyi válságból eredő gazdasági megszorítások pedig mind az állam, mind pedig a helyhatóságok mozgásterét behatárolták a szegénysegélyezés kezelésében. Tovább rontotta a szegények kielégítő támogatásának esélyeit a helyhatóságok nagymértékű eladósodottsága is. A szegénysegélyezés az állami és helyhatósági közigazgatás viszonylag elhanyagolt területének számított. Nem a szegények megfelelő ellátásának irányába mutatott az sem, hogy éppen 1932-ben szűnt meg a népjóléti és munkaügyi minisztérium, így a szociálpolitika belügyminiszteri felügyelet mellett szinte teljes egészében önkormányzati feladat lett.<sup>13</sup> Ezen túlme-

<sup>9</sup> Lengyel Zoltán: *A debreceni szociálpolitika útjai*. Debrecen, 1935. (Továbbiakban: Lengyel, 1935.) 4.

<sup>10</sup> Major, 1989. 81.

<sup>11</sup> Lengyel, 1935. 20.

<sup>12</sup> Romsics Ignác: *Bethlen István*. Bp., 1999. 324.

<sup>13</sup> Stipta, 2016. 599.

nően az sem szolgálta a szegények segélyezésének ügyét, hogy a magyar állam és társadalom részéről hiányoztak az átfogó szociálpolitikai tervek. Ennek pedig az volt a hátterében, hogy nem vizsgálták kellő alaposággal a nyomor okait, és ennek következtében a megtett intézkedésekből hiányzott az átgondoltság, amely a hatékonyságot növelte volna. Az sem szolgálta a megfelelő segítségnyújtás ügyét, hogy az állami szervek, illetve a helyhatóságok többségének részéről hiányzott a szegénységből származó problémák differenciált megközelítése. Számos településen a munkaképeseket és munkaképteleneket ugyanazokkal a természetbeni segélyekkel támogatták, és ezek a juttatások csak a nehéz helyzetbe került emberek pillanatnyi létfenntartását szolgálták. A szegények támogatása tekintetében nem volt az érintettek között együttműködés, mivel a szegénységélyezés számos településen a helyi hatóságok, egyházak és jótékonyági egyesületek keretein belül és sok esetben egymástól elszigetelten zajlott. A Gömbös-kormány 1932 októberében meghirdetett kormányprogramja sem fejthetett még ki hatást a tárgyalt időszakban a szegények sorsára, pedig a szociáldemokraták már néhány héttel a megalakulása után kérdőre vonták, hogy nem tesz semmit a szegénység visszaszorításáért.<sup>14</sup> Azt is felvetették, hogy a munkaadók lényegesen kevesebb embert vettek fel, mint amennyit elbocsátottak, és ezáltal tovább növekedett a különböző típusú ellátásra rászorulóak száma.<sup>15</sup> A munkaerőpiacra való visszakerülés pedig a fizikai munkára képes egészséges embereknek számára is nagy kihívást jelentett, nem hogy a még rosszabb helyzetben lévő csökkent munkaképességűeknek.

A szegénységélyezés nem érintett mindenkit a nehéz anyagi helyzetben lévő emberek közül. A korszakban ugyanis a felnőttek szegényügyi védelme a munkaképesek és a munkaképtelenek támogatására volt felosztható. A munkaképes szegények támogatása különböző, hatóságiilag szervezett ínségakciók keretében végzett munka ellenében történt. Csak az orvosi igazolással rendelkező munkaképtelen személyek voltak részesíthetők ellenszolgáltatás nélküli támogatásban, a tulajdonképpeni szegénységélyben. A választóvonal azonban elmosódottabb volt a két csoport között. Ahogy Hirschler Rezső, a korszak jelentős szociálpolitikusa írta, „*nagyon kevesen vannak a szegényügy tevékenységét ma igénybe vevők közül olyanok, akik valamelyes munkaerő birtokában ne lennének.*”<sup>16</sup> Ebből következően a szegénységélyezés alanyainak többsé-

<sup>14</sup> Százvezrek betevő falat nélkül. *Népszava*, 1932. december 15. 7.

<sup>15</sup> Sokáig nem fogják túrni ezt az állapotot az éhező tömegek. *Népszava*, 1933. január 26. 7.

<sup>16</sup> Hilscher, 1917. 4.

ge korlátozott munkaképességgel rendelkezett ugyan, de képtelen volt például az ínségakciók keretében végzett nehéz fizikai munkák végzésére. A korszak különböző forrásaiban közsegélyesként említik ezt a személyi kört, akiknek a hatósági támogatása állandó feladat volt a települések számára. A hagyományos felfogás szerint őket tekintették szegényeknek. Ez a megközelítés azonban változóban volt, mert például a szombathelyi szociálpolitika irányítója, Pálos Károly szerint szegénynek volt tekinthető az is, „*aki munkájáért fizetett bérből nem képes magát és családját a legszerényebben sem eltartani*”.<sup>17</sup> Sok munkaképes személy azonban még ilyen rosszul fizetett munkához sem jutott hónapokon keresztül. Az ilyen személyek a különböző, téli ínségakciókhoz kötődő, munka ellenében történő támogatást személyes jelentkezés útján kérhették a helyhatóságoktól. Ahogy azt Inántsý-Papp Elemér korabeli szakpolitikus megfogalmazta, „*a szegénygondozás és az ínségakció között az alapvető eltérés abban van, hogy amíg a szegénygondozás a munka- és keresőképtelen egyének ellátásával foglalkozik, addig az ínségakciók a munkaképes, de a megfelelő munkaalkalom hiánya miatt keresettel nem rendelkezők támogatását kívánják megvalósítani*”.<sup>18</sup>

A fentiekből is látható, hogy a „szegény” fogalmának meghatározása, egyáltalán a szegények kategorizálása korántsem volt egyszerű feladat. A válság éveiben a támogatásra szorultakkal kapcsolatban több kategorizáció is született. Megemlíthető az országosan ismert, Esztergár Lajos pécsi szociálpolitikus által is használt osztályozás, mely a szegényeket a következő három csoportra osztotta:

1. A munkaképtelen szegények, akik munkavégzés nélkül részesülhettek segélyben.
2. A munkanélküli munkaképes szegények voltak az „ínségesek”, akik csak akkor kaptak segélyt, ha szükségmunkát vagy ínségmunkát (fizikai munkát) végeztek attól függően, hogy milyen iskolázottsággal rendelkeztek.
3. A munkakerülő szegények, akik magatartásukért különböző hatósági szankciókra számíthattak.

Ezen túlmenően születtek csoportosítások más szerzőktől is. Így például a debreceni szociálpolitika jeles szakértője, Lengyel Zoltán közgyűlési képviselő a szegényeket szintén három kategóriára osztotta:

<sup>17</sup> Pálos Károly: *Szegénység és szegénygondozás*. Szombathely, 1934. (Továbbiakban: Pálos, 1934.) 9.

<sup>18</sup> Inántsý-Papp Elemér: A városok szociálpolitikai tevékenysége. = *Városi Szemle*, 1940. 1. sz. 655–688. (Továbbiakban: Inántsý-Papp, 1940.) 667.

1. Akik nem rendelkeznek vagyonnal és dolgozni is képtelenek, így állandó segélyezésre szorúlnak (öregék, mozgáskorlátozottak és betegek).
2. Akiknek nincs vagyonuk, de munkaképesek, ezek a passzív ínségesek. Őket addig kell segélyezni, amíg nincs munkájuk.
3. Akiknek van ugyan vagyona, de rajtuk kívül álló okok miatt átmenetileg segélyezni kell őket, ők az átmeneti ínségesek.<sup>19</sup>

A tanulmány a következő fejezetekben azokkal a szegényekkel foglalkozik majd, akiknek nem volt vagyonuk és egészségi állapotuk miatt nehéz fizikai munkát végezni is képtelenek voltak, így bevezetésre kerültek a szegénykataszterbe.

#### A SZEGÉNYSEGÉLYEZÉS KÜLÖNBÖZŐ FORMÁI

A szegénysegélyezés, melyet a korabeli döntéshozók és szakemberek szegénygondozásnak is hívtak, zárt vagy nyílt formában valósult meg. A zárt szegénygondozás esetében intézetekben, szegényházakban helyezték el az arra rászorult szegényeket, ahol szállást és ellátást biztosítottak a számukra. A Debreceni Városi Szegényház 1895-ben nyitotta meg a kapuit, de a felekezeti szegényházak vele egyidejűleg továbbra is működtek. A továbbiakban a zárt szegénygondozás intézményeivel a tanulmány keretein belül nem foglalkozom.

A nyílt szegénygondozásnak négy eszköze volt: a készpénzsegélyek, illetve a természetbeni segélyek fizetése, a szegények gyógyszerátogatása, az egri norma bevezetésével kapcsolatos feladatok. A készpénzsegély a nyílt szegénygondozás legegyszerűbb formája volt, melynek keretében a segélyező havi vagy heti, illetve eseti pénzsegélyt adott a segélyezettnek. Leginkább a havi segélyezés volt elterjedt, melynek keretében a helyhatóságok 4–10 pengő segélyben részesítették a rászorultakat.<sup>20</sup> Számos esetben a helyhatóságok a közsegélyesek lakbérét fizették ki a lakástulajdonosoknak. A városi nyílt szegénygondozás körében a pénzsegélyeknél nagyobb szerepe volt a természetbeni segélyeknek. Ebben nyilván annak a hatóságok által meghatározott célkitűzésnek volt szerepe, hogy a kiutalt segélyek tényleg arra a célra legyenek fordítva, melyre adták őket. Az általánosan elterjedt korabeli felfogás szerint a segélyeket nem lehetett kizárólagosan készpénzben nyújtani, mivel a támogatottak többsége nem létfenntartási célra használja azt fel. Ezen álláspont alapján a segélyezésnek úgy kell történnie, hogy biztosítsa

<sup>19</sup> Lengyel, 1935. 27.

<sup>20</sup> Lengyel, 1935. 26.

a segélyezették számára a létfenntartáshoz szükséges minimumot, ehhez pedig élelmiszerre, tüzelőanyagra, lakbérre és ruházatra, illetve kisebb háztartási kiadásokra (szappan, gyertya, gyufa, petróleum, tű, céna stb.) van szükség. A jelentkező szükségleteket a helyhatóság szerezte be és lehetőség szerint természetben adta oda a támogatott személyeknek. Arra azonban ügyeltek, hogy a segélyként odaadott áruk jó minőségűek és olcsók legyenek.

A természetbeni segélyezés keretében a juttatások legkülönbözőbb formáit lehetett megtalálni, így az étkeztetés (ebédosztás, tejakció, ingyen kenyér, egyéb élelmiszer és iskolai tejosztás, levesosztás a melegedő szobákban stb.), ruhaosztás, tüzelőanyag-osztás.<sup>21</sup> A természetbeni segélyek kiadását a települések számos esetben utalványok beváltásához kötötték. Arra is volt példa, hogy a helyhatóságok szükséglakásokat bocsátottak a közsegélyes családok rendelkezésére. Inántsy-Papp Elemér még 1940-ben is azt jegyezte meg, hogy mind a főváros, mind pedig a vidéki városok esetében a természetbeni segélyezésnél a részben vagy teljesen munkaképtelen szegényekre és a munkaképes ínségesekre eső költségek együtt számolták el.<sup>22</sup> Így még az 1930-as évek végén sem voltak arra nézve pontos adatok, hogy a települések a két csoport támogatására külön-külön mennyit áldoztak. A természetbeni segélyezésnél a legnagyobb költségvetési tételt az étkeztetési akció jelentette, mivel ennek keretében került sor az ebédosztásra, a népkonyhák működtetésére. A kiosztásra kerülő ételeket rendszerint a város különböző pontjain berendezett főzőhelyeken készítették el, és ezeken a helyeken történt az ételadagok kiosztása is. Természetesen az ebédosztás a legnagyobb méretű a téli hónapokban volt, sőt voltak olyan városok, amelyekben kizárólag ezekre a hónapokra korlátozódott.<sup>23</sup> Az ingyenes ebédek alternatíváját az elsősorban sokgyermekes családoknak kiosztott élelmiszerutalványok jelentették, amelyeket a helyhatóság által megállapított helyen (tejcsarnok, hentesüzlet stb.) lehetett beváltani.<sup>24</sup> A magyar helyhatóságok jelentős hányada a segélyezés tekintetében a „vegyes rendszert” alkalmazta, mely a gyakorlatban azt jelentette, hogy az étellemezés természetbeni segélyek révén valósult meg, míg a lakbér és az egyéb apróbb kiadások kifizetéséhez a rászorult személyek készpénzsegélyt kaptak.<sup>25</sup>

<sup>21</sup> Inántsy-Papp, 1940. 519.

<sup>22</sup> Uo.

<sup>23</sup> Inántsy-Papp, 1940. 520.

<sup>24</sup> Inántsy-Papp, 1940. 521.

<sup>25</sup> Pálos, 1934. 109.

A közgyógyoszer-ellátás komoly kiadásokat jelenthetett egy-egy helyhatóságnak. Az ellátás keretébe nem csak a gyógyszerek, hanem a gyógyászati segédeszközök és a gyógyfürdős kezelések is beletartozhattak. Ebben az ellátásban egyaránt részesültek a közsegélyesek és az ínséges munkanélküliek is, a költségek elkülönítésére ennél a költségnemnél sem került sor, még az 1930-as évek végén sem.<sup>26</sup> A közsegélyesek és az ínségesek támogatásához kapcsolódó terhek jelentős része azonban nem a települések, hanem a kórházak költségvetésében jelentkezett. A helyi szegénysegélyezésnek hosszú ideig nem volt országosan egységes normája, mivel minden település a saját adottságainak megfelelően volt köteles gondoskodni a területén élő szegényekről. Ahogy Pálos Károly megállapította, hogy „*ez a segélyezés csak annyiban rendszer, hogy az ellátás rendszeresen kevésnek bizonyul és a segélyezett rendszeresen koldulni kénytelen*”.<sup>27</sup> Az 1920-as évek végétől azonban egyre inkább népszerűvé vált az egri norma, amelyet a helyi kezdeményezések után 1936-ban a 180000. számú belügyminiszteri rendelet szegénygondozási rendszerként országosan is bevezetésre ajánlott, és melyet ekkortól kezdve magyar normának hívták. Az egri norma, mint szegénysegélyezési rendszer lényege az volt, hogy a szegények megsegítésére szánt adományokat irányított módon begyűjtötték, és oda juttatták el, ahol a szükség felmerült. Ezen rendszer szereplői egyrészt a polgármester elnöklétével működő szegényügyi bizottság, másrészt társadalmi munkában dolgozó személyek, harmadrészt pedig civil szervezetek voltak.<sup>28</sup> A bizottság tagjai összeírták a segélyre szorulókat, környezettanulmányokat végeztek és részt vettek a támogatott személyek ellenőrzésében. A normát Oszlay Oswald ferences házfőnök dolgozta ki, aki elégedetlen volt a szociális gondoskodás korábbi, alkalmi ellátáson alapuló rendszerével. Elképzelése szerint a városi szegényügyi hivatalnak szegénytörzskönyvet, vagy más néven regisztert kellett alkotnia, melybe személyes látogatások révén gondosan elkészített környezettanulmányok után felveszik az adott város szegényeinek adatait, akiknek elsősorban a lakhatását volt szükséges készpénzzel támogatni, ezt az összeget pedig közadakozással kellett összegyűjteni. A lakhatás támogatását pedig azzal indokolták, hogy a norma megvaló-

<sup>26</sup> Kupinszky Sándor: Debrecen szegényügye. In. *A mai magyar szociálpolitika. Az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Szerk. Martonffy Károly, Bp., 1939. 525–537. 536.

<sup>27</sup> Pálos, 1934. 108.

<sup>28</sup> Egresi Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–1939*. Bp., 2008. 219.

sítása során a fő cél az állandó jellegű, otthoni szegénygondozás volt.<sup>29</sup> Ezzel párhuzamosan a közterületi kéregetést pedig rendőri intézkedésekkel igyekeztek felszámolni.

A koldulás egri norma szerinti visszaszorításának voltak más eszközei is. Így például a pécsi városvezetés a koldulás visszaszorítása érdekében élelmiszerjegyeket hozott forgalomba, és arra kérte a város lakosságát, hogy ezeket adja oda a kéregetőknek. A koldulás, mint életforma felszámolása érdekében a helyi városvezetés igyekezett elkérni a jótékony egyesületeknél, egyháznaknál segélyért jelentkezőkről az ilyenkor kibocsátásra került törzskönyvi lapkivonatot, amely tartalmazta az illető személy előző segélyeit. A segélyező szervezetnek a nyújtott segélyt a lapra fel kellett vezetni, és ezzel együtt a segélyezés megtörténtéről a polgármesteri hivatalt is értesíteni kellett. Az egri norma tehát abban tekinthető újszerűnek, hogy az egyszeri akciókon túllépve igyekezett összehangolni a szegénygondozás vonatkozásában a közigazgatás, a jótékonyági egyesületek és az egyéni adományozók törekvéseit. A szereplők közötti együttműködés erősítése jegyében Pécsen még tanfolyamot is szerveztek, melyen a társadalmi egyesületek, egyházak által kijelölt személyek vettek részt, azzal a céllal, hogy kiképezzék őket a szociális munkára, majd pedig gondnokul rendelhessék őket a szegények mellé.<sup>30</sup> Az egri norma szerinti nyílt szegénysegélyezés azonban az ország sok más településéhez hasonlóan csak 1936 januárjában került bevezetésre Debrecenben. A kései megvalósításra annak ellenére került sor, hogy az egri norma szervezettséget vitt a nyílt szegénysegélyezésbe, nem voltak jelentős adminisztrációs kiadásai, jelentősen csökkentette a koldusok számát, valamint a nagy vagyonnal rendelkező magánszemélyeket is jelentősebb adakozásra készítette.<sup>31</sup>

Speciális csoportot jelentettek a közsegélyeseken belül az időlegesen munkaképtelen személyek. A számos település számára mintaként szolgáló Pécsen az a gyakorlat alakult ki, hogy ezen személyek éppen olyan mértékű segélyekben részesültek, mint a munkaképes társaik. Ebben az esetben azonban a segélyt mintegy előlegként kapták, melyet egészségük visszanyerése után le kellett dolgozniuk. Ha ez nem így történt, akkor kizárták őket a támogatottak közül. Pécsen egyébként a munkaképtelenek foglalkoztatására is sor került, mely gyakorlat kezdetben tiltakozást váltott ki az érintettek részéről. Azonban idővel elfogadottá

<sup>29</sup> Stipta, 2016. 601.

<sup>30</sup> Esztergár Lajos: *Gyakorlati szociálpolitika*. Pécs, 1933. (Továbbiakban: Esztergár, 1933.) 122.

<sup>31</sup> Lengyel, 1935. 31.

vált körükben, hogy a nyújtott segély fejében mindenki végez a foglalkoztatóban egy kis munkát. Ennek meg volt az az előnye, hogy egy részük nem csavargott és koldult a városban. Betegségük esetén a város gondoskodott az egészségügyi ellátásukról, illetve a rájuk költött pénzeszegek egy része önkéntes adományokból és társadalmi gyűjtésből származott, melyeket karitatív szervezetek szedtek be.<sup>32</sup>

#### A SZEGÉNYSEGÉLYEZÉssel KAPCSOLATOS TÖRVÉNYHATÓSÁGI LÉPÉSEK DEBRECENBEN

Más helyhatóságokhoz hasonlóan Debrecenben is meglehetősen nagy káosz jellemezte a rászorulókat támogatását. Már a válság kezdetén problémaként jelentkezett egyrészt a támogatandó személyek létszámának meghatározása, másrészt a segélyekkel kapcsolatos visszaélések visszaszorítása, illetve ehhez kapcsolódóan az adományozó társadalmi szervezetek szabályozása. A városvezetés 1930-ban szabályrendelet alkotása révén igyekezett a szegénységélyezés rendszerén módosítani. A szabályrendelet tervezetét a város népjóléti hivatala dolgozta ki azzal a céllal, hogy rendet tegyen a segélyezés kérdésében. A helyzet ugyanis az volt, hogy a hatósági szegénységélyezést ugyan a népjóléti hivatal végezte, de mellette nagyszámú társadalmi egyesület is foglalkozott a szegények ellátásával. A népjóléti hivatal és a társadalmi szervezetek között viszont alig volt együttműködés. Így előfordult, hogy egyes személyek több helyről is részesültek támogatásban, míg mások sehonnan sem. A tervezet szerint az együttműködésben részt vevő feleknek meg kellett állapodniuk abban, hogy az általuk segélyezett névsorát egymás rendelkezésére bocsássák.<sup>33</sup> A tervezetben szereplő másik javaslat szerint a városi költségvetésben szereplő összeg meghatározásánál figyelembe vették volna a jótékonyági intézmények e célra fordított költségeit is. A nyilvántartás megkönnyítése érdekében a város népjóléti hivatala szegényigazolványt állított volna ki a nyilvántartásba bekerült személyeknek. A rendelettervezet szerint az egyházak és a társadalmi egyesületek is csak olyan személyeket részesíthettek volna rendszeres segélyezésben, akik a nyilvántartásban szerepelnek. A nyújtott segély értékét és annak jellegét be kellett volna vezetni az igazolványba. Emellett az egyházak és társadalmi szervezetek is kötelesek lettek volna az általuk segélyezett személyek rendszeres és eseti segélyezésével kapcsolatban nyilvántartást vezetni. Amelyik szervezet ezen kötelezettségét nem teljesítette volna, 500 pengő

<sup>32</sup> Esztergár, 1933. 162.

<sup>33</sup> Szabályrendelet a szegénységélyezés ügyében. *Debreczeni Független Újság*, 1930. április 18. 8.

bírságot lett volna köteles befizetni a szegényalapba.<sup>34</sup> A szabályrendelet tervezete azonban már bizottsági egyeztetés során komoly vitát váltott ki a városvezetésen belül, mert ugyan a közjótékonysági bizottság általánosságban elfogadásra ajánlotta, viszont a jog- és pénzügyi bizottság a rendelet megalkotását nem látta szükségesnek és a napirendről való levételét javasolta.<sup>35</sup> Végül a közgyűlési többség arra való hivatkozással, hogy a készülő jogszabály sérti a társadalmi szervezetek autonómiáját, név szerinti szavazás után nem szavazta meg a szegénységélyezési szabályrendelet hatályba léptetését.<sup>36</sup> A szabályrendelet megalkotásának elmaradása a szegénykataszter népjóléti hivatal részéről való fenntartását nem érintette, mivel az már régen fennálló törvényhatósági kötelezettség volt. Az 1932-es évben például a hivatal 452 családot tartott nyilván, akik havi 4–12 pengő közsegélyben részesültek a szegényalapból. Ugyancsak ezen személyek között 40 öl fát osztott ki a város a karácsonyi ünnepek előtt.<sup>37</sup>

Környezetanulmányok készítését 1932-től belügyminiszteri rendelet írta elő,<sup>38</sup> de a jogszabály már csak egy korábban kialakult gyakorlatot rögzített. A közsegélyre való jogosultág megállapítása során készült környezetanulmányok mintaként szolgáltak az ínségmunkára való jelentkezések elbírálása során is. Így mindkét támogatás esetében a jogosultság elbírálásánál a jelentkezők esetében a rászorultságot a helyszínen rögzített környezetanulmány alapján kellett megállapítani. Az így felvett adatokat pedig az áttekinthetőség, valamint a változások követése céljából kartotékrendszerben kezelték. Az adatok a jelentkező személyi, családi és jövedelmi viszonyaira vonatkoztak. Ezen túlmenően a rendelet értelmében az egyéni lapon fel kellett tüntetni minden olyan támogatást, amelyet az illető személy akár a helyhatóságtól, akár különböző jótékonysági szervezetektől kapott. A fent említett rendelet újabb kötelezettségként ugyanakkor azt is előírta, hogy a rászorult személyeket a többszörös segélyezés okozta aránytalanságok elkerülése céljából az egyéni lap adatait tartalmazó igazolvánnyal kellett ellátni. A kiadott

<sup>34</sup> A szegénységélyezési szabályrendelet-tervezet a jog- és pénzügyi bizottság előtt. *Debreceni Független Újság*, 1930. május 8. 7.

<sup>35</sup> 235/1930. bkgy. számú határozat a szegénységélyezésről szóló szabályrendelet megalkotásához kapcsolódó előterjesztésről. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára (Továbbiakban: MNL HBVL) IV. 1403. a. 39. k.

<sup>36</sup> Nagy vita után vetette el a közgyűlés a szegénységélyezési szabályrendeletet. *Debreceni Független Újság*, 1930. május 16. 3.

<sup>37</sup> Csűrös Ferenc: Debrecen harca a munkanélküliséggel. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1934. 1. sz. 69–73. (Továbbiakban: Csűrös, 1934.) 73.

<sup>38</sup> 185400/1932. belügyminiszteri rendelet. *Városok Lapja*, 1932. november 15. 355.

igazolványba pedig mind a hatóságok, mind pedig a jótékonyági szervezetek kötelesek voltak rögzíteni a nyújtott segélyek összegét. A rendelet ugyan részben a törvényhatóság és a jótékonyági szervezetek közötti együttműködés erősítését szolgálta, de a tárgyalt időszakban helyi szinten már nem fejtett ki jelentős hatást.

Korábban említésre került, hogy a természetbeni segélyezésen belül fontos szerepet játszott a népkonyhák működtetése. Idővel pedig egyre fontosabbat, mivel 1930 őszén már arra is volt példa, hogy Debrecen utcáin az éhségtől estek össze a helyi, vagy vidékről beköltözött munkakeresők. Ebben a helyzetben Holló János helyi szociáldemokrata vezető azt javasolta a városvezetésnek, hogy azoknak a személyeknek, akiknek nem tudnak munkát adni, illetve a nehéz fizikai munkára képtelenek, ingyenes népkonyhai ellátást kell nyújtani, ha el akarja kerülni a társadalmi elégedetlenség kirobbanását.<sup>39</sup> Az év végére pedig annyira súlyos lett a helyzet a városban, hogy a törvényhatóság kénytelen volt harmadik népkonyhát és a rászorultak gyermekei számára második napközi otthont is felállítani.<sup>40</sup> A városvezetés gazdasági megfontolásokból alapvetően a téli népélelmezést tartotta fontosnak. Ennek jegyében 1930. november 15-én nyitották meg a harmadik népkonyhát.<sup>41</sup> Így a város határain belül népkonyha már három helyen működött, mégpedig a Népházban, a Ghillányi-laktanyában, valamint a Kishegyesi úton működő szegényházban. Népkonyhai segélyben részesültek a közsegélyesek mellett az ínségesek 6–12 év közötti gyermekei is, míg a 3–6 év közötti családtagjaik a városban működő hét napközi otthonban részesültek ellátásban.<sup>42</sup> A városi népkonyhák az 1930–1931. évi téli időszak alatt összesen 1926 személy étkezett, ezek közül 740 felnőtt és 1186 gyermek volt. Ez a létszám azonban, mint ahogy korábban említettem, a munkaképtelen szegények és családtagjaik, valamint az ideutalt ínségesek számát is tartalmazta.<sup>43</sup> Az 1931–1932-es téli időszakban a helyzet még nehezebbé vált, és az erre való törvényhatósági felkészülés is több időt vett igénybe. A leginkább rászorultak, az igazolt munkaképtelenek és betegek, valamint családtagjaik népkonyhai ellátása is csak az előző időszakhoz képest később, 1931. december 1-jén kezdődött el. A nyomorgó családok kis-

<sup>39</sup> A téli hónapokban borzalmas nyomor vár a debreceni munkanélküliek tömegeire, ha segítség nem érkezik. *Debreceni Független Újság*, 1930. szeptember 21. 1.

<sup>40</sup> A város megnyitja a harmadik népkonyhát. *Debreceni Független Újság*, 1930. december 19. 6.

<sup>41</sup> November 15-én nyílik meg az új népkonyha. *Debreceni Független Újság*, 1930. november 8. 4.

<sup>42</sup> Lengyel, 1935. 20.

<sup>43</sup> Csűrös, 1934. 72.

gyermekeiről viszont ugyanúgy a város hét különböző pontján működő napközi otthonokban történt gondoskodás, melyek működésüket korábban, még november 3-án kezdték meg.<sup>44</sup> A súlyosbodó gazdasági helyzet és a rászoruló nagy száma miatt a népkonyhákat és a napközi gyermekotthonokat az 1931–1932. évi inségakció lejárta után is működtetni kellett. Ennek költségeire egyrészt 35 ezer pengő államsegélyt, és a helyi pénzügyektől 5275 pengő adományt sikerült szerezni. A fellépő igényt azonban ezekkel az összegekkel sem sikerült fedezni, és 16 ezer pengő hiány lépett fel. Ennek következtében az 1932. december 1-jén megnyitott népkonyhák üzemeltetésére már nem állt fedezet a törvényhatóság rendelkezésre. A polgármester ezért azt javasolta, hogy a népkonyhák fenntartásával kapcsolatban felmerülő költségeket az inségakció költségvetésében számolják el, mely jelentős részben a magánszemélyek által fizetett inségadóból származott.<sup>45</sup> Ez azt jelentette, hogy ezek a kiadások jórészt nem a város saját háztartási költségvetését terheltek.

A nehéz fizikai munkára képtelen szegények támogatásához a város más helyhatóságokhoz hasonlóan különböző pénzügyi forrásokat vett igénybe. A segélyezés finanszírozásában az önkéntes adományok és a társadalmi gyűjtés mellett a város saját forrásai, és az azok kiegészítésére felvett hitelek is szerepet játszottak. A szegénysegélyezés költségei egy részének finanszírozása önkéntes adományok és társadalmi gyűjtés révén történt. Mind helyi szinten, mind pedig országosan kerültek meghirdetésre gyűjtési akciók. Az utóbbira jó példa volt, amikor 1930 őszén Horthy Miklósné indított el egy gyűjtési akciót, mely a rászorultak karácsonyi pénzbeli, illetve természetbeni segélyezését célozta.<sup>46</sup> Ezek a fentről indított gyűjtési akciók az adakozási kedv fellendülésében nagy szerepet játszottak. A helyi társadalmi gyűjtés révén felhalmozott összegek nagyságrendje a közösség áldozatkészségétől függött, de ezek is fedezetnek voltak tekinthetők a szegénysegélyezési költségvetés megalkotásakor, még ha lakosság jómódú részének adakozási kedvét nehéz is volt előre megjósolni.<sup>47</sup> A települési önkormányzatok mindenesetre nagyon rá voltak szorulva ezekre a bevételekre. Ennek fényében érthető, hogy a polgármesterek időnként felhívásokat intéztek településeik ma-

<sup>44</sup> A debreceni inségakció szervezete. *Városok Lapja*, 1932. december 15. 398.

<sup>45</sup> 463/1932. bkgy. határozat a népkonyhák és a napközi gyermekotthonok üzemen tartásának meghosszabbításával kapcsolatban felmerült költségekkel kapcsolatos polgármesteri jelentésről. MNL HBVL IV. 1403. a. 41. k.

<sup>46</sup> Horthy Miklósné segélyezési akciója. *Debreceni Független Újság*, 1930. október 14. 3.

<sup>47</sup> Inántszy-Papp, 1940. 831.

gasabb jövedelmű lakóihoz azzal a célzattal, hogy anyagilag támogassák a különféle társadalmi akciókat. Ebben a szellemben járt el Vásáry István debreceni polgármester, amikor levélben kérte a város jómódú lakosait, hogy felajánlásaikkal csatlakozzanak az ínség enyhítéséhez. Az akció kezdetben sikeres volt, mivel csak az első napon 2411 pengő felajánlás történt.<sup>48</sup> A polgármesteri akció keretében mintegy ezer jómódú emberhez fordult levélben a polgármesteri hivatal. A csatlakozásra felkérő levelet olyan személyek kapták, akiknek havi jövedelme meghaladta a 600 pengőt. A városi házipénztár tisztviselői kara bonyolította le a nagyszabású akció technikai részét. Ezzel a tisztviselői kar jelentős áldozatot hozott, tekintve, hogy az akció adminisztrációját munkaidőn túl vállalták.<sup>49</sup> A kezdeti lelkesedés azonban idővel lanyhult, még ha egy újságcikk szép szavakkal is emlékezett meg az akcióról. Az első egy hónapban ugyanis 6386 pengő gyűlt össze az akció céljára.<sup>50</sup> Ezek a számok azt mutatták, hogy az önkéntes adományok és a társadalmi gyűjtés messze nem voltak képesek fedezni a pénzügyi igényeket. A fentiek fényében nem meglepő, hogy már 1930-ban a Városok Kongresszusának állandó bizottsága az ínség csökkentésére a társadalmi akciót és az adománygyűjtést nem tartotta elégségesnek, mivel a tapasztalat addig azt mutatta, hogy azoktól, akik leginkább megengedhették maguknak az adományozást, érthetetlen elzárkózást lehetett tapasztalni. Ezen túlmenően még a kötelező ínségadót sem tekintette azon alapnak, amelyből az ínségakciók mellett még a szegénysegélyezés finanszírozását is meg lehetett oldani, mivel a kongresszus résztvevői szerint a népjóléti miniszter ezt az adónemet alacsony szinten, a jövedelmi és a társulati adó 8%-ában határozta meg.<sup>51</sup> A felajánló személyek jó szándékát ugyan nem lehetett vitatni, de még az adományok is okozhattak problémát. Így például 1932-ben egy filantrop személy 2 ezer pengőt adományozott abból a célból a szociáldemokrata befolyás alatt álló szakszervezeteknek, hogy az összeg a leginkább rászorultak között kerüljön szétosztásra. A fent nevezett pénzösszeg a Munkásotthon egyik gyűlésén került az ott megjelentek között szétosztásra. Az adomány szétosztása miatt a szakszervezetek vezetőit mind politikusok, mind újságok részéről támadások érték, mégpedig azért,

<sup>48</sup> Első napon 2411 pengőt küldtek be a polgármesterhez az ínség enyhítése érdekében indított akcióra. *Debreceni Független Újság*, 1930. szeptember 30. 5.

<sup>49</sup> Levélben fordul a polgármester a jómódú polgárokhoz. *Debreceni Független Újság*, 1930. október 4. 3.

<sup>50</sup> Szép eredménnyel folyik a polgármester ínségakciója. *Debreceni Független Újság*, 1930. október 17. 4.

<sup>51</sup> A városok ínségakciója. *Városok Lapja*, 1930. november 1. 378.

mivel az adományokat nem rászorult személyek kapták. A szociáldemokraták viszont azért nyújtottak be interpellációt, hogy a polgármester indítson vizsgálatot annak megerősítése érdekében, hogy az adományban részesült 800 fő jogosan kapta meg a juttatását. Emellett az interpelláló szociáldemokrata képviselő azt is el szeretne volna érni, hogy a meggyanúsított szakszervezetek elégtételt kapjanak. Az interpellációra először báró Vay László főispán válaszolt, tekintve, hogy az egyik, gyanúsításnak tekintett kijelentést ő tette. Azt állította, hogy az összeg jelentős részét egyrészt Józsaról származó szociáldemokrata párttagok, másrészt az ún. embervásárról odacsalogatott munkanélküliek kapták meg. Vásáry István annyit reagált az interpellációra, hogy a törvényhatóságnak a hatásköri szabályoknak megfelelően kivizsgálja majd, hogyan történt az adományozott 2 ezer pengő szétosztása. Az interpelláció benyújtása azonban teljesen felesleges volt, mivel annak felülvizsgálatát a törvényhatóság vezetése egyébként nélküle is elrendelte volna.<sup>52</sup>

A törvényhatóság az ínségakciókkal párhuzamosan szervezte a munkaképtelenek segélyezését. Ebből következően azt is meg kellett határozni, hogy mekkora a közsegélyesek családtagokkal együtt számított létszáma. A szűkös pénzügyi keretek miatt fontos volt, hogy a munkaszolgáltatás nélkül segélyben részesülők létszámának meghatározása minél pontosabb legyen. A kormány különböző tagjaihoz intézett feliratok, az esetleges települési hozzájárulás, vagy még a legjobban szervezett társadalmi gyűjtés ellenére a debreceni önkormányzat időnként még a szegénységélyezés megfelelő finanszírozása érdekében is hitel felvételére kényszerült. Ahogy korábban említésre került, a szegénységélyezés különböző formái egyébként a válság kezdeti időszakában nem voltak részei az ínségakciók költségvetésének, hanem állandó jellegű szociális kiadásként a háztartási költségvetés részét képezték.<sup>53</sup> Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a településnek kellett a hatósági segélyezés költségeit előteremtenie. Ebből következően a szegénységélyezés költségvetési kereteit a települések az anyagi helyzetüknek és a helyi szükségleteknek megfelelően alakították ki. A települések anyagi helyzete azonban romlott, a helyi szükségletek pedig nőttek. A munkaképtelenek létszáma nem meglepő módon lényegesen elmaradt a munkaképes személyekétől. Az 1930-as év őszére a korábban említett súlyos helyzet és a szűkös források miatt a városnak fel kellett mérnie azon személyek létszámát, akik teljes mértékben a törvényhatóság segélyezésére szorultak. Ennek jegyé-

<sup>52</sup> 285/1932. bkgy. határozat Pányoki Lajos törvényhatósági bizottsági tag polgármesterhez intézett interpellációjáról. MNL HBVL IV. 1403. a. 41. k.

<sup>53</sup> Ináncsy-Papp, 1940. 511.

ben az 1930–1931. évi inségakció szervezése során felülvizsgálták azok névsorát, akik különböző okok miatt nem tudtak munkát vállalni, tehát ellenszolgáltatás nélküli segélyezésre szorultak. A polgármester utasította a népjóléti hivatalt, hogy a Stefánia Szövetség védőnőivel együttműködve november 14-ig minden érintett családnál környezettanulmányt készítsen, és ezek alapján állapítsák meg, hogy hol kell fahégyt, ruhahégyt, vagy élelmiszerhégyt osztani. A vizsgálatot végzők összesen 253 segélyre szoruló családfőt találtak, ami azt jelentette, hogy családtagokkal együtt 1136 ember szorult a télen közsegélyre. Csűrös Ferenc közművelődési tanácsos jelentést készített a népjóléti miniszternek arról, hogy az inségakcióhoz kapcsolódva a városvezetés milyen intézkedéseket tett, illetve szándékozott tenni a közsegélyesek ellátása érdekében.<sup>54</sup> A súlyosbodó gazdasági helyzet miatt az 1930. évi törvényhatósági költségvetésben a szegénységélyezésre előirányzott 24 ezer pengő összeg nem bizonyult elégségesnek, már az októberi segélyezésre sem volt fedezet, ezért a város az év őszén a további finanszírozás céljából további 17 ezer pengő hitel felvételére kényszerült. A hitel fedezetéül az 1929-es évben vigalmi adóból befolyt, és fel nem használt pénzmaradványt rendelte a városi közgyűlés.<sup>55</sup>

Az 1931. év negatív pénzügyi változásai a szegénységélyezés feltételeinek romlását hozták magukkal. Az 1931-es költségvetésbe szintén 24 ezer pengőt szánt a városvezetés szegénységélyezésre, de a polgármesteri előterjesztés megállapította, hogy a városi lakosság egyre nagyobb mértékű elszegényedése következtében a célra korábban előirányzott összeg 1931. szeptember 1-jéig felhasználásra került, így az év hátralévő részére a legszigorúbb számítás szerint is legalább 12 ezer pengő volt kellett, melynek fedezetéhez ismét hitelfelvétel volt szükséges.<sup>56</sup> Ennek fényében egyáltalán nem volt meglepő, hogy a városvezetés a költségek csökkentése érdekében továbbra is ragaszkodott ahhoz az előző években kialakult álláspontjához, miszerint a munkaképes személyek csakis munka ellenében részesülhetnek támogatásban. Nyilvánvalóan az volt ezzel a cél, hogy a támogatásukra költött törvényhatósági pénzek egy részét az inségakció idején végzett munkájukkal visszatérítsék.

<sup>54</sup> 1136 ember szorul a tél folyamán közsegélyre Debrecenben. *Debreczeni Független Újság*, 1930. november 12. 6.

<sup>55</sup> 533/1930. bkgy. határozat a szegénységélyezésekre és a népkonyhai kiadásokra 8000, illetve 9000 pengő póthitel engedélyezése iránt benyújtott előterjesztésről. MNL HBVL IV. 1403. a. 39. k.

<sup>56</sup> A 443/1931. bkgy. határozat a szegénységélyekre 12 ezer pengő póthitel engedélyezése iránt benyújtott előterjesztésről. MNL HBVL IV. 1403. a. 40. k.

A különösen nehéz 1932-es évben a szegénységélyezés megemelt pénzügyi kerete sem volt elégséges a kiadásokra. A segélyekre a költségvetésben eredetileg 36 ezer pengő lett előirányozva, melyet a fentről érkező takarékosági elvárások miatt 32.400 pengőre csökkentettek, ennek következtében októberben már 2278 pengő költségtúllépés mutatkozott. A túlköltekezés és az igények növekedése miatt a polgármester 10.000 pengő póthitel felvételére tett előterjesztést. Az előterjesztést mind a jogi- és pénzügyi bizottság, mind a kisgyűlés támogatta, azzal a kitéttel, hogy fedezetül a városi póttadó félszázalékos emelése szolgáljon. Az előterjesztést a testület egyhangúlag megszavazta és annak azonnali végrehajtását rendelte el.<sup>57</sup> Vásáry István polgármester az 1932–1933. évi inségakció megszervezésével kapcsolatos előterjesztésben kifejtette, hogy azt az elvet fogja követni a törvényhatóság, hogy ingyenes népkonyhai ellátást vagy élelmezési segélyt csakis az öregség és betegség miatt munkaképtelen és a keresőképtelen személyek és a családtagjaik kaphatnak.<sup>58</sup> A szegénységélyezés finanszírozásával kapcsolatban a fentiek alapján megállapítható, hogy az önkéntes adományozás és a társadalmi gyűjtés, valamint a debreceni törvényhatóság saját költségvetési forrásai és felvett hitelei együttesen sem voltak elégségesek a felmerülő igények teljesítéséhez.

### ÖSSZEGZÉS

Az 1930 és 1932 közötti válságidőszak debreceni szegénységélyezésével kapcsolatban megállapítható, hogy bár nagy kihívások érték, szervezeti tekintetben ebben az időszakban nem történt változás. Ugyanazok a szervek és személyek irányították a debreceni szegényügyet, mint az 1920-as évek második felében. A törvényhatóság és a jótékonyági szervezetek közötti együttműködés nem volt erős, gyakorlatilag a tárgyalt időszak utolsó hónapjaiban kezdett el erősödni, jelentős részben minisztériumi nyomásra. A megnövekedett szegénységélyezési igények felmérésében ekkora már megszilárdult a törvényhatósági gyakorlat, ezeket a módszereket alkalmazták az inségakciókban való részvételi jogosultság megállapításánál is. A három népkonyha téli működtetése nagy terhet rótt a városra, mivel a közsegélyeseken kívül az inségesek egy része is ezeken a helyeken nyert ellátást. Ugyanígy számottevő terhet jelentettek a közsegélyesek és az inségesek gyermekei számára fenntartott napkö-

<sup>57</sup> 340/1932. bkgy. határozat a szegénységélyezésekre 10.000 pengő póthitel engedélyezése iránt benyújtott előterjesztésről. MNL HBVL IV. 1403. a. 41. k.

<sup>58</sup> 335/1932. bkgy. határozat a munkanélküliek közhatósági támogatása ügyében benyújtott előterjesztésről. MNL HBVL IV. 1403. a. 41. k.

KOVÁCS GYULA

zi otthonok, valamint e két társadalmi csoport tagjai számára kifizetett gyógyszer- és gyógyászati segédeszköz támogatás is. A fentiek alapján megállapítható, hogy a fizikai munkára képtelen szegények támogatására rendelt városi költségvetési előirányzatok és közgyűlési döntés alapján felvett hitelek, valamint az önkéntes adományok és társadalmi gyűjtés csak alacsony színvonalú nyílt szegénységélyezést tettek lehetővé, mely a támogatott személyek életszínvonalát alig javította.

**Maticsák Sándor – Pusztai Gábor****Amikor Magyarország legyőzte Holland Indiát  
Az 1938-as franciaországi labdarúgó világbajnokság  
nyolcaddöntője**

A Trianon utáni Magyarországon a külpolitikai elszigeteltség fojtogató volt. A kormány és a magyar társadalom mindent megtett annak érdekében, hogy ebből az elszigeteltségből kitörjön, és ehhez minden létező külföldi (elsősorban nyugat-európai) kapcsolatot felhasználtak. Nemcsak diplomáciai és hivatalos politikai kapcsolatokról volt itt szó, hanem informális, egyházi, művészeti, zenei, tudományos, turisztikai és sportkapcsolatokról is. A cél az volt, hogy a világháborúban vesztes, a Monarchiából kiszakadt, önálló kis Magyarország megmutassa magát nemzetközi szinten, elismerést szerezzen, és nem utolsósorban, barátokra, támogatókra tegyen szert a magyar ügy, tehát a revízió és a revansizmus számára. Magyarország egy közép-európai birodalomból hirtelen kis ország lett, de a nemzeti önérték nemzetközi elismerésre vágyott, kitörési pontokat keresett. A labdarúgás az 1920-as évektől kezdve az egyik ilyen kitörési pont volt.

A labdarúgó világbajnokságok története 1930-ban, Uruguayban kezdődött. Ezen a tornán mindössze 13 ország vett részt, meghívásos alapon. A hosszú és költséges hajóutat Európából csak Belgium, Franciaország, Jugoszlávia és Románia válogatottja vállalta. A VB-t a házigazdák nyerték, Argentína lett az ezüstérmes. A döntőt 93 000 néző előtt játszották. A második VB-re Olaszországban került sor. Erre 32 ország nevezett, itt már selejtezőket kellett rendezni. A világbajnokságon debütáló Magyarország válogatottja Bulgária kétszeri legyőzése után jutott ki a tornára, ahol a nyolcaddöntőben Egyiptomot 4:2-re verték, de a negyeddöntőben a jelentős játékerőt képviselő osztrákokkal szemben 2:1-re alulmaradt a csapat, így kiesett. A viadalt végül ezúttal is a házigazdák nyerték, az olaszok Csehszlovákia ellen diadalmaskodtak.

**AZ ELŐZMÉNYEK**

Az 1938-as franciaországi világbajnokságra 37 ország nevezett. Ezen a tornán mindössze három nem európai ország vett részt, Brazília, Kuba és Holland India,<sup>1</sup> utóbbi kettőnek ez volt az egyetlen világbajnoki szerep-

<sup>1</sup> Az eredeti kiírás szerint Dél-Amerika adott volna helyet a VB-nek, de Jules Rimet, a FIFA francia elnöke mindenáron hazájába akarta vinni a rendezvényt. Emiatt egy sor dél- és közép-amerikai állam visszalépett a tornától. (Ezért juthatott ki Kuba.)

lése. Holland India végül játék nélkül került ki a VB-re, mivel selejtezőbeli ellenfele, Japán visszalépett, akárcsak következő „interkontinentális” ellenfele, az Egyesült Államok csapata. A hollandok az USA visszalépését követően még megpróbálták rávenni a FIFA-t, hogy a Magyarország–Holland Indiák meccset Rotterdamban játsszák, de végül ez nem sikerült. A mérkőzés helyszínéül Reimst jelölte ki a FIFA.<sup>2</sup> A világbajnokság előtt Magyarországon nagy volt a várakozás, hiszen egy erős, esélyes csapat kovácsolódott össze. 1937-ben Európa Kupa-mérkőzéseken a magyarok megverték a kitűnő játékerőt képviselő Svájcot (5:1, 2:0), Csehszlovákiát (8:3) és Ausztriát (2:1), abban az évben csak Olaszországtól kaptak ki (0:2). 1938 januárjában belefutottak egy nagy vereségbe Portugália ellen (0:4), de a Luxemburg elleni 6:0 és a németek elleni 1:1-es döntetlen ezt a kudarcot feledtetni tudta, ráadásul a VB-selejtezőn nagyarányú 11:1-es (!) győzelmet értek el a görögök ellen, így könnyedén jutottak ki a világbajnokságra. Jó előjelekkel indult tehát a magyar csapat a VB-re. Egy belga lap magyar–olasz döntőt jósolt.<sup>3</sup> Természetesen a korabeli magyar sajtó is esélyesnek tartotta a magyar csapatot, ahogy maguk a játékosok is önbizalomtól duzzadtak. A csapat üdvöskéje, a Marseille-ben idegenlégióskodó Kohut Vilmos így nyilatkozott a sportlapnak: „*Szégyelnék hazamenni Marseille-be, ha nem Magyarország csapata nyerné meg a világbajnokságot*”.<sup>4</sup>

A világbajnokságon nem voltak csoportmérkőzések, egyenes kieséses rendszerben zajlott a torna.<sup>5</sup> Magyarország válogatottja az első fordulóban Holland India csapatát kapta. Az ázsiai kontinens csapatáról az európai (és a magyar) szakembergárda (és közvélemény) gyakorlatilag semmit sem tudott. Ez manapság, amikor minden percben információk milliárdjai zúdulnak ránk, és egy nagy sportesemények előtt az ellenfél minden játékosáról adatok, statisztikák garmadája áll az edzők rendelkezésére a minél eredményesebb taktika kidolgozásához, szinte hihetetlennek tűnik. Itt csak egy mai szemmel megdöbbentő adalékot hozunk a 90 évvel ezelőtti információhiány érzékeltetésére. Dr. Dietz Károly, a magyarok szövetségi kapitánya ezt nyilatkozta Kohut állapotáról: „*Kohuttal tegnap este hosszasan beszélgettem. Megkérdeztem tőle, hogy megkapta-e a leveletem,*

<sup>2</sup> NN: Werelkampioenschapen voetbal 1938. *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 1938. április 16. 2.

<sup>3</sup> Belga tipp. *Nemzeti Sport*, 1938. június 5. 3.

<sup>4</sup> Feleki László: Hogyan él, hogyan játszik, hogyan fejlődik Kohut, a válogatott csapat „ujonca”. *Nemzeti Sport*, 1938. június 2. 3.

<sup>5</sup> A VB-n végül csak 15 ország vett részt, mert Ausztria 1938. márciusi német megszállása, az Anschluss miatt az osztrák csapat visszalépett a küzdelmekről.

amelyben részletesen előírtam neki, milyen gyakorlatokat végezzen abból a célból, hogy a VB-n kifogástalan erőnlétben állhasson a magyar csapat rendelkezésére”.<sup>6</sup> Ha a szövetségi kapitány a saját játékosáról is ilyen keveset tudott, akkor nem csoda, hogy az ellenfél is az ismeretlenség homályába burkolózott. A *Nemzeti Sport* ezt írta róluk: „Annyit sikerült megtudnunk, hogy a holland-indiaiak elég jó technikával rendelkeznek, a gyorsaságuk ellen sem lehet kifogás, de testalkatuk nagyon kicsiny, ami bizony elég hátrány”.<sup>7</sup> A meccs napján pedig ezt: „Holland-India sötét ló. Jóformán semmit sem tudunk róla. (...) Az indusok először jöttek Európába. (...) Mióta Európában vannak, edzőmérkőzésen egyszer 2:2-ös eredményt értek el a holland HBS-szel szemben, egyszer pedig 5:2-re győztek a jobb holland csapatok közé tartozó (bár tartalékos) Haarlem ellen”.<sup>8</sup> De persze ez egy pillanatig sem bizonytalanította el közvélekedésünket: „Egészen véve a magyar csapattól mégis föltétlenül győzelmet várunk. Ha a magyar csapat valóban komolyan veszi ezt a mérkőzést s minden elbizakodottság nélkül játszik az indusok ellen, akkor nagyarányú győzelmet is arathat”.<sup>9</sup>

Holland Indiában a bajnoki küzdelmek 1914-ben indultak. 1938-ig 12-szer a Batavia, kilencszer a Soerabaja, háromszor a Bandoeng csapata nyert. A Holland Indiai Labdarúgó Szövetség (*Nederlandsch Indische Voetball Bond*) 1919-ben alakult.<sup>10</sup> A válogatottjuknak nemzetközi szinten nem volt túl sok tapasztalata. Az első külföldi csapattal 1921-ben találkoztak, ekkor Szingapúrt verték 1:0-ra. 1928-ban Ausztráliával 2:1-et, 1930-ban Sanghaj ellen 4:4-et játszottak. 1934-ben három hivatalos nemzetközi mérkőzést játszottak, váltakozó sikerrel: vereséget szenvedtek Kínától (0:2) és a Fülöp-szigetektől (2:3), de nagyon megverték Japánt (7:1). Nem véletlen tehát, hogy Európában vajmi keveset tudtak a válogatottjukról. A Holland Indiák csapata 1938. április 27-én indult el Jáváról a *Baloeran* nevű hajó fedélzetén Európa felé. A hajón összesen 17 játékos utazott, akiknek az átlagéletkora 22 év volt. A csapat összetétele etnikai szempontból elég vegyes volt: egy jávai, három kínai, három Ambon szigetről származó, két szumátrai és nyolc félvér (amit a Holland Indiákon csak indoeurópainak vagy röviden indónak hívtak) focista tartozott a keretbe.<sup>11</sup>

<sup>6</sup> Mamusich Mihály: Kohut a balszélső, Szűcs a középfedezet, Háda a kapus. *Nemzeti Sport*, 1938. június 2. 2.

<sup>7</sup> Jó a holland-indiaiak technikája. *Nemzeti Sport*, 1938. június 2. 4.

<sup>8</sup> A sötét ló ellen... *Nemzeti Sport*, 1938. június 5. 1–2.

<sup>9</sup> Uo. 2.

<sup>10</sup> 1935-ben átnevezték Holland Indiák Labdarúgó Uniójára (*Nederlandsch-Indische Voetbal Unie*). Lásd NN: Een historische voetbalreis. <https://javapost.nl/2012/03/23/een-historische-voetbalreis/> – 2025. július 31.

<sup>11</sup> Uo.

A MAGYAR FOCI HOLLAND SZEMMEL

A hollandok sokkal tájékozottabbak voltak a magyar futballal kapcsolatban. Már a 20. század elejétől fogva csodálattal vegyes tisztelettel folyamatosan figyelték a magyar labdarúgás fejlődését. Az 1924-es párizsi olimpia során nyomon követték a magyar csapat játékát. „*A magyarok minden bizonnyal arra tettek fel mindent, hogy ők legyenek a győztesek. És ennek érdekében megtesznek minden erőfeszítést és a pénz sem számít.*”<sup>12</sup> A magyar szervezők a holland sajtó értesülései szerint külföldön játszó magyar játékosokkal léptek kapcsolatba. A hollandok tudtak róla, hogy megszólították például a Bécsben játszó Gutmann Bélát<sup>13</sup> és több nemzetközi tapasztalattal rendelkező magyar futballistát is (Obitz, Hirzer, Weisz, Hajós).<sup>14</sup> De hiába volt a lelkes készülődés, Párizsban a magyar csapat hamar elvérzett. A 16 közé jutásért 5:0-ra vertük a lengyeleket, de utána óriási meglepetésre 3:0-ra kikaptunk az egyiptomiaktól. Uruguay lett az első (öt győzelemmel, 20:2-es elsöprő fölényű gólkülönbséggel), Svájc a második és Svédország a harmadik.

A magyarok és a hollandok első barátságos mérkőzését 1930. június 8-án játszották Budapesten, ahol a magyar válogatott 6:2-re nyert. Három évvel később, 1933. március 5-én Amszterdamban találkozott a két csapat. A holland sajtó érdeklődéssel figyelte a sporteseményt. A meccs előtti napon a *Het Vaderland* című lap újságírója úgy harangozta be a mérkőzést, mint a „*futballünnep legnagyobb napját.*”<sup>15</sup> A lap munkatársa biztos volt benne, hogy másnap olyan meccset fog látni Hollandia, amelyet az 1928-as olimpia óta nem látott. A magyar csapat ugyanis négy hónapja készült a meccsre, és az volt a célja, hogy a futball legmagasabb szintjére lépjen. Az újságíró hosszasan ecsetelte a magyar foci fejlődését, az edzések rendszerességét, az utánpótlás fontosságát, a profizmust, a magyar játékosok gyorsaságát és technikáját, valamint, hogy ehhez képest a hollandok mennyire le vannak maradva. Az újságíró figyelmeztette az olvasókat, ne legyenek illúzióik a holland csapattal kapcsolatban,

<sup>12</sup> NN: In Hongarije. *Nieuwsblad voor het Noorden*, 1924. május 15. 5.

<sup>13</sup> Gutmann Béla (1899–1981) a válogatottban csak négyszer szerepelt, de edzőként világhírnévre tett szert. Állami bajnokságot nyert a brazil Sao Paulóval (meghonosítva az 1958-as világbajnok brazilok által sikerrel alkalmazott 4-4-2 formációt), majd bajnok lett a portugál Portóval és a Benficával. Utóbbival – a Real Madrid egyeduralmát megtörve – kétszer nyerte meg a Bajnoksapatok Európa Kupáját (a Bajnokok Ligája elődjét) 1961-ben és 1962-ben.

<sup>14</sup> NN: In Hongarije. *Nieuwsblad voor het Noorden*, 1924. május 15. 5.

<sup>15</sup> NN: De Wedstrijd Nederland-Hongarije. Een dag van hoog voetbalgenot. *Het Vaderland*, 1933. március 4. 2.

hiszen igen kicsi az esély, hogy győzelemmel vonulnak le a pályáról.<sup>16</sup> A *Limburger Koerier* újságírója is a „gyönyörűséges futballról” áradozott cikkében, mikor a profi magyar csapatot dicsérte, majd hozzátette, a Van de Meulen, Weber, Van Run, Pelikaan, Andriessen, Van Heel, Wels, Lagendaal, Van der Broek, Bonsema, Van Nellen összeállítású holland válogatott még nem nőtt fel ehhez a feladathoz és nem sok esélye van a magyarok ellen.<sup>17</sup> A gólzápor ugyan elmaradt, de a Serényi, Bihami, Teleki, Cseh, Markos, Lázár, Sárosi, Barátky, Bíró, Korányi, Szabó összeállítású magyar csapat ismét győzött, 2:1-re. A hollandok ugyan elégedetlenek voltak, mert a bíró egy góljukat nem adta meg és mert egy holland focista, Wim Langendaal játékát olyan katasztrofálisan pocskéknak értékelték, mintha a hollandok tíz fővel játszottak volna a magyar „csodafocisták”<sup>18</sup> ellen, de a *Haagsche Courant* újságírója ujjongva adta hírül a hágai lapban: „Ki gondolta volna, hogy csak 2:1-re kapunk ki a magyaroktól?”<sup>19</sup> Három nappal később, 1933. március 8-án a magyar csapat Rotterdamban játszott,<sup>20</sup> és ugyan az első öt percben már 2:0-ra vezettek a hollandok, a végeredmény 4:2 lett a magyarok javára. A hollandok nem tudták legyőzni a „közép-európai futballművészeket” miután beindult a „tökéletes magyar futball-gépezet”.<sup>21</sup> Jellemző, hogy a holland sporttudósító a *Haagsche Courant* hasábjain egy teljes oldalas cikkben adott hírt a meccsről, és elemezte higgadtan a két csapat játékát.<sup>22</sup>

A hollandok és ezzel együtt a Holland Indiák csapata is tisztában volt a magyar válogatott kvalitásaival, erejével és magas színvonalú játékával. A hollandok érdeklődését és figyelmét jellemzi az az újsághír, amely 1938 márciusában látott napvilágot. Ebben a holland újságíró azt taglalja, hogy Sárosi két hónap után felépült sérüléséből, és egy edzőmeccsen már játszott is, s hogy Cseh, Lázár és Turai szintén újra részt vesznek az edzéseken.<sup>23</sup> A hollandok azt is tudták, hogy a magyar válogatott ellen gyarmati csapatuknak vajmi kevés esélyük lesz Franciaországban. Éppen ezért, a holland foci atyamestere, Karel Lotsy (1893–1959) június végére szervezett egy Hollandia–Holland Indiák meccset, mivel arra számított, hogy mindkét csapat ki fog kapni az első körben, ezért lesz

<sup>16</sup> Uo.

<sup>17</sup> NN: Internationaal Voetbal Nederland-Hongarije. *Limburger Koerier*, 1933. március 4. 19.

<sup>18</sup> NN: Nederland-Hongarije 1-2. *Haagsche Courant*, 1933. március 7. 13.

<sup>19</sup> Uo.

<sup>20</sup> Ez a meccs nem szerepel a hivatalos statisztikákban.

<sup>21</sup> NN: Hongarije wint van Rotterdam. *De Telegraaf*, 1933. március 9. 7.

<sup>22</sup> NN: Nederland-Hongarije 1-2. *Haagsche Courant*, 1933. március 7. 13.

<sup>23</sup> NN: Dr. Sarosi hersteld. *De Zaanlander*, 1938. március 23. 8.

majd idejük egymás ellen játszani.<sup>24</sup> Hogy a hollandok mennyire képesek voltak a magyar focival és sportdiplomáciával kapcsolatban, az is jellemzi, hogy egy hónappal a VB nyolcaddöntő előtt hírt adtak arról, hogy Magyarországon az antiszemita hangulat és törvények miatt lemondásra kényszerült Fodor Henrik (1886–1949) a Magyar Labdarúgó Szövetség főtitkára és Fischer Mór (1875–1945) a FIFA magyar alelnöke is.<sup>25</sup>

#### A MÉRKŐZÉS

Ilyen előzmények után került sor 1938. június 5-én Reims városában, tízezer, a holland sajtó szerint tizenötezer<sup>26</sup> néző előtt a találkozóra, amelyre a magyar csapat Háda – Korányi, Bíró – Lázár, Turay, Balog – Sas, Zsengellér, Sárosi dr., Toldi, Kohut összeállításban futott ki, Holland India válogatottja pedig a Bing Mo Heng – Samuels, Hukon – Anwar, Meeng, Nawir – Taihutu, Pattiwael, Zomers, Soedarmadji, Hong Djien formációban lépett pályára. Az ázsiaiak végül nem nehezítették meg az esélyesebb magyar csapat dolgát, akik végül 4:0-ás félidő után magabiztos, 6:0 arányú győzelmet arattak. A magyar csapat góljait Sárosi (2), Zsengellér (2), Kohut és Toldi lőtte. Fél óra játék elteltével már négy góllal vezettek a magyarok a vizes, csúszós pályán (a meccs előtt egy órával még zuhogott az eső), majd utána visszafogtak a lendületből, elsősorban a sérülésveszély elkerülése végett. A „*borzasztó hévvel és elszántsággal harcoló kis holland indusok*” sok sérülést okoztak a magyaroknak, de nem sportszerűtlenségük, hanem gyakorlatlanságuk miatt voltak ennyire szabálytalanok. Gyorsak voltak, de nagyon durvák. *Az Est* ezt írta: „*Lehet, hogy megzavarta a csapatot az indusok rendkívül gyors játéka s az, hogy minden európai értelemben vett taktika nélkül játszottak. Emellett tisztátalan is volt a játékuk, értve ez alatt azt, hogy mindenbe és mindenkibe belerohantak, amiben sokkal több volt a tapasztalatlansággal párosult túlbuzgóság, mint a durvaság*”.<sup>27</sup>

<sup>24</sup> NN: Een historische voetbalreis. <https://javapost.nl/2012/03/23/een-historische-voetbalreis/> – 2025. július 31.

<sup>25</sup> NN: Antisemitische stroomingen in Hongarije. *Haagsche Courant*, 1938. május 6. 26.

<sup>26</sup> NN: De wedstrijd Hongarije-Nederlandsch-Indie (6-0). *Het Vaderland*, 1938. június 7. 11.

<sup>27</sup> Nagy Marcel: A magyar csapat gyenge volt. *Az Est*, 1938. június 8. 12.



1. kép: A holland indiai válogatott.

(Online: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/99/Dutch\\_East\\_Indies\\_1938\\_World\\_Cup\\_Squad.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/99/Dutch_East_Indies_1938_World_Cup_Squad.jpg) – 2026. március 7.)

A magyar csapat játékosainak egybehangzó értékelése szerint az ellenfél jobb volt, mint várták. Az újságírók a nagyarányú győzelem ellenére is erősen kritizálták a magyar csapatot. A *Nemzeti Sport* főcímében ezt írta: „Védelmünk és fedezetsorunk megnyugtató, csatársorunk?”<sup>28</sup> „A csatársor nem elégített ki bennünket. (...) Általában a lassúság volt csatáraink legfőbb hibája, amellett, hogy sokat körülményeskedtek. Túl sokat passzoltak oldalt és hátra” – írta a népszerű sportújságíró, Feleki László.<sup>29</sup> Az *Est* ezt írta: „Főleg a csatársorunk játszott a hat gól ellenére is meglepően gyengén. Ennek oka csatáraink puhasága volt”.<sup>30</sup> Hasonló szellemben nyilatkozott a szövetségi kapitány, Dietz doktor is: „Nem voltam meglegedve a csapat játékával. Főként a csatársor puha”.<sup>31</sup> „A magyar csapat teljesítménye távolról sem volt kielégítő. Az egész csapat lassan mozgott, s azt a látszatot keltette, hogy a játékosok fáradtak. A kondíciójuk rossz, ennek következtében játékuk gyenge volt. Különösen feltűnt a csatársor gyámoltalansága”.<sup>32</sup> – Sokat kell javulni a következő mérkőzésre, állapította meg a sportsajtó egybehangzóan. Mi lett volna, ha nem rúgnak hat gólt? A holland indiai

<sup>28</sup> *Nemzeti Sport*, 1938. június 7. 3.

<sup>29</sup> *Nemzeti Sport*, 1938. június 7. 5.

<sup>30</sup> Nagy Marcel: A magyar csapat gyenge volt. *Az Est*, 1938. június 8. 12.

<sup>31</sup> Nagy Marcel: Dietz Károly: „Nem voltam meglegedve”. *Az Est*, 1938. június 8. 12.

<sup>32</sup> *Népszava*, 1938. június 8. 11.

Samuels ekképp értékelt: „*Túl nagyok voltak nekünk a magyar játékosok. Termetre is, tudásra is*”.<sup>33</sup> A mérkőzésnek otthont adó Reims polgármestere, Marchandeu pénzügyminiszter külső szemlélőként ekképp fogalmazott: „*11 magyar óriás 11 maláj törpécske ellen*”.<sup>34</sup>

#### A VERESÉG HOLLAND SZEMSZÖGBŐL

A mérkőzés első perceiben már mindenki számára egyértelmű volt a reimsi stadionban, hogy milyenek az erőviszonyok. Az *Algemeen Handelsblad* tudósítója szerint a „*legjobban képzett európai labdarúgók, elsőosztályú futballcsillagok*”, mint Kohut, Sárosi vagy Bíró álltak szemben a „*kelet-indiai kis amatőrökkel*”, akik a holland kommentátor szerint is meglehetősen primitív játékot játszottak.<sup>35</sup> A holland tudósítónak az volt a benyomása öt perc játék után, hogy a fehér mezes magyarok a narancssárgában játszó jávaiakat „*szőröstül-bőröstül megeszik reggelire*.”<sup>36</sup> A holland sajtó nem is lepődött meg az eredményen, hiszen előzetesen kétszámjegyű kapott gólt jósoltak a magyar válogatott ellen.<sup>37</sup> „*Góliát túl erős volt Dávid számára*”,<sup>38</sup> ahogy a jávai lap, a *Soerabaiasch Handelsblad* fogalmazott. De nem is szégyenkeztek emiatt, mivel ahogy az *Alkmaarsche Courant* újságírója megjegyezte, „*a legtöbb európai ország válogatottja hasonló eredménnyel veszítette volna el a meccset ez ellen a magyar csapat ellen*.”<sup>39</sup> És az akkori magyar válogatott korábbi eredményeit tekintve valóban nem számíthattak sok jóra a tapasztalatlan jávai focisták. Persze a 6:0 megsemmisítő eredménynek számított, ezzel a hollandok is tisztában voltak. Ezért nemcsak a Holland Indiák válogatottjának bátor játékát és küzdeni akarását emelték ki („*az apró kis fickók belevetették magukat a küzdelembe*”),<sup>40</sup> hanem a hibáit is. Rossz helyezkedés, hibás felállás, sok eladott labda, bizonytalan védelem és csatársor, lassúság. Nem volt olyan befejező emberük, aki a kidolgozott helyzeteket legalább kapura lőtte volna.<sup>41</sup> Hangsúlyozták a gyarmati csapat

<sup>33</sup> *Nemzeti Sport*, 1938. június 7. 4.

<sup>34</sup> Aigner László: 11 magyar óriás 11 maláj törpécske ellen. *Az Est*, 1938. június 8. 11.

<sup>35</sup> NN: Hongarije-Ned. Indië. 6-0. *Algemeen Handelsblad*, 1938. június 7. 14.

<sup>36</sup> Uo.

<sup>37</sup> NN: Goliath was te sterk voor David. *Soerabaiasch Handelsblad*, 1938. június 27. 23.

<sup>38</sup> Uo.

<sup>39</sup> NN: Hongarije-Ned. Indie 6-0. *Alkmaarsche Courant*, 1938. június 7. 2.

<sup>40</sup> NN: Ned. Indie sloeg geen gek figuur. *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 1938. június 7. 11.

<sup>41</sup> NN: België, Noorwegen, Nederland, Nederlandsch-Indië en Polen reeds uitgeschakeld. *Nieuwsblad van het Noorden*, 1938. június 7. 17.

tapasztalatlanságát és bizonytalankodását is.<sup>42</sup> Emellett rámutattak, hogy voltak szabálytalanságok is a meccsen. A *Soerabaiasch Handelsblad* tudósítója szerint a magyar játékosok gyakran szabálytalankodtak, könyököltek, visszahúztak, löktek és kezezték, amit a játékvezető, ha nem látott, nem is büntetett. És általában nem látta. Mindemellett elismerték, hogy a magyar csapat sokkal magasabb színvonalú, technikásabb focit játszott, mint a jávaiak. Ennek eredményeképpen már az első 25 percben négy gólt kaptak, a jávai csapat megtört.

A Holland Indiák kapusa, Mo-Heng a mérkőzés utolsó perceiben, 5:0-ás magyar vezetésnél összeütközött Toldival. Mo-Heng kifutott a kapuból, hogy a támadó Toldi elől elrúgja a labdát, de a magyar „faltörő kos” már túl közel volt, és Mo-Heng a rúgás lendületével érzékeny helyen találta el a magyar csatárt. Toldi elterült a földön és egy ideig nem is tudott lábra állni. Ezen a durvaságon a magyar játékosok felháborodtak és fenyegetően közeledtek az apró termetű jávai kapushoz, de végül nem került sor tettelegességre, csak egyikük szólt be Mo-Hengnek. A bíró nem állított ki senkit. A mérkőzés utolsó percei ezért kissé feszült hangulatban teltek. A lefújás előtt két perccel aztán ismét a magyarok voltak sikeresek és így megszületett a 6:0-s végeredmény.<sup>43</sup> Az egyik holland újságíró a Mo-Heng incidenssel kapcsolatban feltette a kérdést, hogy ha 5:0-ás vezetésnél így felháborodnak a magyarok egy nem szándékos szabálytalanságon, mi lehet akkor, ha vesztesre állnak?<sup>44</sup>



2. kép: A magyar válogatott. Az Est, 1938. június 8. 11.

<sup>42</sup> NN: Nederlandsch-Indië bezweek voor de overmacht der Hongaren. *Haagsche Courant*, 1938. június 7. 17.

<sup>43</sup> NN: Hongarije-Ned. Indie 6-0. *Alkmaarsche Courant*, 1938. június 7. 2.

<sup>44</sup> NN: Goliath was te sterk voor David. *Soerabaiasch Handelsblad*, 1938. június 27. 23.

A magyarok játéka a hollandok szerint magas színvonalú, fegyelmezett és technikailag kimagasló volt.<sup>45</sup> A *Het Vaderland* újságírója azt emelte ki, hogy a Holland Indiák futballistái fizikai adottságaiknál fogva sem voltak egyenrangú ellenfelei a magyaroknak. Ahogy az újságíró fogalmazott, az ő játékosaik átlag testsúlya 55-60 kg volt, a magyaroké 80 kg.<sup>46</sup> Az *Algemeen Handelsblad* tudósítója szerint a természetes magyarok inkább hasonlítottak rugby-játékosokra, mint focistákra.<sup>47</sup> A negyedik gólt úgy kapták a jávaiak, hogy Zsengellér testmagasságánál fogva fejvel hamarabb elérte a labdát, mint a Holland Indiák kapusa, Mo-Heng kézzel.<sup>48</sup> A magyarok közül Toldi és Sárosi egy jó fejvel magasabbak voltak a jávai játékosoknál. Ezt azzal próbálták kompenzálni a Holland Indiák focistái, hogy magasra próbáltak felugrani fejelni, ezt viszont a játékvezető büntette, mivel így szerinte ráugrottak a magyar játékosokra. A holland újságíró egyértelműen elégedetlen volt a bíró teljesítményével.<sup>49</sup> Kiemelte a Holland Indiák önfeláldozó játékát, mely során az egyik védő, Samuels, akit a holland újságírók egyöntetűen a csapat legjobbjának neveztek, többször is kifejelte Sárosi és Toldi kapura lövéseit, de a fejvel háritott erős bombáktól nemegyszer aléltnan a földön maradt a jávai védő, és ápolásra is szorult. A magyar csapat a második félidőben ugyan „*takaréklán-gon*” futballozott, de a „*magyarok vasmarkának szorításából*” az utolsó percig sem szabadultak a jávaiak.<sup>50</sup> A 6:0-ás végeredményt egyáltalán nem tartották szégyennek a hollandok, noha elismerték, hogy lényegesen gyengébbek voltak a magyar válogatottnál, de úgy gondolták, a gyarmati csapat sikeresen helyt állt és isteni csoda, hogy csak ennyire kaptak ki a magyar válogatottól.<sup>51</sup>

A meccset a gyarmati közönség nagy öröme a Holland Indiákon is közvetítették a rádióban.<sup>52</sup> A Holland Indiák Labdarúgó Uniójának (*Nederlandsch Indische Voetbal Unie*) vezetőségi tagja, F. van Bommel

<sup>45</sup> NN: België, Noorwegen, Nederland, Nederlandsch-Indië en Polen reeds uitgeschakeld. *Nieuwsblad van het Noorden*, 1938. június 7. 17.

<sup>46</sup> NN: De wedstrijd Hongarije-Nederlandsch-Indie (6-0). *Het Vaderland*, 1938. június 7. 11.

<sup>47</sup> NN: Hongarije-Ned.Indië. 6-0. *Algemeen Handelsblad*, 1938. június 7. 14.

<sup>48</sup> NN: Hongarije te sterk voor Ned. Indië. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 1938. június 7. 7.

<sup>49</sup> NN: De wedstrijd Hongarije-Nederlandsch-Indie (6-0). *Het Vaderland*, 1938. június 7. 11.

<sup>50</sup> NN: Hongarije-Ned.Indië. 6-0. *Algemeen Handelsblad*, 1938. június 7. 14.

<sup>51</sup> Uo.

<sup>52</sup> NN: Nederlandsch-Indië bezweek voor de overmacht der Hongaren. *Haagsche Courant*, 1938. június 7. 17.

a meccs után úgy nyilatkozott, hogy teljesen elégedett az eredménnyel. Szerinte a jávai csapat kiváló eredményt ért el a magyarok ellen, akik erősebbek voltak, mint a skót válogatott, mert jobban és többet rúgtak kapura.<sup>53</sup> R. E. Weiss, a jávai csapat vezető edzője szintén büszke volt a csapat teljesítményére. Weiss azt nyilatkozta, hogy sokat tanultak a magyaroktól, és hogy a fiúk (mármint a Holland Indiák játékosai) a pályán mindent beleadtak.<sup>54</sup> Minden tudósító – a holland is – kiemelte,<sup>55</sup> hogy Reimsben a francia közönség egyértelműen az ázsiaiaknak drukkolt, a magyar csapatot többször kifütyülte, és még a legszebb megmozdulásokat is „fagyos közönnyel” szemlélték. Az egyik holland tudósító szerint ez annak volt köszönhető, hogy a francia közönség számára is hamar világossá váltak az erőviszonyok a pályán, és ezért inkább az esélytelen jávai csapatot buzdították a lelátóról.<sup>56</sup> 1938. június 26-án került sor a Hollandia–Holland Indiák mérkőzésre Amszterdamban, az olimpiai stadionban. A hollandok simán, 9:2-re nyertek a gyarmati csapat ellen, és azon tanakodtak, hogy a magyarok Reimsben talán szándékosan visszafogták magukat és nem akartak sok gólt rúgni a Holland Indiák ellen. A gyarmati csapat mindenesetre szerintük annyira gyenge volt, hogy a magyarok sokkal nagyobb gólkülönbséggel is nyerhettek volna.<sup>57</sup>

Ez volt tehát a magyar és a Holland India-i labdarúgó-válogatott első és egyben utolsó mérkőzése, s az utódállam, Indonézia csapata ellen sem léptek soha pályára a magyarok a válogatott eddigi több mint ezer meccse során.

## EZÜST A VÉGE

A magyarok a negyedöntőben is folytatták jó szereplésüket, a németeket megismételt mérkőzésen kiejtő (akkor még nem büntetőrúgások döntöttek a továbbjutásról), igen erős Svájcot verték 2:0-ra, az elődöntőben pedig 5:1-re gázoltak át a svédeken. A döntőt a címvédő olaszok nyerték 4:2-re, így a magyar csapatnak a világbajnoki ezüstérem jutott. (Akárcsak 1954-ben. A magyarok még egy érmet szereztek nagy versenyen, az 1964-es Európa-bajnokságon egy bronz jutott nekik. A világbajnokságra 1986-

<sup>53</sup> NN: Ned. Indie sloeg geen gek figuur. *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 1938. június 7. 11.

<sup>54</sup> Uo.

<sup>55</sup> NN: Goliath was te sterk voor David. *Soerabaiasch Handelsblad*, 1938. június 27. 23.

<sup>56</sup> NN: Hongarije-Ned. Indië. 6-0. *Algemeen Handelsblad*, 1938. június 7. 14.

<sup>57</sup> NN: Een historische voetbalreis. <https://javapost.nl/2012/03/23/een-historische-voetbalreis/> – 2025. július 31.

ban jutottak ki utoljára. A 24 csapatos EB-ken a legjobb eredményként a 2016-os tornán a nyolcaddöntőben búcsúztak.)

Az 1938-as világbajnokságon nemcsak a gyarmati sorban lévő ország indult el, hanem az „anyaország” Hollandia válogatottja is, amelyik már az 1934-es VB-n is részt vett, de ott a nyolcaddöntőben 3:2-re kikaptak Svájc-tól. 1938-ban ugyancsak az első fordulóban véget ért számukra a VB, mert Csehszlovákia 3:0-ra legyőzte őket. A végeredmény csalóka, mert mindhárom gól a hosszabbításban (akkori szóhasználattal: meghosszabbításban) született. A hollandok következő világbajnoki szereplésére 36 évet kellett várni. 1950-ben és 1954-ben nem indultak, a következő négy VB-n pedig nem jutottak túl a selejtezőcsoportjukon (1962-ben úgy lettek csoportmásodikok, hogy épp a magyarok ütötték el őket a továbbjutástól, 3:0 és 3:3). A hetvenes években viszont elérkezett a holland futball aranykora. A Johan Crujff vezérelte Ajax Amszterdam a „totális futball” (*totaalvoetbal*) megalkotásával Európa legjobb klubcsapata lett, egymás után háromszor (1971, 1972, 1973) nyerte meg a Bajnokcsapatok Európa Kupáját (a Bajnokok Ligája elődjét). Az 1974-es világbajnokságon nagy esélyesként csak ezüstérmet nyertek a házigazda németek mögött, s ugyancsak a második helyen végeztek 1978-ban, amikor a döntőben veszítettek a szintén otthon játszó argentinok ellen. A harmadik ezüstérmüket a dél-afrikai világbajnokságon szerezték, ekkor a spanyolok bizonyultak jobbnak náluk. 2014-ben bronzérmet nyertek. A hollandok az eddigi Európa-bajnokságokon is kiemelkedően szerepeltek, 1988-ban aranyérmet nyertek, emellett ötször (1976, 1992, 2000, 2004, 2024) végeztek a dobogó harmadik fokán.

\*

A magyar és a holland válogatott ez idáig 19-szer találkozott egymással. Az összesített mérleg 11 holland győzelem, 3 döntetlen, 5 magyar diadal. Ahogyan a fentebbi áttekintésből is kiderül, a két válogatott ellentétes történelmi utat járt be, a magyar az 1970-es 1980-as évekig volt Európa egyik meghatározó csapata, míg a hollandok az utóbbi 50 évben nyújtottak kiemelkedő teljesítményeket. Ebből adódóan nem meglepő az elmúlt 11 mérkőzés eredménylistája: tíz holland győzelem, egy döntetlen 8:43-as gólkülönbség. A legutolsó magyar győzelem 1984-ben született Rotterdamban, VB-selejtezőn.

## Pusztai Gábor

### A Holland Indiák a második világháborúban

A második világháború eseményei közül általában az európai hadszíntér csatái állnak a középpontban, legalábbis a mi perspektívánkból. Minél távolabb kerülünk az európai centrumtól, annál nagyobb mértékben csökken az érdeklődés, hiszen a csendes-óceáni vagy a kelet-ázsiai hadszíntér nem volt közvetlen befolyással a tragikus magyar történelmi eseményekre. A gyarmattartó európai országok azonban árgus szemekkel figyelték és dokumentálták elsősorban a saját tengerentúli területeiken, illetve annak közvetlen környezetében zajló hadi eseményeket. A továbbiakban az 1940-ig semleges Hollandia legnagyobb gyarmata, a Holland Indiák (a mai Indonézia) háborúban betöltött szerepét fogom bemutatni.

#### ÚT A HÁBORÚ FELÉ

A hollandok kereskedőkként már a 16. század végétől jelen voltak a területen. A Holland Kelet-indiai Társaság (VOC 1602–1799) pedig a partvidéki területeket, kikötőket, kereskedelmi útvonalakat fennállásának majd kétszáz éve alatt igyekezett minél jobban befolyása alá vonni. A szigetek belsejében azonban csak kevéssé tudta akarátát érvényesíteni. Miután a Holland Kelet-indiai Társaság csődbe ment, azt minden adósságával, ingó és ingatlan vagyonával együtt átvette a holland állam, így a 19. században megkezdődhetett a holland állami gyarmatosítás. A hollandok a gyarmatosításnak ebben a fázisában igyekeztek a szigetek belsejébe is behatolni, hatalmukat az ottani szultanátusokra is kiterjeszteni, azokat holland szolgálatba és adófizetésre kényszeríteni. A 20. század elején a gyarmati politika megváltozott. Az úgynevezett etikus politika reformokat vezetett be az oktatás, az egészségügy és a mezőgazdaság területén, fejlesztették a helyi infrastruktúrát és a hollandok némileg lazítottak a politikai gyeplőn is. A helyi lakosság számára lehetőség nyílt, hogy saját egyesületeket, később politikai pártokat is alapítsanak. Ennek hatására megerősödött az indonéz függetlenségi mozgalom, melyet a holland történetírás csak „indonéz nacionalizmusként” emleget. A két világháború közötti időszakban a holland gyarmati társadalom fokozatosan radikalizálódott. Míg a Holland Kelet-indiai Társaság idején a vallás volt az alattvalókat elválasztó határ (keresztények és nem keresztények), addig a 19. századtól egyértelműen a faji megkülönböztetés játszotta a főszerepet. A gyarmati rendszer faji megkülönböztetésre és rasszista elvekre alapult,

melynek intézményesített és szokásjogon alapuló formái is voltak. A holland jogrend a Holland Indiákon az alattvalókat három kategóriába sorolta: európaiak (*Europeanen*), bennszülöttek (*Inlanders*) és idegen keletiek (*Vreemde Oosterlingen*). A gyarmati társadalmat tehát egy „color line” szabdalta fel, mely emiatt erősen apartheid jelleget mutatott.<sup>1</sup> Az „európaiak” nem földrajzi, hanem jogi kategóriának számított és az európai származású, fehér bőrű polgárok mellett ide tartoztak a keresztény bennszülöttek is. Az idegen keletiek kategóriába tartoztak a nem bennszülött (indonéz), de ázsiai származású lakosok, mint a japánok, kínaiak, arabok stb. 1873 és 1918 között ennek megfelelően két büntetőtörvénykönyvet ismert a holland gyarmat. Az egyik az európaiakra vonatkozott, a másik a bennszülöttekre. A büntetések az európaiak számára általában börtön (*tuchthuis*), becsületvesztés (*eerloosverklaring*), vagy száműzetés a gyarmatokról volt, míg a bennszülöttek számára ez kényszermunka (láncra verve, vagy lánc nélkül), (fizetés nélküli) közmunka, illetve nyilvános botozás volt.<sup>2</sup> Az 1929–1936 közötti időszakban a holland gyarmaton a bíróság összesen 27 esetben hozott halálos ítéletet. Mindannyiszor emberölés volt a vád és mind a 27 esetben nem európai volt a vádlott.<sup>3</sup> A magyar ültetvényes, író, festő és műfordító Székely László (1892–1946) 1914-ben emigrált unokatestvérével Radnai Istvánnal (1893–1940) a Holland Indiákra és Szumátrán lett ültetvényes.<sup>4</sup> Székely *Őserdőtől az ültetvényekig* című önéletrajzi ihletésű könyvében így ír korai tapasztalatairól és a gyarmatokon uralkodó faji elkülönülésről: „A fehér ember teljesen elkülönülve él. Két világ van: a fehére és a színesé. A fehér ember részére a vasúton külön kocsi van. Nincs ugyan ráírva, hogy ez csak a fehér uraké, de ezt mindenki tudja és betartja. A fehérek szállodái, klubjai, éttermei természetesen meg sem közelíthetők a színesek számára. Japán és kínai is színesnek számít. Na, azt sem hittem volna, hogy ilyen sok előnyöm legyen ebből a kis fehér bőrömből!”<sup>5</sup>

1930-tól a Holland Indiákon is érezte hatását a világgazdasági válság, melynek messzemenő következményei voltak a bennszülött lakosságra nézve is. Nőtt a munkanélküliség, csökkentek a bérek, elindult az elszegényedés, sőt éhínség is volt. Az indonézek közül 400.000

<sup>1</sup> Fasseur, Cees: *Op weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen*. Amsterdam, 1995. (Továbbiakban: Fasseur, 1995.) 139–140.

<sup>2</sup> Fasseur, 1995. 173.

<sup>3</sup> Fasseur, 1995. 188.

<sup>4</sup> Székely életéről és munkásságáról Pusztai Gábor: *Menekülés az idegenbe*. Debrecen, 2017.; Radnai sorsáról Pusztai Gábor: *Szumátrától az orosz frontig. Radnai István első világháborús naplója*. Debrecen, 2013.

<sup>5</sup> Székely László: *Őserdőtől az ültetvényekig*. Bp., [1935]. 47–48.

dolgozó vesztette el a munkáját, az európaiak közül 10.000.<sup>6</sup> Politikai síkon az indonéz törekvések egyértelműen a függetlenség irányába mutattak. Sukarno (1901–1970) a független Indonézia későbbi elnöke, a Bandungi Műszaki Főiskolán tanult a Holland Indiákon. Az első indonéz hallgatók közé tartozott és már hallgató korában politizálni kezdett. Szerinte az indonéz függetlenség kulcsa a nacionalizmus, az iszlám és a marxizmus szintézisében rejlik, mivel mindezek közös nevezője a nyugati imperializmus elleni harc.<sup>7</sup> Sukarno 1927-ben megalakította a *Perserikatan Nasional Indonesia* (PNI) nevű pártot (Indonéz Nemzeti Szövetség), melynek célja hivatalosan is Indonézia függetlenségének elérése volt. Emellett a Hollandiában tanuló maroknyi indonéz egyetemista között is hamar egyértelmű lesz a függetlenség iránti elköteleződés. A hollandiai indonéz hallgatók egyesületének a *Perhimpoean Indonesia* vezetői Mohammad Hatta (1902–1980) és Sutan Sjahrir (1909–1966) ugyanazt a célt tűzték maguk elé, mint Sukarno. A válság következtében, 1930-tól az elégedetlenség, a szegénység és az éhezés egyre nőtt a bennszülött lakosság körében, tehát a radikalizmus jó táptalajra lelt. A PNI tagok és szimpatizánsok száma egyre nőtt.

Az 1920-as évektől kezdve elszigetelt felkelések, sztrájkok, lázadások borzolták a kedélyeket a Holland Indiákon, mely többek között az erős kommunista befolyásnak is volt köszönhető. 1933 februárjában a *Zeven Provinciën* csatahajó legénységének lázadása okozott nemzetközi feltűnést, mely a matrózok bércsökkenése miatt tört ki. Az elégedetlen matrózok hatalmukba kerítették a hajót és Surabaya felé vették az irányt. A keményvonalas holland főkormányzó B. C. de Jonge (1875–1958) nem volt hajlandó tárgyalni a lázadókkal. Parancsot adott, hogy a hadsereg állítsa meg a csatahajót. Egy harci repülőgép pilótája azt a feladatot kapta, hogy figyelmeztetésül dobjon egy bombát a hajó orra elé. A pilóta azonban, valószínűleg akaratlanul, a hajót találta el. Tizenkilenc matróz életét vesztette, tizenegyen súlyosan megsérültek. Ezek után a lázadók megadták magukat.<sup>8</sup> Ugyanebben az évben a holland hatóságok letartóztatták Sukarnót és Flores szigetére internálták. Egy évvel később Hatta és Sjahrir is őrizetbe került, őket Új-Guineába, a Boven-Digoel büntetőtáborban tartották fogva. Ezzel párhuzamosan megerősödtek a jobboldali mozgalmak is a holland gyarmaton. A *Vaderlandse Club* (Hazafias Klub) és a holland nemzetiszocialista párt az NSB (*Nationaal-Socialistische Beweging*)

<sup>6</sup> Doel, W. H. van den: *Het rijk van Insulinde*. Amsterdam, 1996. (Továbbiakban: Doel, 1996.) 236–237.

<sup>7</sup> Doel, 1996. 237–238.

<sup>8</sup> Doel, 1996. 245.

tömörítette az erős kéz után áhító szélsojabbos hollandokat, akiket megrémített az indonéz függetlenségi mozgalom népszerűsége és sikere. A holland főkormányzó ebben a légkörben fogadta a Bataviába látogató Anton Mussertet (1894–1946) az NSB vezetőjét, akit egy „becsületes, jóindulatú embernek” nevezett.<sup>9</sup> 1936-os beszédében a főkormányzó, nem csekély politikai rövidlátásról téve tanúbizonyságot, kifejtette: „Úgy gondolom, hogy most, hogy immár mintegy háromszáz éve dolgozunk itt az Indiákon, még legalább háromszáz évnél kell eltelnie, amíg a Holland Indiák a függetlenség valamilyen formáját elérhetik.”<sup>10</sup>

A japán fenyegetés természetesen érezhető volt a harmincas években, de a hollandok nagyon bíztak abban, hogy a Népszövetség meg tudja akadályozni a nagy nemzetközi konfliktusokat. Ezen felül az 1922-es washingtoni megállapodás eredményei, melyek a fegyverkezési verseny visszaszorítását szabályozták a csendes-óceáni térségben, szintén megnyugtatóak voltak a hollandok számára. Ugyanakkor azzal is tisztában voltak, hogy a holland gyarmati hadsereg nem elég erős és felkészült egy külső támadás visszaverésére. De a hollandok rendíthetetlenül hittek abban, hogy semleges országgént, az első világháborúhoz hasonlóan, most is kimaradhatnak egy esetleges nemzetközi konfliktusból.<sup>11</sup> Ez az álom 1940-ben szertefoszlott.

#### A BERLIN-HADMŰVELET

A hollandok számára a II. világháború 1940. május 10-én kezdődött, mikor a német csapatok hadüzenet nélkül, meglepetésszerűen lerohanták a semleges Hollandiát. A kormány és Vilma királynő Londonba menekült, a németek öt nap alatt megszállták az országot. A holland hadsereg Rotterdam bombázását követően letette a fegyvert. Hollandiában a megszállás évei következtek, szabad holland föld ekkor már csak Európán kívül, a gyarmatokon létezett. Hollandia német megszállását követően a Holland Indiákon elkezdték a német és osztrák állampolgárok letartóztatását és internálását. A hollandok attól féltek, hogy a németek esetleg kémkedhetnek a Harmadik Birodalom számára, és hogy egy esetleges japán támadás során nem a holland védelmet, hanem a japán agresszorokat segítenék. Ezért a *Berlin-hadművelet* (*Operatie Berlijn*) keretén belül, 1940. május 10-ét követően, Hollandia megtámadására válaszul, mintegy

<sup>9</sup> Doel, 1996. 246. Mussertet a II. világháború után Hollandiában háborús bűnösökként bíróság elé állították, elítélték és 1946. május 7-én hazaárulásért kivégezték.

<sup>10</sup> Doel, 1996. 244.

<sup>11</sup> Jong, de J.J.P.: *De waaier van het fortuin*. Den Haag, 1999. (Továbbiakban: Jong, 1999.) 548.

2450 német és osztrák állampolgárt internáltak.<sup>12</sup> A német támadás napján Hágából rádión értesítették a gyarmati kormányzóságot Bataviában, ahol rádión keresztül kiadták a jelszót: *Berlin!* A holland gyarmati tisztviselők tudták, hogy ez a kód mit jelent, a terveket és a letartóztatandók listáját már hetekkel korábban elkészítették. Elkezdődött a németek begyűjtése. A foglyok között volt ugyan néhány tucat fanatikus náci, de a nagy részük apolitikus ültetvényes, gyarmati tisztviselő, orvos, tanár, katolikus és protestáns misszionárius vagy éppen a hitleri Németországból elmenekült politikai üldözött és zsidó polgár volt.<sup>13</sup> Amikor a holland kormány a Pearl Harbor elleni támadást követően 1941. december 8-án hadat üzent Japánnak, a holland hatóságok úgy döntöttek, hogy mind a 2450 német és osztrák foglyot el kell szállítani a Holland Indiákról Bombayba, az indiai brit gyarmatra. A transzport egy holland gőzhajótársaság (*Nederlandse Paketvaart Maatschappij*) három hajójával (*Ophir*, *Plancius*, *Van Imhoff*) történt. Az első két hajó biztonságosan meg is érkezett Bombayba, de a harmadik hajót a *Van Imhoffot* 1942. január 19-én, Szumátra partjainál megtámadta egy japán repülőgép és a hajó olyan súlyos sérüléseket szenvedett, hogy elsüllyedt. A torpedóbecsapódást követően a hajó kapitánya, Jan Hoeksema és a 48 fős holland legénység, valamint a 62 fős katonai állomány, akik a foglyok őrzésével voltak megbízva, mentőcsónakokba szállva elhagyták a hajót, a fedélközbe zárt, embertelen körülmények között összezsúfolt 477 foglyot azonban sorsára hagyták, noha lett volna elegendő mentőcsónak a foglyok legalább egy részének kimentésére.<sup>14</sup> A foglyok közül 411-en életüket veszítették, köztük a festő Walter Spies.<sup>15</sup> Összesen 66 fogolynak sikerült elhagynia

<sup>12</sup> Más források szerint 2800 fő volt a létszám, amiből kb. 200 német nő és gyerek, de voltak anémek között lengyel, magyar, jugoszláv, belga, dán és francia állampolgársággal rendelkezők is. Sőt 500 holland náci, NSB-tagot (a Holland Nemzetiszocialista Párt = Nationaal-Socialistische Beweging), valamint német KNIL katonák és bennszülött nők házasságából származó félvéreket (mivel német családnevük volt) is letartóztattak az akció keretében. Jong, 1999. 559.; NN: „Operatie Berlijn” tegen de Duitsers. <https://archieef.ntr.nl/deoorlog/page/mappen/780441/Operatie+Berlijn+tegen+Duitsers.html> – 2025. augusztus 4.

<sup>13</sup> Stauder, Werner: *Duits Joden onder Indische kawat*. <https://werkgroepcaribischeletteren.nl/duitse-joden-achter-indische-kawat-3/> – 2025. augusztus 4. (Továbbiakban: Stauder, 2014.)

<sup>14</sup> *Nederlandse doofpotaffaire: De ondergang van de Van Imhoff*. <https://isgeschiedenis.nl/nieuws/nederlandse-doofpotaffaire-de-ondergang-van-de-van-imhoff> – 2025. augusztus 4.

<sup>15</sup> Walter Spies (1895–1942) német festő, koreográfus, író és fényképész 1923-óta élt a Holland Indiákon, 1927-től Balin. Fontos szerepet játszott a *Bali Museum* 1932-es megalapításában. 1937-ben Spies Rudolf Bonnet (1895–1978) holland festővel együtt

a süllyedő hajót, de a mentőcsónakokban ülő hollandok megtagadták tőlük a segítséget. Aki megközelítette a mentőcsónakokat, arra rálöttek. A következő nap reggelén megérkező holland mentőhajó, a *Boelongan* sem vette fel a fedélzetére a német hajótörötteket, csak a holland tengerészeket és katonákat mentették ki. A németeket sorsukra hagyták a nyílt tengeren. Néhány nap múlva a hajótöröttek Nias szigetének partjaira sodródtak, ahol a holland hatóságok ismételten letartóztatták őket. A *Van Imhoff-incidens*szel kapcsolatban a holland hatóságok elrendelték az ügy szigorúan titkos kezelését. Semmit sem lehetett nyilvánosságra hozni. 1953-ban a túlélők pert indítottak Hollandiában a holland kapitány ellen, de öt évnyi időhúzás után a holland bíróság úgy döntött, hogy bűncselekmény hiányában nem indítanak eljárást. 1965-ben a holland filmes Dick Verkijk készített dokumentumfilmet az eseményekről, de a film nem kerülhetett adásba, mert a hatóságok betiltották, Verkijkot pedig elbocsájtották. A filmet csak 2017-ben mutatták be a holland televízióban.<sup>16</sup>

#### A JAPÁN ELŐRENYOMULÁS ÉS A HOLLAND VÁLASZ

A Holland Indiákon a japán fenyegetés hatására elkezdődött ugyan egy védelmi terv kidolgozása, illetve megtörtént a védelmi költségek megduplázása is, de mindez túl későn következett be. A holland parlament a II. világháború kitörése előtt csupán egy hónappal szavazta meg az új hadihajókra és fegyverekre szánt összeget.<sup>17</sup> A gyarmati hadsereg (*Koninklijk Nederlands-Indisch Leger*, röviden KNIL) kiadásait már 1930-ban (a világgazdasági válság idején, a költségvetési megszorítások miatt) a felére csökkentették és ez így is maradt. A hadsereg újjászervezése, modernizálása, fejlesztése teljességgel elmaradt. A KNIL ezért nem volt alkalmas külső támadás elhárítására, csak a gyarmaton belüli, helyi konfliktusok, lázadások, felkelések leverésére volt elég ereje. Egy katonai nagyhatalommal, mint Japánnal szembeni védekezésre, vagy ellenállásra teljességgel képtelen volt.<sup>18</sup> Japán számára a Holland Indiák ugyanakkor nagyon vonzó célpont volt. Hatalmas, ásványkincsekben (elsősorban bauxitban és kőolajban) gazdag, geopolitikai szempontból stratégiai fontosságú területet jelentett, mely katonailag nagyon gyenge volt, rá-

---

megalapította a *Pita Maha* egyesületet, melynek célja Bali népművészetének megőrzése volt. Vici Baum (1888–1960) német író 1935-ben Spiesnél vendégeskedett Balin és ennek az élménynek a hatására írta meg híres regényét, a *Liebe und Tod auf Bali*-t.

<sup>16</sup> Stauder, 2014.; NN: De ondergang van de Van Imhoff, BNNVARA, 2017. november 20. <https://www.bnnvara.nl/artikelen/de-ondergang-van-de-van-imhoff> – 2025. augusztus 4.

<sup>17</sup> Jong, 1999. 548.

<sup>18</sup> Jong, 1999. 549.

adásul a japánok számíthattak az indonéz bennszülött társadalom nagy részének támogatására is. A hollandok ugyanis azoknak az indonéz politikusoknak az óvatos közeledését is visszaütötték, akik azt javasolták, hogy közösen védjék meg a Holland Indiákat a japánokkal szemben, amiért politikai jogokat és engedményeket kértek. Egyes indonéz politikusok, mint például Sutan Sjahrir (1909–1966), aki később Indonézia első miniszterelnöke volt (1945–1947), ugyanis azt feltételezték, hogy a fasisztoid Japán uralma alatt az indonéz függetlenség még messzebbre kerülhet, mint a gyarmatosító hollandok fennhatósága alatt.<sup>19</sup> Holott az amerikaiak a Fülöp-szigeteken, a britek pedig Indiában és Ceylonon ezt az utat választották, a hollandok vonakodtak politikai engedményeket tenni az indonéz politikai vezetőknek. Továbbra is ragaszkodtak az Indonéz szigetek teljes alárendeltségéhez és hallani sem akartak egy fokozatos függetlenedésről vagy domíniumi státusztól. Az ilyen jellegű javaslatokat, mint például a Sutardjo-beadványt 1936-ban, mely az elkövetkezendő tíz éves időszakban javasolta megreformálni a gyarmat államjogi státuszát és a függetlenedés irányába elmozdítani Indonézia pozícióját, mind a Holland India-i holland elit, élen a főkormányzóval, A. W. L. Tjarda van Starckenburgh Stachouwerrel (1888–1978), mind az anyaországi politikusok többsége elutasították.

A japán előre nyomulás Ázsiában megállíthatatlannak tűnt. A japánok már 1937 óta terjeszkedtek Kínában, 1940 szeptemberében aláírták a háromhatalmi egyezményt, ugyanekkor megszállták Francia Indokínát, 1941. december 7-én megtámadták Pearl Harbort, egy nappal később pedig Burmát, majd a Maláj-félszigetet, a Fülöp-szigeteket, 1942. február 15-én elfoglalták a stratégiai fontosságú Szingapúrt. A japán támadás három irányból közelítette meg a Holland Indiákat: nyugaton a Maláj-félszigeten keresztül Szumátra felé, középen Borneó, keleten pedig Celebesz irányából. Február végére a japánok megszállták Dél-Szumátrát és egy nyugat-timori repülőteret. Ezzel teljesen harapófogóba fogták Jávat, a gyarmat központi szigetét. A hollandokkal szövetséges brit-amerikai-ausztrál hadvezetés úgy döntött, hogy ilyen körülmények között nem lehetséges a sziget védelme és visszavonta szárazföldi csapatait, illetve nem küldött erősítést. A holland haderő magára maradt. A holland-amerikai-brit-ausztrál flotta maradékai K. W. F. M. Doorman (1889–1942) ellentengernagy parancsnoksága alatt gyakorlatilag légi támogatás és felderítés nélkül kellett, hogy felvegyék a harcot a japán inváziós flottával. A japán flotta mind nagyságrendileg, mind túzerőben felülmúlta a szövetséges flottát, valamint a japánok tapasztaltabb, rutino-

<sup>19</sup> Jong, 1999. 553.

sabb, jobban kiképzett és felszerelt katonákkal rendelkeztek. A szövetséges haderő kaotikus állapotaira jellemző volt, hogy a flottaparancsnok Doorman nem kapta meg Bataviából a híreket, hogy tíz harci repülőgépet küldtek a flotta védelmére, ezért azokat ellenséges repülőgépeknek tartotta és lövetett rájuk. Az egyik brit torpedóromboló, a *HMS Jupiter* saját aknájára futott és elsüllyedt. Egy másik brit hajó kimentette a *Jupiter* túlélőit a tengerből, majd a csata közepén visszatért a surabayai kikötőbe. A Jávai-tengeren folytatott csata 1942. február 27-én a japánok győzelmével végződött. A japán győzelem mértékét mutatja az emberveszteségek közötti óriási különbség is: míg szövetséges oldalon mintegy ezer áldozata volt a csatának (ebből 900 holland), addig japán oldalon a veszteség összesen tíz fő volt. Március 1-jén következett a második tengeri csata a Jávai-tengeren, mely során a szövetségesek megsemmisítő vereséget szenvedtek. A japán csapatok Jáván négy helyen szálltak partra, anélkül, hogy számottevő ellenállásba ütköztek volna. A KNIL szárazföldi csapatai minden tekintetben alulmaradtak a japánokkal szemben. Fegyverzetük elavult volt, nehéz fegyvereik alig voltak, kommunikációjuk, utánpótlásuk és logisztikájuk akadozott, a hadvezetés szervezettsége nem volt megfelelő, taktikájuk az első világháború szintjén maradt (statikus védelmi zónák kialakítása, kevés rugalmasság). Sokszor előfordult, hogy a KNIL katonák közül az első összetűzés alkalmával többen dezertáltak.<sup>20</sup> A szövetséges haderő Jáván, 1942. március 8-án kapitulált. Csak Kelet-Timor és Új-Guinea maradt egyelőre holland kézen. A hollandok terve az volt, hogy ha nem tudják feltartóztatni a japán haderőt (amire minden katonai vezető számított), akkor gerilla-taktikát alkalmazva folytatják a harcot. Ennek érdekében Borneón és Celebeszen titkos bunkereket, fegyverraktárakat és bűvőhelyeket alakítottak ki. Azonban a rossz előkészítés, a kiképzés és harci tapasztalat hiánya, a kommunikációs nehézségek és a felderítés elmaradása miatt ez a taktika nem volt sikeres. A katonák morálja megtört, a harci kedv elillant és ami a legfontosabb ilyen esetben, a helyi lakosság támogatására sem számíthattak a holland gyarmati hadsereg gerilla-harcosai.

#### A JAPÁN MEGSZÁLLÁS ÉS AZ INTERNÁLÓTÁBOROK

Hollandia német és a Holland Indiák japán megszállását követően a szabad Hollandia területe a Karibi-térségben található gyarmatokra, Surinamera és a Holland Antillákra, valamint Új-Guinea egy darabkájára korlátozódott. A londoni holland emigráns kormány célja az volt, hogy a Brit Birodalommal és az Amerikai Egyesült Államokkal kar-

<sup>20</sup> Jong, 1999. 566.

öltve visszaszerezzék megszállt területeik függetlenségét. Ez azonban az amerikaiak gyarmatellenes politikája miatt nehézségekbe ütközött. Az amerikaiak gyarmatbirodalmakkal szembeni averziója mind az angol, mind a holland konzervatív körök esetében némi zavart okozott. De mivel csak az amerikaiak voltak olyan helyzetben, hogy sikeresen felvegyék a harcot a japánokkal és a németekkel szemben, véleményüket nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Ehhez a holland politika igyekezett idomulni és a lehető leghomályosabb megfogalmazásban ígéreteket tenni arra vonatkozólag, hogy a háború utáni időszakban gyarmatainak pozícióját milyen státuszban képzei el. Vilma királynő 1942. december 7-i beszédéből az amerikaiak nem sok konkrétumot tudhattak meg a holland elképzelésekről, de miután az új gyarmatügyi miniszter, H. J. van Mook liberális színezetű kommentárral és magyarázatokkal fűszerezve tálalta mindezt az amerikaiaknak, azok mégis elégedettek voltak.<sup>21</sup>

A Holland Indiák japán megszállása nem jelentett egységes rezsimet. Jávát a japán 16. hadsereg szállta meg, míg Szumátrát a 25. hadsereg, Borneót és a szigetország keleti részét pedig a japán haditengerészet tartotta ellenőrzése alatt.<sup>22</sup> Ez azt jelentette, hogy a különböző szigeteken lehetett némi eltérés a megszálló csapatok fellépésében, mentalitásában és a bennszülöttekhez vagy fehérekhez való viszonyában is. Egyben azonban mindhárom japán megszálló alakulat egységes volt. Az ellenséges katonákat, vagyis a holland gyarmati hadsereg és a szövetségesek fogságba esett katonáit azonnal hadifogolytáborokba zárták, majd megkezdték a polgári lakosság internálását is. 1942 márciusában kb. 92.000 katona került japán fogságba, akik közül 37.000 európai és 55.000 indonéz.<sup>23</sup> Az indonéz hadifoglyok (akik a KNIL-ben teljesítettek szolgálatot) nagy részét a japánok hamarosan szabadon engedték (kivéve az amboni, timori és menadoi bennszülött katonákat). A fehér hadifoglyokat kényszermunkásként dolgoztatták különböző vasúti- vagy repülőtéri építkezéseken, de 27%-ukat Japánba vitték. Japán becslések szerint a hadifoglyok átszállítása során mintegy 11.000 szövetséges fogoly halt meg, mert a hajót lebombázták vagy megtorpedózták. De nem csak a szövetséges haderő légiereje jelentett veszélyt a hadifoglyokra, hanem az elképesztően rossz higiéniai körülmények is. C. Binnerts (1901–1954) 1943. április 18-án indult el mintegy kétezer holland hadifogollyal együtt Flores szigetére, ahol a japánok a „fehér kulikkal” egy repülőteret akartak építtetni. Már a hajón vérhasjárvány tört ki és a megbetegedések szá-

<sup>21</sup> Jong, 1999. 571.

<sup>22</sup> Doel, 1996. 261.

<sup>23</sup> Jong, 1999. 578.

ma, valamint a halálos áldozatok miatt nem tudták elkezdni a munkát. Naplójában Binnerts ezt írta 1943. május 15-én, a szigetre érkezés utáni ötödik napon: „*Ebben az öt napban – pont abban az időben, mikor három évvel ezelőtt Hollandiában dúltak a harcok – tizennyolcan haltak meg a néhány százból, mindannyian vérhasban. Ha ez ilyen tempóban folytatódik, akkor néhány hét alatt mindannyian átköltöznünk a túlvilágra.*”<sup>24</sup>

A japán hadifogolytáborokban sokkal rosszabbak voltak a körülmények, mint a német hadifogolytáborokban. A japán táborokban a szövetséges hadifoglyoknak 27%-a, a hollandoknak 19,4%-a, a német táborokban a szövetséges hadifoglyok 4%, illetve a hollandok 3%-a vesztette életét.<sup>25</sup>

Mindeközben a helyi lakosság a Holland Indiákon megdöbbenve és némi kárörömmel figyelte, ahogy a holland gyarmati uralmat néhány nap alatt szétzúzza egy ázsiai ország ázsiai testvérnépének modern hadserege. A holland felsőbbrendűség és a fehér presztízs pillanatok alatt darabjaira hullott szét az indonéz lakosság szemében. Ezért az indonézek túlnyomó többsége kitörő örömmel és lelkesedéssel fogadta a japán hadsereg bevonulását. A nagyvárosok utcáin japán zászlókat lengető, ujjongó tömeg fogadta a japán katonákat, akikre felszabadítóként tekintettek. Az indonézek szemében a japán testvérnépnek köszönhetően elűzték a holland gyarmatosítókat és eljött a függetlenség és a szabad Indonézia ideje. Ezek a várakozások nem váltak valóra. A japánoknak nem állt érdekében, hogy Indonézia függetlenné váljon. A megszállók elsődleges érdeke az volt, hogy Indonézia minden eszközzel járuljon hozzá Japán háborús erőfeszítéseéhez. Ez nem csak a természeti erőforrások (kőolaj, szén, bauxit, kaucsuk, mezőgazdasági termékek elsősorban rizs stb.) kiaknázását jelentette, hanem a humán erőforrások végletekig való kihasználását is, vagyis a munkaszolgálatosok toborzását. 1943-ban elkezdődtek a mezőgazdasági termények kényszerbeszolgáltatásai, bizonyos növények kötelező termesztése, a kényszermunkások és a munkaszolgálatosok, a *romushák* sorozása.<sup>26</sup> Indonézek tízezrei, egyes becslések szerint (pontos adatok nem állnak rendelkezésre) százezrei haltak meg a japánok által bevezetett munkaszolgálat következtében és a kényszermunkatáborokban. Ennek következménye éhínség és elégedetlenség volt. 1943-ban az indonézek rájöttek, a japán megszállás nem felszabadítás, hanem egy új kolonializmus. Csak most nem a hollandok, hanem a japánok uralkodnak felettük. Szumátra északi részén, Ácsében azt

<sup>24</sup> Binnerts, C.: „*Alles is in orde, heren...!*” *Een dagboek van het eiland Flores uit het jaar 1943*. Den Haag/Baarn, 1988. 21.

<sup>25</sup> Jong, 1999. 579.

<sup>26</sup> Doel, 1996. 262.

mondogatták: „*Elementek a kutyák, megjöttek a disznók!*” (Anjing pergi, babi datang!) – ezzel utalva a holland gyarmatosítók vereségére és az új megszállók érkezésére.<sup>27</sup> Bataviában azt kiabálták, hogy „*Éhezünk, dögöljön meg Japán!*” (Nippon mesti mati, kita lapar!).<sup>28</sup> A háború vége felé olyan éhínség tört ki a nagyvárosokban, hogy Batavia utcáin éhen halt indonézok hullái feküdtek.<sup>29</sup> Becslések alapján az indonéz lakosság embervesztése a háború alatt összességében elérte a két és fél millió főt.<sup>30</sup>

A gyarmat fehér lakossága számára a japán megszállás első napjai feltárták, hogy milyen mély a bennszülött lakosság és a fehérek közötti szakadék, milyen erős a gyarmatosítók iránt érzett gyűlölet, hogy az indonézok lojalitása és a hűsége csupán egy vágyálomszerű illúzió volt, mely a japánok megjelenése után egycsapásra szertefoszlott. Szabó Géza (1910–1991), miskolci születésű magyar fogtechnikus Jáván, Surabaya-ban élte meg a japán megszállást. Néha hallották, hogy valamelyik európai házát fosztogatták a helyiek és rettegték a japán és koreai katonák kegyetlenkedéseitől. A közeli református Petronella Kórház személyzete, mely nagyrészt jávaiakból állt, egyik napról a másikra egyszer csak nem jelent meg a munkahelyén. A felszínen korábban békésnek és nyugodtnak tűnő, sokszínű gyarmati társadalomról alkotott kép hirtelen darabokra tört.<sup>31</sup> Először a közigazgatást irányító felső vezetést fosztották meg állásától és jövedelmétől, ami miatt elindult a fehér elit elszegényedése. A nyugdíjakat nem folyósították, a holland bankokat bezáratták. A holland nemzeti szimbólumokat, köztéri szobrokat eltávolították, a holland nyelv használatát betiltották, holland nyelvű utcai feliratokat (boltok, szállodák, kávéházak) eltávolították, Bataviát, a gyarmat fővárosát átnevezték Djakartára, mindenkinek kötelező volt a japán zászlót kitézni és a japán katonák előtt meghajolni, valamint bevezették a japán időszámítást is. A megszállók mindent el akartak törölni, ami a nyugati gyarmatosításra emlékeztette a helyi lakosságot. Ezután minden holland, angol, amerikai, kanadai és ausztrál állampolgárt, férfiakat, nőket és gyermekeket is internálták. 1943 szeptemberére a fehér polgári lakosság gyakorlatilag eltűnt az indonéz társadalomból. Majd mindenkit táborokba zárták, a családokat szétszakították, a nőket és férfiakat külön táborokba zárták, ami Jáván, a legnépesebb szigeten 86.000 internáltat (29.000 férfit, 25.000

<sup>27</sup> Jong, 1999. 575.

<sup>28</sup> Jong, 1999. 575.

<sup>29</sup> Doel, 1996. 263.

<sup>30</sup> Doel, 1996. 263.

<sup>31</sup> Szabó Géza: *Van Poesta tot polder*. Auteursbureau Memoire, 1989. (Továbbiakban: Szabó, 1989.) 70.

nőt és 29.000 gyereket) jelentett, míg a Jáván kívüli területeken (*buiten-gewesten*) összesen kb. 16.400 főt.<sup>32</sup> 1943 márciusától az internáltakat a kisebb táborokból nagy táborokba szállították, a tizenhárom, tizenkettő, majd a tizenegy éven felüli fiúgyermeket elszakították az anyjuktól és a női táborokból áthelyezték a férfi táborokba. A japánok indoklása az volt, hogy a fiúk veszélyt jelentenek az államra. Ernest Hillen 10 éves korában anyjával és bátyjával, Jerryvel a 15.000 fős bandungi internálótáborban lakott Jáván (ami a város egyik negyedének gettó-szerűen elkerített területét jelentette), mikor közölték velük, hogy a 13 évesnél idősebb fiúgyermek áthelyezik egy másik táborba: „*Azért, hogy pánikot keltsenek, a japánok csak délután közölték a táborlakókkal, hogy a fiúknak másnap reggel hatkor a kapunál kell gyülekezniük. Úgy látszik a japánok féltek ezektől a fiatal fiúktól, mert néhány hónappal később elvitték a tizenkétéveseket, utána meg a tizenegy éveseket is, amit én még éppen megúsztam. Ha a háború kicsit még tovább tart, akkor a tízéveseknek is menniük kellett volna. (...) Az anyák közül néhányan tiltakozni merészeltek a gyerekek elszállítása ellen. Őket a japánok összeverték és bezárták.*”<sup>33</sup>

A táborokban szigorú volt a japán rezsím. Nem csak mindenféle szűrő és vágóeszköz, rádióalkatrész, toll, ceruza, papír volt szigorúan tilos, hanem más országok szimbólumait is tiltották. Holland pénz, bélyeg, bármilyen narancssárga kitűző (a holland királyi család színe), a holland királyi család bármely tagjáról készült kép, fotó vagy külföldi (értsd: nem japán) országok zászlója is tiltólistán volt.<sup>34</sup> Ahogy romlott a japánok pozíciója a fronton, úgy romlottak a táborokban a körülmények, csökkentek a fejadagok, az egészségügyi ellátás színvonala zuhant, nem volt gyógyszer, kötszer, fertőtlenítőszer. Egy egyszerű sérülésbe is könnyen bele lehetett halni. 1944 áprilisában minden internálótábor felügyeletét a japán hadsereg vette át és ez azt jelentette, hogy szigorodott a rezsím, keményebb lett a fegyelem, szaporodtak a büntetések, betiltották a táboron kívüli élelmiszervásárlást és megszüntették az addig dívó csempészás lehetőségét is.<sup>35</sup> A japánok 1944-től katonai célú építkezéseken dolgoztatták a civil internáltakat, ami csak rontott a helyzeten. A polgári foglyok kb. 16%-a vesztette életét a rossz ellátás, a kimerítő

<sup>32</sup> Jong, 1999. 577.

<sup>33</sup> Hillen, Ernest: *Kampjongen. Herinneringen aan Java*. Haarlem, 1994. (Továbbiakban: Hillen, 1994.) 99–100. Az eredeti holland szöveget magyarra fordította Pusztai Gábor.

<sup>34</sup> Hillen, 1994. 67.

<sup>35</sup> Doel, 1996. 272.

munka a primitív higiéniai körülmények és a legyengült szervezetet megtámadó trópusi betegségek következtében.<sup>36</sup> A táborlakók éheztek, legyengültek és megpróbálták valahogy külön élelmiszerhez jutni. Ha lehetőségük volt rá, akkor a foglyok a barakkok vagy házak körüli területet megművelték és zöldségeket termesztettek rajta. Ernest Hillen életrajzi ihletésű könyvében leírja, hogy az egyik japán katona, aki rendszeresen az utcán járőrözött, mindig megdézsmálta a foglyok kertjét. Ha valahol egy piros paradicsomot látott, bement a kertbe, leszedte és megette. A foglyok persze tehetetlenek voltak. A hollandok ezért a japán katonát Jantje Tomaatnak (Paradicsomos Józsinnak) nevezték. Az egyik ilyen alkalommal, miután paradicsomot lopott az egyik kertből, a katona az utca végén, a sarkon belebotlott az egyik holland fogolynőbe: *„A nő vagy nem hajolt meg a katona előtt elég gyorsan, vagy nem elég mélyen, vagy egyszerűen csak nem tetszett a nő képe a japánnak, mindenesetre a japán leugrott a biciklijéről, és ordítva nekiment a nőnek, aki még mindig meghajolva állt. A katona a biciklijével nekihajtott a nőnek, úgy, hogy az első kereket a nő lábai közé nyomta, majd ütlegelni kezdte a nő fejét, jobbról, balról addig csépelte, míg a nő össze nem esett. Ezután a japán ismét felült a biciklijére és elkarikázott.”*<sup>37</sup>

A helyi, bennszülött lakosság általában közömbös volt a fehér foglyokkal szemben, de voltak, akik segíteni akartak, noha ez számukra is szigorúan tilos volt. Ernest Hillen visszaemlékezéseiben leírja, hogy a bandungi internálótáborban egyszer egy jávai férfi áthajított a kerítésen egy fürt banánt egy fehér nőnek. Nem azért, mert üzletelni akart vele, hanem mert megsajnálta. A japánok észrevették, elkapták a férfit, összeverték és büntetésből kiállították az utcára, nyakában egy táblával, melyen az állt: *„Banánt adtam a szemét hollandoknak.”* A férfinak hat napig kellett az utcán állnia a tűző napon, a japánok nem adtak neki se vizet, se élelmet. Csak azért maradt életben, mert a környező házakban lakó asszonyok éjjel, mikor a japán őr a férfi mellett elaludt, vizet és élelmet vittek neki.<sup>38</sup> A japánok rendkívüli kegyetlenséggel reagáltak, ha valakire akár csak a gyanú árnyéka vetődött, hogy ellenük szervezkedik, vagy összejátszik a szövetségeseikkel. 1943-ban Borneón felröppent az a kózsza hír, hogy a helyiek felkelést szerveznek. A japánok erre százötven hollandot és helyi vezetőt fejeztek le mindenféle nyomozás vagy bírósági eljárás nélkül. A sziget nyugati felén ugyanebben az időben a *Kempeitai* kínai kereskedőket, bennszülött hivatalnokokat, elöljárókat (köztük a he-

<sup>36</sup> Jong, 1999. 577.

<sup>37</sup> Hillen, 1994. 46.

<sup>38</sup> Hillen, 1994. 93.

lyi szultánt) és orvosokat tartóztatott le, azzal a gyanúval, hogy illegális szervezkedésbe kezdtek. A japánok csak ebben az akcióban több mint ezer embert fejeztek le, vagy lőttek agyon.<sup>39</sup>

#### MAGYAROK A JAPÁN MEGSZÁLLÁS ALATT

A Holland Indiákon a két világháború közötti időszakban számos magyar állampolgár élt és dolgozott. Voltak, akiket itt ért a japán megszállás. A már fentebb említett Szabó Géza Surabayában lakott, mikor bevonultak a japán csapatok a városba. *Van poesta tot polder* (Pusztától a polderig) című önéletrajzi könyvében így ír az eseményről: „A japánok előre nyomulásuk során koreai segédcsapatokat alkalmaztak. Azokat a polgárokat, akik nem engedelmeskedtek azonnal, ütötték, verték, vagy hidegvérrel lelőtték. A japánoknál és koreaiaknál kegyetlenebb embereket nem is tudok elképzelni. Egyszerűen leírhatatlan, hogy néha milyen jelenetek zajlottak az utcán. Állatias és felfoghatatlan.”<sup>40</sup> Szabó Gézát a többi magyarhoz és az olasz állampolgárokhoz hasonlóan nem bántották. A japánok őket, a hollandokkal, angolokkal, amerikaiakkal, ausztrálokkal, kanadaiakkal stb. ellentétben nem zárták internálótáborba. Miután elkezdődött a katonák hadifogolytáborba szállítása és a civil lakosság internálása, Szabónak meg kellett jelennie a japán katonai hatóságok előtt, ahol egy négyszögletes fémlapot kapott, melyet feltűnő helyen kellett hordania (általában nyakba akasztva). A fémlapocskát Szabó számára teljesen érthetetlen, japán írásjelek tarkították, melyekről később kiderült, azt jelzi, hogy viselője úgynevezett „semleges” státusszal rendelkezik. Ez a kedvezmény szerencsére kiterjedt holland feleségére is. Szabó Géza ezt a magyar állampolgárságából adódó, viszonylagos szabadságot arra használta fel, hogy bajba jutott embereknek segítsen. Tisztában volt vele, hogy nem lehet teljes illegalitásban a japánok ellen fegyveresen fellépni, szabotázsakciókat végrehajtani, noha voltak olyanok, akik ezt megpróbálták. Ezeket a csoportokat a japánok rövid időn belül leleplezték, a résztvevőket kivégezték.<sup>41</sup> Szabó az internált vagy fogolytáborban sínylődő embereknek akart segíteni, mivel azok orvosi ellátása és ételmezése siralmas volt. A japánok szemében az, aki megadja magát és nem harcol haláláig, értéktelen ember volt és így is bántak a foglyokkal. A táborokon kívül maradt hozzátartozóknak viszont megengedték, hogy látogassák a foglyokat, így azok be tudtak csempészni némi élelmiszert és gyógyszert a táborokba, börtönökbe. A gyógyszerhez jutás rendkívül nehéz volt. Surabayában akkor három nagy gyógyszertár

<sup>39</sup> Doel, 1996. 274.

<sup>40</sup> Szabó, 1989. 71. Az eredeti holland szöveget magyarra fordította Pusztai Gábor.

<sup>41</sup> Szabó, 1989. 71.

volt, amiből kettő holland kézen volt (ezeknek a tulajdonosait már internálták és a gyógyszerár bezárt), de a harmadik tulajdonosa egy dán gyógyszerész, Szabóhoz hasonlóan kívül maradt az internálótáborokon. Szabó megpróbálta rávenni a dánt, hogy adjon el neki nagy mennyiségben gyógyszert, de a dán erre nem volt hajlandó, mivel a japánok már leltárba vették a készleteit és csak receptre adhatott ki bármit. Szabó erre ismerős kínai orvosokkal íratott fel recepteket, beszerezte a gyógyszert a dán patikustól, majd a foglyok családtagjai becsempészték azt a táborokba, börtönökbe. Később Szabó egy olyan segélyakcióhoz csatlakozott, melyet holland református lelkészek kezdeményeztek (akiket az első hullámban még nem internáltak), és amihez később katolikus papok is csatlakoztak. A hadifoglyok nem internált családtagjai számára a családfenntartó kiesése anyagi nehézségeket okozott. Hamarosan nem volt pénzük, hogy ételt vásároljanak, lakbért fizessenek. Ezen akartak segíteni a lelkészek és a hozzájuk csatlakozott Szabó is. A lelkészek elmagyarázták neki, hogy az akció kifelé, vagyis a japánok felé legálisnak látszik ugyan, de tulajdonképpen illegális. A város legszegényebb negyedeiben, öt helyen ingyen konyhákat, két helyen szükséglakásokat állítottak fel. Itt kaptak ételt és szállást a hadifoglyok és az internáltak még szabadlábbon lévő családtagjai. A japánok ezt azzal a feltétellel engedélyezték, hogy csak a templomok perselypénzét lehet felhasználni erre a célra, ami persze messze nem volt elegendő. És itt kezdődött az illegális tevékenység. A város olyan polgárait keresték fel Szabóék, akiknek még megvolt a vagyonuk (pl. gazdag kínai kereskedőket) és kölcsön kértek tőlük azzal, hogy majd a háború végén visszafizetik a kölcsönt. A pénzt úgy legalizálták, hogy vasárnap egyszerűen bedobták a templom perselyébe és így már adománynak számított. Külön érdekesség, hogy Szabó az akcióban együtt dolgozott egy másik magyarral, Csizmazia von Somogy nevű katolikus pappal.<sup>42</sup> A holland lelkészeket a japánok később internálták, de Szabó tovább dolgozott. 1944-ben még rosszabbra fordultak a dolgok, a pénztartalékok kezdtek kimerülni, a konyhákat be kellett zárni, de a szükséglakásokat még sikerült fenntartani a japán kapitulációig. Szabót a japán hatóságok nem tartóztatták le, nem internálták, még csak ki sem hallgatták, semleges státuszát végig tiszteletben tartották.

Egy másik magyar, Székely Ferenc (1897–1978), aki Szumátrán, a sziget északkeleti részén, Medan közelében volt ültetvényes, 1945-ben levélben számolt be a megszállás alatti életükről testvéreinek, Székely Lászlónak és annak feleségének, a holland írónőnek, Madelon Lulofsnak (1899–1958): *„Ha jól meggondoljuk, akkor a japán*

<sup>42</sup> Szabó, 1989. 89.

*megszállás alatt nem volt olyan rossz dolgunk. Ennivalónk mindenesetre mindig volt elegendő, igaz főleg csak rizs, úgy bennszülött módra elkészítve, de az mindig megfelelő mennyiségben. Az volt a legrosszabb, hogy a sok idegeskedés miatt nem volt étvágyam és 22 kilót fogytam.*<sup>43</sup> 1942 novemberére Székely maradt az egyetlen fehér munkavállaló az ültetvényen, a többieket internálták. A japánok, egy 23 éves félig analfabéta japánt neveztek ki Székely főnökének, aki semmilyen nyelven nem beszélt csak japánul, de a kaucsukültetvény igazgatója lett. Noha Székely is kapott a japánoktól egy semlegességet igazoló fémlapot, házukat mégis elkobozták, amibe a japán költözött be, autójukat, rádiójukat be kellett szolgáltatni, az ültetvényt csak külön engedéllyel hagyhatták el és állandóan figyelték őket. A legkisebb gyanú esetén meglepetésszerű házkutatásokat tartott náluk a japán katonai rendőrség „*egy rablóbanda, nem jobbak a német Gestaponál*”<sup>44</sup> írta róluk Székely. A helyi lakosság is elfordult tőlük, teljesen egyedül maradtak. Székely fizetését csökkentették és a háborús infláció miatt a vásárlóértéke minimálisra zuhant. A házaspárnak lassacskán mindent el kellett adnia, hogy túléljenek. Eladták a bútoraikat, ruháikat, szőnyeget, függönyöket. A kevés, ami megmaradt végül ott hagyták, mert a kapitulációt követően, az indonéz függetlenségi harcok kitörése után, 1945 októberében Medanba mentek, mert a város nekik, mint fehéreknek biztonságosabb volt, mint a félreeső ültetvény. Itt együtt laktak a többi magyar ültetvényessel, akik Szumátrán voltak: Voditska Zuárddal (1899–1949) és Guman Sándorral, akiknek a japán megszállás alatt szintén nem esett bántódásuk. Voditska Zuárról tudjuk, hogy magyar útlevelelének köszönhetően a japánok nem internálták. Voditska munkafelügyelő volt egy ültetvényen, Szumátra keleti partján, Siantarban és 1942. március 12-én (a japán invázió napján) pont Medanban tartózkodott: „*Medanba érkezve kiderült, hogy a japánok valami három helyen partra szálltak. Medan felett vastag, zsíros füstfelhők. A benzin és az olaj égett. Én magam naivul úgy képzeltem el a dolgokat, hogy ha a japánok partra is szálltak ugyan, de egészen biztos bele fog tartani még egy hétbe, míg a partokról eléri a nagy utat és a vasúti vonalat. Némi ellenállásra számítottam, ami nem következett be.*”<sup>45</sup> Aznap öt órákor, Tebing Tinggi településen találkozott először Voditska japán katonákkal, akiknek nagy ügyel bajjal elma-

<sup>43</sup> Székely Ferenc levele Madelon Lulofsnak, Medan, 1945. december 5. (másolatban a szerzőnél). Az eredeti holland szöveget magyarra fordította Pusztai Gábor.

<sup>44</sup> Székely Ferenc levele Madelon Lulofsnak, Medan, 1945. december 5. (másolatban a szerzőnél). Az eredeti holland szöveget magyarra fordította Pusztai Gábor.

<sup>45</sup> Voditska Zuárd levele, Lajos és Anikó megszólítással, Medan, 1946. március 20. (másolatban a szerzőnél).

gyarázta, hogy ő magyar, megmutatta az útlevelét, mire a japánok tovább engedték. Két nap múlva a japán katonák elvették a biciklijét, karóráját, töltőtollát, de őt magát nem bántották, viszont egy helyi batak bennszülött megpróbálta kirabolni. Néhány nap múlva a japánok az összes fehér embert összeterelték és internálták, majd átvitték őket a helyi börtönbe. Voditksa tiltakozott az eljárás ellen és néhány hét múlva ki is engedték. Egy ültetvényen kapott állást, ahol hasonló körülmények között, mint Székely Ferenc leveléből ismerhetjük, dolgozott a háború végéig.

Kevésbé szerencsés volt a hódmezővásárhelyi születésű orvos, Cseszkó Gyula (1902–1945) és felesége, Hadady Emma (1907–1944), akik egy holland missziós társaság szolgálatában Celebesztől északra egy apró szigeten, Sangiron, egy Tahuna nevű településen orvos-misszionáriusként dolgoztak. A japán megszállást követően, magyar állampolgárok lévén őket sem internálták a japánok, a házaspár négy gyermekével együtt maradhatott és dolgozhatott tovább a sziget missziós kórházában. 1944-ben azonban gyanakodni kezdtek a japánok, hogy Cseszkóék rádiót rejtegetnek, esetleg kémkednek a szövetségeseknek. Cseszkó Gyulát 1944 áprilisában internálták, feleségét pedig kihallgatta a *Kempeitai*, a hírhedt japán katonai rendőrség. Hadady Emmát megkínozták, majd a sziget több helyi vezetőjével együtt 1944 novemberében nyilvánosan lefejezték. Cseszkó Gyula az internálótáborból ért szövetséges bombázás következtében megsebesült és az elégtelen orvosi ellátás következtében életét veszítette. Négy gyermeküket egy bennszülött ápolónő mentette meg, bújtatta el, szigetről szigetre menekülve, míg egy brit különleges egység 1945 márciusában<sup>46</sup> ki nem mentette őket Tanulandang szigetéről.<sup>47</sup>

<sup>46</sup> Az egység vezetője a legendás Richard Hardwick (1880–1968) volt. Hardwick tizenhat évesen kivándorolt Ausztráliába, harcolt a búr háborúban Dél-Afrikában, hosszú ideig élt Borneón, megtanulta a helyi nyelveket, harcolt a japánok ellen Szingapúrban, innen Bataviába, majd Colombóba menekült. A brit különleges egységek kémelhárító tisztjeként számos küldetésben és mentőakcióban vett részt a japán vonalak mögött, melyek közül csak az egyik volt a Cseszkó gyerekek kimentése. Miután 1949-ben a Cseszkó gyerekek Hollandiába kerültek, Hardwick továbbra is kapcsolatban maradt Emmával, sőt, 1955-ben Emma és Gerard van der Beek esküvőjére is elment Hollandiába. McDonald, Lachie: The bride he saved in the jungle. *The Straits Times*, 1955. május 22. 6.; NN: Brits geheim agent naar Utrecht voor bruiloft van meisje dat hij redde. *Trouw*, 1955. május 13. 7.

<sup>47</sup> NN: Hoe krijgen we eigenlijk een betere wereld? *De Bredasche Courant*, 1946. január 12. 2.

## AZ INDONÉZ POLITIKAI VEZETŐK SZEREPE

A japánok már 1942 áprilisában, kezdeti népszerűségüket kihasználva elkezdtek terjeszteni nyugatellenes és japánbarát propagandájukat az indonéz lakosság körében. Az első ilyen kezdeti próbálkozás az ún. AAA mozgalom volt: *Asia Tjahaja*, *Asia Pelindung*, *Asia Penimpin* (Ázsia Fénye, Ázsia Védelmezője, Ázsia Vezetője). A mozgalom Japán elsődlegességét, vezetőszeropét és katonai sikereit volt hivatott propagálni az indonézek között. A japánok tudatosan ki akarták hagyni az indonéz politikusokat demagóg propagandahadjáratukból, mivel nem akartak teret engedni a helyi politikai erőknek, tudván, hogy azok elsődleges célja az indonéz függetlenség. Ez pedig nem illett Japán háborús terveibe. Úgy gondolták, hogy az indonéz lakosság így is tömegesen fog csatlakozni a mozgalomhoz. Nem lett igazuk. Az indonézek nem vették komolyan az AAA-mozgalmat és a szervezetet 1942 októberében csendben felszámolták. A japánok megértették, hogy ha el akarják érni az indonéz lakosságot, ha azt akarják, hogy azok tömegesen csatlakozzanak egy hasonló szervezethez, akkor be kell vonniuk a munkába a befolyásos indonéz politikusokat, akikre hallgat a nép, akiket tisztelnek és adnak a szavukra. Ezért a japánok Sukarnót, kétségtelenül a lakosság körében a legnépszerűbb indonéz politikust kérték fel az együttműködésre. Sukarno (Hattával és Sjahrirral ellentétben, akik szeme előtt egy demokratikus, független Indonézia képe lebegett) meg volt róla győződve, hogy Németország, Olaszország és Japán meg fogják nyerni a háborút ezért késznek mutatkozott arra, hogy mindenféle területen messzemenőig együttműködjön a megszállókkal.<sup>48</sup> Sukarno mindent kész volt megtenni a nagy cél, a független és szabad Indonézia érdekében, ráadásul a demokráciát nem tartotta a legmegfelelőbb kormányzási módszernek, ezért a japánok tekintélyelvű rezsimjétől nem idegenkedett. Végül Sukarno, Hatta és Sjahrir úgy döntöttek, hogy míg Sukarno teljesen együttműködik a japánokkal, Hatta csak annak érdekében kész a megszállókat támogatni, hogy az indonéz lakosság minél kevesebbet szenvedjen, Sjahrir viszont egyáltalán nem volt hajlandó Nippon szolgálatába állni és illegalitásba vonult. Sukarno és Hatta hamarosan hivatalosan is a japánok tanácsadója lett és 1943 márciusában elkezdtek egy új szervezet felállítását, melynek a *Pusat Tenaga Rakjat* (A Nép Erejének Központja), röviden *Putra* nevet adták. Céljuk Japán vezető szerepének és nagyságának tudatosítása az indonézekben és a gyarmatosítók iránt érzett esetleges szimpátia, illetve azok emlékeinek teljes kitörlése

<sup>48</sup> Doel, 1996. 264.

volt. Sukarno annak ellenére támogatta a japán politikát és részt vett a *ramushák* toborzásában is, hogy 1943 januárjában Japán Burmának és a Fülöp-szigeteknek egyfajta önállóságot biztosított, de ez Indonézia esetében szóba sem jött, sőt 1943 májusban Tokióban az a döntés született, hogy Indonéziát és a Maláj-félszigetet közvetlenül Japánhoz fogják csatolni. Sukarno azzal védte meg döntését, hogy ha kell, ő kész ezeket feláldozni, hogy milliókat megmentsen. De ezt a döntését sem a hollandok, sem az indonézek soha nem bocsátották meg neki.<sup>49</sup> A japánok értékelték a megszállók melletti lojalitását és 1943 novemberében Sukarno Hattával együtt Japánba utazott, ahol a császár fogadta őket. Magas japán kitüntetésekkel a mellükön, de konkrét politikai ígéretek nélkül, csalódottan tértek vissza Jávára.<sup>50</sup> Eközben a japánok megszüntették a *Putrát* és létrehoztak egy kizárólag japán érdekeket szolgáló, kizárólag japánok által vezetett új szervezetet, a *Djawa Hokokai*-t. Ez a félkatonai szervezet katonai kiképzést adott annak a kb. 25.000 önként jelentkezőnek, akik a japánok segéd-katonái, a *heihok* lettek. 1943-ban két másik, hasonló szervezetet is létrehoztak a megszállók: a *Keibodant* és a *Seinendant*. Az előbbi egyfajta segéd-rendfenntartó alakulat volt, melynek létszáma 1945-ben 1.300.000 fő volt, az utóbbi ifjúsági munkaszolgálatosokat tömörített és a háború utolsó évében 700.000 taggal rendelkezett.<sup>51</sup> A háború végére tehát több mint 2 millió indonéz rendelkezett katonai kiképzéssel. Emellett a japánok 1943-ban elkezdtek egy indonéz önkéntesekből álló hadsereg, a *Tentara Sukarela Pembala Tanah Air*, röviden *Peta*, kiképzését, mely 1945 augusztusában 36.000 gyengén felfegyverzett katonából állt. Minél inkább kezdtek a japánok visszaszorulni a hadszíntéren és minél inkább elpártolt mellőlük a hadiszerecsé, annál nagyobb kedvezményekre voltak hajlandóak a megszállt Indonézia területén. 1944 novemberében bejelentették, hogy „Kelet-Ázsia” számára fokozatosan biztosítják a függetlenséget, az indonézek használhatták nemzeti jelképeiket és politikai összejöveteleket tarthattak. A közigazgatásban is több teret engedtek az indonézeknek. A japán tartományi elöljárók mellé kineveztek egy indonéz hivatalnokot is, sőt engedélyezték indonéz paramilitáris ifjúsági szervezetek felállítását is (*Berisan Pelopor* és *Hisbullah*).

<sup>49</sup> Doel, 1996. 265.

<sup>50</sup> Hering, Bob: *Soekarno. Architect van een natie/Architect of a nation 1901–1970*. Amsterdam, Leiden, 2001. 32.

<sup>51</sup> Doel, 1996. 266.

A HÁBORÚ VÉGE

1945 tavaszán az élelmezési helyzet Indonéziában siralmas volt. Nem csak az internálótáborok lakói éheztek, de az indonéz lakosság is csontig soványodott. A nagyvárosokban éhínség tombolt, egyesek éhen haltak az utcán. Az elégedetlenség akkora volt, hogy 1945 februárjában egy *Peta*-hadosztály fellázadt, de ezt a felkelést a japánok könnyedén leverték.<sup>52</sup> Mindenki számára világos volt, hogy a szövetségesek fogják megnyerni a háborút és a japánok napjai meg vannak számlálva. Mégis minden indonéz vezető meglepődött, mikor a Hiroshima elleni, 1945. augusztus 6-i amerikai atomtámadást, majd a Nagaszakira augusztus 9-én ledobott második amerikai atombombát követően a japánok augusztus 15-én feltétel nélkül kapituláltak. Az indonéz vezetők körében ez riadalmat okozott, mivel arra számítottak, hogy a japánok rendezett körülmények között fogják átadni nekik a kormányzást Indonézia felett. De augusztus közepén ez a folyamat még nagyon a kezdetén állt, az előkészületek messze nem fejeződtek be. Sukarno és Hatta attól tartottak, hogy amennyiben a japánok nem adják át nekik, indonéz politikusoknak a hatalmat, akkor a szövetségesek partraszállását követően fennáll a veszélye egy holland gyarmatosító restaurációnak. Ezt semmiképpen nem akarták megvárni. De a szövetségesek egyelőre még nem szálltak partra, tehát az egyetlen számottevő katonai erő a japán hadsereg volt. Gyorsan kellett cselekedni. Ezért Sukarno és Hatta úgy döntöttek, hogy két nappal a kapituláció után, a japánok tudtával és jóváhagyásával, egy hirtelen összedobott nyilatkozattal kikiáltják egy új állam, Indonézia függetlenségét.<sup>53</sup> Ezzel a jogi aküssal hivatalosan is megszűnt létezni a Holland Indiák, mely, de facto már 1942-ben összeomlott. De a tényleges indonéz függetlenségig még hosszú út vezetett, melyet Hollandia csak egy négy éven át tartó, véres gyarmati háborút követően volt hajlandó elismerni, 1949. december 27-én.

<sup>52</sup> Doel, 1996. 275.

<sup>53</sup> Raben, Remco: De geest van de revolusi. In. *Revolusi! Indonesie onafhankelijk*. Szerk. Harm Stevens (et al.), Amsterdam, 2022. 18–49.

**Gitta Kelemen**

## **The Cuban Missile Crises. The Realist and Constitutionalist Theory**

### INTRODUCTION

The world of international relations theories is a colorful world with many different theories that were all born in different historical periods with each having its unique goal and perspective. Every theory is a special way of thinking, intended to solve unique problems in the world of diplomacy, giving thinkers the tools to understand events differently, to bring light to the issues by looking at them from different angles. In this study, my goal is to present the two most different theories. Namely, one of the most classic theories, realist theory and a recently developed complex theory, constructivism.

In the second chapter, to follow the chronological order of their birth, realist theory will be presented first. The introduction of this theory explains the historical context in which it was used and the reason why this theory is still relatable after so many years. The roots of the realist thinking are retrieved from the ancient Greek world and was primarily used throughout history until the twentieth century. The chapter explains the main principles of realist theory showing examples from ancient leaders all the way to the 1970s.

To illustrate the principles of realism, chapter three is a case study about the Cuban Missile Crisis through the lenses of realism. This chapter's focus is the tension between the two great powers of the Cold War. The power relationship between the United States of America and the Soviet Union is a very unique example for a bipolar system in the anarchic realm of the world. Furthermore, the Cuban Missile Crisis is a perfect example of what the realist theory calls an attempt for a power shift; therefore, the chapter will detail this phenomenon to demonstrate the usage of an international relations theory in real cases.

Once the chapters about realism end, the paper starts to discuss the development of a modern theory called constructivism in the fourth chapter. The end of the Cold War brought a completely new period in history that, for the first time in its existence, realism was not able to explain. This gave the first push for an ideological shift amongst the scholars of international relations theories, led by pioneers, opening up a broader, never-before-seen approach to international events, taking history, cul-

ture, language and people into account for the first time. The beginning of this new era opened up the doors for the development of many more modern theories too.

Following the logical pattern, after the theoretical explanation of constructivism, chapter five gives a practical demonstration of the Cuban Missile Crisis through the lenses of constructivist theory. This part details that constructivism would approach the event completely differently, for example instead of only considering the states, constructivism starts with the personalities leading the countries. So, this chapter contains a short introduction of John Fitzgerald Kennedy (President of the United States at the time), Nikita Khrushchev (first secretary of the Communist Party of the Soviet Union at the time) and Fidel Castro (the Prime Minister of Cuba at the time). And gives examples of the importance of language in international relations too.

Lastly, chapter six demonstrates the main differences that one gets if they use different theories to examine the same event. In particular, three main differences are detailed in the sixth chapter, the way the two theories view a rational decision (the difference between the views on power), the number and type of actors that the two theories consider when analyzing a specific historical event and the way language plays part in the resolution of a conflict and sheds light to the absence of this in realism. Drawing the conclusion that different theories must be used for different events to fit them perfectly and understand them completely.

### THE REALIST THEORY

The Realist Theory is such a profound way to understand the realm of international relations, that its traces can be found as early as the Ancient Greek world. For example, the initial classical realism describes a world where the only measure of success is power, and the world is perceived as a ‘brutal arena’ in which the actors are always looking for ways to take advantage of each other.<sup>1</sup> While contemporary realists specified the meaning of power in a more complex way. They believed that the real measure of a state’s power lies in its military capabilities and alliance systems (this way of thinking was treasured by the Greeks).<sup>2</sup> Historically, there has been many great thinkers who formed the world of Realist Theory, all the way from Thucydides,<sup>3</sup> through Niccoló Machiavelli who in his

---

<sup>1</sup> Dunne, Tim, Kurki, Milja, Smith, Steve, *International Relations Theories, Discipline and Diversity*. Oxford, 2021. [Hereinafter: Dunne–Kurki–Smith, 2021.] 35.

<sup>2</sup> Dunne–Kurki–Smith, 2021. 36.

<sup>3</sup> Dunne–Kurki–Smith, 2021. 43.

book *The Prince* describes all the ways in which a ruler must govern his country using force, “*all armed prophets have conquered; all unarmed ones have been destroyed*”.<sup>4</sup> The first notable milestone in the modern history of realist theory was the introduction of Realpolitik. Realpolitik tried to maximize the interests of the state in domestic politics while avoiding conflict with its people. This same strategy on the international field is the basic principle of Realist Theory.<sup>5</sup>

Although the modern understanding of Realist Theory (also called Structural Realism or Neorealism) is similar to its historical predecessors, one highly important difference that modern scholars such as Kenneth Waltz, the biggest advocate of Structural Realism in the 1970 highlight the fact that human nature is one of the biggest factors behind the state’s actions. In the understanding of structural realists, the world is a system where there is anarchy purely because there is no higher power that could regulate the relations between actors. Since the system assumes that states are rational actors, they will drive for maximum power in the international realm, so in the structure of international relations there will be (at least) one hegemon and other, less powerful states.<sup>6</sup> This thinking also shaped the ideas of one of the biggest experts of international relations in the twentieth century, former diplomat, Henry Kissinger who in his studies demonstrated many times the world-wide military presence of the United States of America ensures a peacekeeping status for the hegemon. For decades, the role of the U.S. seemed to be essential to keep the word peace up in the realist world.<sup>7</sup> As structural realism began to shape the post-World War II world, more and more situations asked for explanations. Since the theory believes that the world is a zero-sum system, the fundamental assumption is that one can only gain power on the expense of another actor. Therefore, the Cold War raised many questions including: is it possible to have more than one hegemon or can peace be maintained or is war something inevitable? Structural realism has two different points of view for the behavior of actors.

According to the theory we can differentiate offensive and defensive realists. Offensive realism’s biggest promoter, John Mearsheimer, believed that states always strike to maximize their power. In his expla-

<sup>4</sup> Niccolò Machiavelli, *The Prince*. Classics on War and Politics 5. [n. p.], 2019. 20.

<sup>5</sup> Bew, John, *Realpolitik, A History*. Oxford, 2016. 17–18.

<sup>6</sup> Dunne–Kurki–Smith, 2021. 50–53.

<sup>7</sup> Kissinger, Henry, *Korszaváltás az amerikai külpolitikában? A 21. századi Amerika diplomáciai kérdései*. [A Turning Point in U.S. Foreign Policy? Diplomatic Challenges of Twenty-First-Century America] Bp., 2002. 9–10.

nation, one must strike for hegemony to ensure the state's survival, since in a world where there is no higher power to rule over anarchy, the actors must achieve a state where they have to most capability, so there would be no chance for an attack against them. In this anarchical world, states cannot be sure about the intentions of other actors hence this aggressive pursuit of power is their only solution for survival, this is how the security competition is caused in the realm of international relations according to offensive realists.<sup>8</sup> Meanwhile, the representatives of defensive realism such as Kenneth Waltz believe that the best interest of actors is maintaining the balance of power, rather than acting aggressively and trying to overturn the status quo. The main reason for this is that defensive realists believe that the cost of an offensive usually outweighs the benefits. For example, it is not enough to conquer a new territory (gain more capability therefore more power), the conquer must also subdue the conquered which is a highly difficult and costly maneuver. This example shows perfectly that the costs of an offensive step outweighed the benefits that the state was hoping for.<sup>9</sup> Balancing is also a core belief in defensive realism. Balancing is the situation that occurs if a state achieves too much power, becomes so powerful that the neighboring states security significantly decreases. In these scenarios, these states form an alliance and defeat the hegemon, creating a new structure for the world. This is one of the main reasons why defensive realists argue that the maximization of power is actually against the interest of actors. Since there are so many favours in this case for defense, the balance between offensive and defensive realists usually comes naturally, thus preventing war from starting.<sup>10</sup>

According to the theory of structural realism, there are a number of different factors that help determine the causes of war. These reasons could be for example the polarity of a world system, the different power shifts happening in the realm of international relations, the balance (or at times imbalance) of power between the actors or one that I explained earlier on, the relation between offense and defense. The polarity of a system means the number of great powers one might find the world. For example, a great demonstration for a bipolar world would be the Cold War period, since the Soviet Union and the United States of America had the most power in the world, splitting the world between two poles, two great powers. While today's world would be considered a multipolar system,

<sup>8</sup> Jalil, Ghazala Yasmin, "China's Rise: Offensive or Defensive Realism", *Strategic Studies* 39, 2019/1, 41–58. [Hereinafter: Jalil, 2019.] 43–46.

<sup>9</sup> Jalil, 2019. 56–58.

<sup>10</sup> Dunne–Kurki–Smith, 2021. 55.

where the power is not concentrated in only two actors but rather multiple states across the globe with new power emerging constantly.<sup>11</sup> Those in favor of a bipolar world argue that the less great powers are there is a system, the less likely it is that war might happen between them. There are three main arguments supporting this assumption. The first would be that since there are only two great powers in the system, the actors only have to pay attention to each other's motives, so there is a smaller chance for miscalculation which often leads to preventive wars. If a state only focuses on another, there are less opportunities to fight than if there were five great powers ready to take the place of the hegemon. Furthermore, in a bipolar system the states have no other choice than to confront each other directly which can lead to a more peaceful opportunity for negotiations (e.g.: the birth of the Moscow-Washington hotline<sup>12</sup>). This is caused by the fact that in bipolar systems, the balance between the great powers' concentration of capabilities is usually more equal than in multipolar systems. Historically the material sources are divided more equally between two actors. According to the supporters of bipolarity, all things combined lead to a world order that is less war-prone than a multipolar system.<sup>13</sup>

In contrast with the belief that less actors are good, since one must only pay attention to another power, the scholars supporting the idea of a multipolar world argue the exact opposite. The reason behind this idea is that since state cannot focus too much only on one of the other actors, it is against rational thinking to declare war on them but rather trying to balance the peace between all actors of a multipolar world.<sup>14</sup> Further reasons supporting multipolarity involves the natural case of balance that happens in a multipolar world. In the hypothetical case of a state trying to achieve hegemony, it is more than likely that coalitions would form to stop this from happening and since all the actors are counting on this to happen, it is most rational to prevent all cases of wars from happening.<sup>15</sup> An additional point to consider amongst the causes of war is the power shifts that are inevitable happening in the world. If the actors are all balanced and the status quo is unchanged, then that period of time is likely a peaceful, unthreatening state. On the other hand, if a rising challenger

<sup>11</sup> Dunne–Kurki–Smith, 2021. 58.

<sup>12</sup> Thacher, Colonel Stephen L., *Crisis Communications Between Superpowers*, Carlisle Barracks, US Army War College, 1990. Online: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA222248.pdf> – Accessed: 20 February 2025.

<sup>13</sup> James, Patrick, “Structural Realism and the Causes of War”, *Mershon International Studies Review* 39, 1995/2, 181–208. [Hereinafter: James, 1995.] 181–185.

<sup>14</sup> Dunne–Kurki–Smith, 2021. 59.

<sup>15</sup> James, 1995. 185–188.

comes up against the hegemon, not in all cases but most of the time, it can lead to a state of war. This can happen in different ways, for example the hegemon might start a preventive war against the challenger, the rising power might try to overtake the hegemon in a physical attack or even a coalition can form the strike against the hegemon helping the new power achieve their goal (while maximizing their own benefits from the changing of the status quo).<sup>16</sup>

Finally, instead of looking at the number of great power actors taking part in the structure of the world, one can examine the amount of power each of them holds. The basic assumption of a peaceful world is a world where all the great powers possess roughly the same amount of power hence none of them will try to dominate the others, creating a natural balance between them which protects the status quo as it is. Contrariwise, in a system where the power is completely unbalanced, the strongest state is likely to be unsatisfied with the status quo and strike for the position of hegemon, gaining the best chance for survival in the anarchic realm of international relations. This, of course, in the zero-sum world that structural realism is, would result in war, therefore breaking the peace of the actors.<sup>17</sup>

In conclusion, structural realism depicts a world where one state's gain is necessarily another state's loss but with the knowledge about power and its division in the world, it is also possible to maintain a world where war can be and will be avoided according to the theory. Although there are many examples throughout history when the status quo was challenged, there are also many cases where powershift could happen peacefully and the natural dynamic of the world adjusted without any unnecessary violence occurring.

THE CUBAN MISSILE CRISIS THROUGH THE LENSES OF THE REALIST THEORY  
The Cuban Missile Crisis is known for being the “hottest” event of the Cold War, perhaps the closest the world has ever come to a nuclear war. The nerve-wracking thirteen days between the two leaders of the world at the time, the United States of America and the Soviet Union, was the confrontation in which the Cold War period came the closest to an actual nuclear war breakout. The event did not happen without any previous steps. In reality, the United States of America was the first of the two actors to make a move with the installment of intermediate range ballistic

<sup>16</sup> Harknett, Yalcin, “The Struggle for Autonomy: A Realist Structural Theory of International Relations”, *International Studies Review* 14, 2012/4, 499–521. 510–514.

<sup>17</sup> Dunne–Kurki–Smith, 2021. 60–65.

missile (IRBM) bases in Turkey a year before the Cuban Missile. With these intermediate range ballistic missiles, the USA was able to target most of the Soviet Union's strategic points and cities, posing immediate threats to their opponent. Furthermore, in the same year, Washington tried to invade Cuba through the Bay of Pigs in order to overthrow the Communist government of Fidel Castro.<sup>18</sup>

With the increasingly deteriorating relationships between Cuba and the United States of America, the relationship between Cuba and the Soviet Union became gradually better. When Fidel Castro became the first secretary of the United Party of Cuban Socialist Revolution, it meant a turning point the Soviet-Cuban relationships, as the Soviet politicians decided to cooperate with Cuba. The main reason for this decision was to create a base of communism in the Western sphere, an ally this close to the borders of the USA was an enormous strategic step in the race of Cold War for the Soviet Union. The negotiations for a weapon supply coming from the Soviet Union to Cuba started in July 1962 with a rapid conclusion, considering that already in August 20 ship carrying weapons arrived at the shores of Havana. To keep the strategic advantage in secret, these Soviet ships were unloaded at night, placing 42 intermediate range ballistic missiles, the same type that the US has been keeping on Turkey for a year before the Crisis.<sup>19</sup> In the late summer, early September of 1962, American U2 spy planes on an exploratory flight captured photographic evidence in the Cuban air space that confirmed that the Soviet Union had established missile sites in the country.<sup>20</sup> Although the then President in power, John Fitzgerald Kennedy, informed the Congress in early September 1962 that no offensive missiles were located in Cuba, the situation seemed to be intensifying rapidly, and the information proved to be incorrect. During the month of September, several more shipments arrived in the port of Havana from the Soviet Union, all of which had contained IRBMs. Between 14 and 19 October, exploratory flights became almost regular, collecting unmistakable evidence that a missile launching station was being built in San Cristo.<sup>21</sup> What was even

<sup>18</sup> Schulzinger, Robert D., *American Diplomacy in the Twentieth Century*. New York, 1984. 262–266.

<sup>19</sup> Heller, Nyekrics, *Orosz Történelem II. kötet – A Szovjetunió története*. [Russian History, Volume II – The History of the Soviet Union] Bp., 2003. [Hereinafter: Heller, 2003.] 515–517.

<sup>20</sup> *Cuban missile crisis*, Encyclopedia Britannica. Online: <https://www.britannica.com/event/Cuban-missile-crisis> – Accessed: 23 February 2025.

<sup>21</sup> U.S. Department of State: *The Cuban Missile Crisis*, October 1962. Online: <https://history.state.gov/milestones/1961-1968/cuban-missile-crisis> – Accessed: 23 February 2025.

more concerning for Washington was the fact, that these Soviet IRBMs were pointed on the direction of the biggest cities on the Eastern coast, South and Middle of the USA ready to be launched, targeting all together the lives of more than 80 million American citizens making the threat immediate within only a few minutes in case of a launching.<sup>22</sup>

Both of these actions are clear examples of a world in which states consider the most important form of power, military capacity. Through the lenses of realism, it can be certainly seen that in the zero-sum world, one must lose its power for the other to be able to gain this power. The Soviet answer for the missiles in Turkey shows perfectly that in a world ruled by the realist theory, the obvious step is to be an offensive realist and answer with an even bigger, immediately imposed threat. Seeing that the leaders of the Soviet Union believed that the threat of a nuclear war being launched is powerful enough to keep the United States of America from attacking the political regime of Fidel Castro, proves that they were thinking in an anarchical realist system where there's no higher power to stop this kind of war and only the strongest hegemon can influence the realm of international relations. This action from the Soviet Union was a typical example of an attempt at an emerging power reaching for the position of the hegemon.<sup>23</sup> Although this attempt for power shift was not entirely peaceful, it did not evolve into an ongoing war, therefore there are contradictions regarding these thirteen days that could be hard to be explained using realist theory. As the basic assumption of the theory in question is that states compete against each other and try to gain power at the expense of the other actors, they also deeply care about the balance of power which might explain the conclusion of the crisis. Once the fact that these missiles are already there at the border of the United States became clear, the situation became more heated than before. Sharp negotiation started between John F. Kennedy, the president of the United States and Nikita Khrushchev, the leader of the Soviet Union. Both parties asking for the insurance of their state's safety, Kennedy claiming that the U.S. will not back down until Soviet missiles are no longer present in Cuba and Khrushchev claiming that the Soviet Union will not remove the missiles until the same is done to the American missiles in Turkey. Finally, almost two weeks after the announcement of the situation of Kennedy and the blockade around Cuba, on the 28<sup>th</sup> of October 1962 Nikita Khrushchev agreed to retrieve the Soviet missiles from the shores of Cuba, helping the world avoid a nuclear conflict. To explain this conclusion of the crisis,

<sup>22</sup> Heller, 2003. 517.

<sup>23</sup> Heller, 2003. 518.

realist theory offers the explanation that since the actors are rational, they must prevent a war if the cost outweigh the benefits and, in this case, a fatal nuclear war would have ended in no winner at all.<sup>24</sup>

#### THE CONSTRUCTIVIST THEORY

Unlike Realist Theory, Constructivism can be considered a fairly young theory with its foundations coming to life in just the last century. The theory started to develop in the early 1980s and formed an almost complete way of thinking by the end of the same decade. The main driving force for the development of the Constructivist theory was the fact the realist thinkers were unable to predict the end of the Cold War, therefore international relations theorists realized the already existing theories are not enough to explain all the happenings in the global realm of actors.<sup>25</sup>

The basic assumption of Constructivism is that dissimilarly to what Realists think, the world is not made up of static materials, but it is rather an ever-changing, developing construct that is perceived differently by everyone and is also shaped by everyone who lives in it. Constructivism believes that the realm of international relations is only a social construction, meaning that it is an idea that is both created and accepted by those who live in it. Therefore, it can also be understood that in the same way, those who live in it can form and change the ways of how it works, since it wouldn't even exist without these human actions. So, opposite to the realist thinking of only treating states as actors, it is significant in the lens of constructivism to see how nature, the behavior and the culture of the leaders and its people influence the decision of one state.<sup>26</sup> Previously, international relations theories tried to assume that states are the same as in that all the actors are driven by the same goals and try to achieve them by the same means, considering states identical black boxes. Meanwhile constructivism sheds light on the fact that all the states are composed of different history, cultural background, political structure and these all form the context in which they exist and the way they act. It is also the new realization of constructivism that we must consider the social norms and even the language of the actors. All this information is necessary in order for us to be able to understand the actors in world politics. Evidently, this way of thinking could only develop with the far-reaching

<sup>24</sup> Anderle, Ádám, *Kuba története*. [The History of Cuba] Bp., 2004. [Hereinafter: Anderle, 2004.] 128–129.

<sup>25</sup> Dunne–Kurki–Smith, 2021. 163–164.

<sup>26</sup> Hopf, Ted, “The Promise of Constructivism in International Relations Theory”, *International Security* 23, 1998/1, 171–177.

spread of democracies, to what many countries in the world only gained access after the end of the Cold War.<sup>27</sup>

During the years of the Cold War the world was very divided, most countries were part of the Soviet or Eastern bloc, while the other half, the Western hemisphere joined the more liberal and more democratic side of the world. Very few states remained impartial, getting the name Third World Country, which originally meant a state that did not side with either the West or the East.<sup>28</sup> After the fall of the Soviet Union in 1991, the bipolar structure of the world also fell and in the place of the Soviet Union, many new independent countries were born. This period significantly raised the role of the United Nations peacekeeping operations, to stop local conflicts from arising or even to help already existing ones settle. The interference of the United Nations is a great example of the world shifting from the anarchic realist system, to a new, constructivist structure where states accept a “higher power” to keep up the peace in the world. This short period of changeover was rewarded with a new system which let the international organizations cooperate and this led to the flourishing of democratic systems all over the world.<sup>29</sup> As explained earlier, realists believe the rational states always strike for hegemony, because their goal is survival and being the most powerful is their best chance for it, they also believe that the only form of power is the physical capacity and the military strength that a state can possess. However, the constructivist concept of the world expands this understanding by acknowledging the fact that power can also be derived from knowledge, the understanding of social practices and traditions, discourse, ideologies. Constructivist works try to prove that power can come from way more than just pure force and.<sup>30</sup>

But constructivism is not without its difficulties, given that each individual perceives the world differently, one’s view is always shaped by their personal experience of language, culture, religion, politics, etc., the main assumption of constructivism creates its biggest setback as well. Although understanding these differences gives the necessary empathy for actors to cooperate and be better prepared for negotiations, it also

<sup>27</sup> Dunne–Kurki–Smith, 2021. 165.

<sup>28</sup> Banton, Westfall, Li, *Third World Countries: Definition, Criteria, and List of Countries*. Online: <https://www.investopedia.com/terms/t/third-world.asp> – Accessed: 23 February 2025.

<sup>29</sup> Lebovic, James H., “Uniting for Peace? Democracies and United Nations Peace Operations after the Cold War”, *The Journal of Conflict Resolution* 48, 2004/6, 912–924.

<sup>30</sup> Hopf, Ted, “The Promise of Constructivism in International Relations Theory”, *International Security* 23, 1998/1, 171–200. 178–180.

generates a radical uncertainty of knowledge, since it creates a paradox in which “truth” is not a fixed concept. This contradiction might be the strongest argument amongst the people who oppose the idea of constructivist thinking.<sup>31</sup> Even though constructivism has its strong and weak points (like all theories), one thing is certainly notable about the way constructivist thinkers approach a word and that is through language. According to constructivism (more specifically consistent constructivism), it is significant to consider how different languages are created and how they shape the objective reality that one might perceive. Language holds the identity of an actor, their culture, their customs so it is highly important to consider while acting in the realm of international relations where most negotiations are taking place in foreign languages and translations must be as precise as possible.<sup>32</sup>

#### THE CUBAN MISSILE CRISIS THROUGH THE LENSES OF THE CONSTRUCTIVIST THEORY

To understand the Cuban Missile Crisis through the lenses of constructivism, one must approach the event from a different angle. Unlike with realist theory, constructivism would also consider the personalities of the decision makers and not only consider the states actors simple, similar states. Furthermore, constructivism approaches every event as a complex, cause and effect relation between the happenings, creating a comprehensive and understanding picture with as much consideration as possible. To understand the actions of states, one must understand their leaders first. So, from the perspective of constructivism, it is necessary to introduce the leaders.

John Fitzgerald Kennedy was, besides being a politician, a well-known personality all across the United States of America long before he was elected president in 1961. Although in the world of politics, he was considered to be young, he was already known as a glamorous, well-dressed good-looking man due to his family’s ties to Hollywood. Despite the fact that he previously served as a member of the House of Representatives and a senator for the state of Massachusetts, at the age of 44 he was one of the youngest presidents to ever serve the United States of America. Therefore, it is logical that the constructivist theory takes it under consideration that during the days of the Cuban Missile Crisis,

<sup>31</sup> Das, Runa, “Critical Social Constructivism: ‘Culturing’ Identity”, *The Indian Journal of Political Science* 70, 2009/4, 961–982. [Hereinafter: Das, 2009.] 961–963.

<sup>32</sup> Kessler, Steele, “Introduction: Constructing IR: The Third Generation”, *European Review of International Studies* 3, 2016/3, 7–13. 7–11.

that happened only a year after of his inauguration, the character of this young president who wants to show force and that he is worthy of being the president, is a relevant factor to understand his decision-making process. How John F. Kennedy appeared was always an important matter for his personal image.<sup>33</sup>

On the other side of the world powers, the first secretary of the Communist Party of the Soviet Union, Nikita Khrushchev was also seen as a firm leader of his country, being regarded as an iron fist leader who successfully reformed the Stalinist security of the country. He was the first leader in the Soviet Union who addressed the brutality of the previous leaders and promised full rehabilitation for his people.<sup>34</sup> During the days of the Cuban Missile Crisis, opposite to popular views at the time, the Soviet Union did not suffer a total surrender, but rather Chairman Khrushchev tried different tactics. On October 26 he sent a letter stating that the Soviet missiles would be retrieved from Cuba if the U.S. pledged to not invade Cuba. Then a day later, a second letter was issued by the Soviet Union asking for the same deal but also demanding that the U.S. withdraw their missiles from Turkey.<sup>35</sup>

As known since, the United States responded to the first letter (understanding that they cannot sacrifice the safety of their European allies by withdrawing from Turkey). But how can this be explained by international relations theories? It is only possible by using constructivist theory, since the basic assumption of classical realism simply cannot answer this question. Unlike realism where one must assume that states are aiming to be hegemonies by maximizing their power, constructivism understands the broader complexity of things. In this regard specifically, the answer is simply that a nuclear war would have been too big of a sacrifice for both actors, even with a hegemon emerging from the war, there would have been no world left to rule over. As explained in the previous chapter titled “The Constructivist Theory”, this theory regards language as a significant factor in the understanding of international events. It is intriguing how the use of different words can change the atmosphere of an event completely. For example, the announcement of the missiles

<sup>33</sup> White, Mark, “Apparent Perfection: The Image of John F. Kennedy”, *History* 98, 2013/2, 226–246. 230–234.

<sup>34</sup> Gibney, Frank B., “Nikita Khrushchev, Leadership of the Soviet Union”, *Encyclopedia Britannica*. Online: <https://www.britannica.com/biography/Nikita-Sergeyevich-Khrushchev/Leadership-of-the-Soviet-Union> – Accessed: 26 February 2025.

<sup>35</sup> Allison, Zigman, “Managing US-Soviet Confrontations: JFK, Cuba, and the Macho Myth”, *Harvard International Review* 5, 1982/2, 24–29.

in Cuba by President John F. Kennedy was a strongly worded televised speech stating that “any nuclear missile fired from Cuba against a nation in the Western Hemisphere would be regarded as an attack by Moscow against the United States and would require a full retaliatory response”.<sup>36</sup> Undeniably telling the Soviet Union that the U.S. believes in the collective protection of the whole Western part of the world and referring to a potential war as a response. This clearly reflects the period in history during the Cold War when the Eastern Bloc and the Western world stood in opposition.

On the other hand, when referring to the responsive actions of the United States, namely the surrounding of Cuban ports, President Kennedy deliberately avoided the usage of the word “blockade” in his public speeches.<sup>37</sup> The reason for this that by time of the Cuban Missile Crisis, the Charter of the United Nations already existed and was signed by the United States of America in 1945. The Charter clearly states the abolishment of aggression and the states that signed the treaty pledged to keep international peace. According to the document, a blockade is considered a form of violence, precisely the blockade by armed forces of a port or coast of another state, therefore it is against international law.<sup>38</sup> The influential face of the Cuban Revolution, the Prime Minister of Cuba, Fidel Castro is many times overlooked in the events of the Cuban Missile Crisis, even though all the events were going on in his country. Albeit his 32-year long rule in Cuba was controversial, in the focus of this study, it is essential to examine his role in the decision-making process. Before the summer of 1962, Cuba already shifted towards the Soviet Union with many different relations, a few of them being trade agreements and the most relevant, ideological likeliness of the two states.<sup>39</sup> But during the events of these monumental thirteen days, Fidel Castro’s influence was fairly few. For example, his ideas for an agreement between Cuba and the Soviet Union that he wanted to be public was dismissed and the missiles started to arrive in secret. Later, he asked for a declaration of mutual defense and assistance between the two countries, because

<sup>36</sup> Kaufman, Burton I., “John F. Kennedy as World Leader: A Perspective on the Literature”, *Diplomatic History* 17, 1993/3, 447–469. 460.

<sup>37</sup> Siska, Katalin, *Nemzetközi jog. [International Law]* Győr, 2023. 293–296.

<sup>38</sup> Kajtár, Gábor, “Az erőszak tilalma” [The Prohibition of the Use of Force], In. Jakab, András, Sulyok, Gábor (ed.), *Internetes Jogtudományi Enciklopédia. Nemzetközi jog rovat.* Online: [https://real.mtak.hu/83265/1/az\\_eroszak\\_tilalma\\_u.pdf](https://real.mtak.hu/83265/1/az_eroszak_tilalma_u.pdf) – Accessed: 27 February 2025.

<sup>39</sup> Boughton, George J., “Soviet-Cuban Relations, 1956–1960”, *Journal of Interamerican Studies and World Affairs* 16, 1974/4, 436–453. 436–438.

during the crisis, Cuba became completely defenseless and exposed to the two great powers, but this did not happen either.<sup>40</sup>

It is evident that similarly to the end of the Cold war, the end of the Cuban Missile crisis also requires another theory to be explained. As the two great powers reached a sudden agreement at the end of the stressful situation (with the exclusion of Cuban decision makers) there are questions that the realist theory simply could not explain. Therefore, it becomes clear that to understand why in some cases the states choose one way instead of going for the maximum power and being the hegemon. The key in understanding this lies in the usage of constructivist theory and getting a broader look at the circumstances and the context of the event.

#### THE COMPARISON OF THE THEORIES

As demonstrated in the previous chapters, the constructivist and the realist theory consist of completely different components, and they are also different tools that someone can use to analyze an event. The theories being different does not mean that there is only one right one to use, it only means that different cases will require different theories. In this chapter, some of the most significant dissimilarities will be discussed. To understand how theories are born, first one must understand the context in which they were created. Therefore, it is visible that at the time realism was created, it was perfect, to explain all the events at the time, assuming that the same actors (states) will always stay in the same hierarchical order as at the time (status quo). As explained earlier, the reason for this was the thought that the main goal of the states is to survive in the realm of international relations and the best guarantee for survival is to be the most powerful state, therefore, to be the hegemon.<sup>41</sup> On the other hand, rationality for the thinkers of constructivism means a different approach, more like an “all things considered” way of examination of events. Instead of assuming that the survival of a state can only be maintained by gaining power and becoming the most powerful actor, constructivism thinks that there are times when the rational decision might be to step down, consider other conclusions or open a negotiation.<sup>42</sup> These factors show why con-

---

<sup>40</sup> Anderle, 2004. 128–130.

<sup>41</sup> Waltz, Kenneth N., “Realist Thought And Neorealist Theory”, *Journal of International Affairs* 44, 1990/1, 21–37. 33–37.

<sup>42</sup> Spindler, Manuela, “Social Constructivist Theory”, In. Manuela Spindler (ed.), *International Relations: A Self-Study Guide to Theory*, Opladen, Berlin, Toronto, 2013. 195–224. 215–216.

constructivism was able to explain the sudden closure of the Cuban Missile Crisis and why realism couldn't, similarly to the end of the Cold War.

Another major difference between the two theories is the type of actors they consider part of the international relations realm. As explained in chapter 2 titled "The Realist Theory", the first theory only considers states as actors with the basic assumptions that states are similar black boxes. This means that unlike constructivism, realist theory does not consider the background of a state, its culture, historical context and the personalities of its leaders and their motives.<sup>43</sup> Contrary to realist theory, the main assumption of constructivism is that in order to understand any event, it is essential to examine a broader context of the actors. Therefore, as demonstrated in practice, in chapter 5 titled "The Cuban Missile Crisis Through the Lenses of the Constructivist Theory" the first thing that the theory considers is the actual leaders of the countries in the situation, the historical context of the event, the language used during to get the most comprehensive picture possible.<sup>44</sup>

To further detail the significance of language in the lenses of constructivism, the example of President John F. Kennedy avoiding the word "blockade" is a perfect demonstration. The reason why constructivism regards language as such an important component is because the thinkers of the theory believe that to understand human behavior, the key is to understand how one's language shapes the way knowledge is created in that society, the interactions within one society are a huge indicator if the nations interactions within the realm of international relations as well. These interactions (so, language) shape a country's traditions and habits, their symbols and tendencies, so ultimately creates the international norms between the states through their interactions between them.<sup>45</sup> It shows a significant difference between the two theory, since constructivism is the first theory to consider language to such a deep degree and it is obvious that when using realist theory, language is not a factor that necessary needs to be considered. The fact that these two theories are so different does not mean that one would be better than the other, in reality this is exactly the strong suit of the theories in international relations. For every event, they give different perspectives to consider, one might

<sup>43</sup> Filary, Mateusz, "The 'Power Of Morality' In Hans Morgenthau's Theory Of International Politics – A Check On Interstate Anarchy Or A Threat To Stability?", *Politeja* 5, 2008/10/2, 3–20. 13–15.

<sup>44</sup> Das, 2009. 961–963.

<sup>45</sup> Tsai, Yu-tai, "The Emergence Of Human Security: A Constructivist View", *International Journal of Peace Studies* 14, 2009/2, 19–33. 23–28.

work in one case, and another might not, but the goal is to broaden our perspective to better understand the happenings of these events in international relations. As new theories emerge with time, scholars can only benefit, since the more perspectives are available, the more people can be represented in international relations, and the goal of diplomacy is to protect the peace of the most people possible.

#### CONCLUSION

As demonstrated in the second chapter, realism is a determinative milestone in the world of international relations. Having its roots in the ancient Greek world, realism has been the most influential theory in the world of diplomacy for centuries. As detailed earlier, realism is a theory that believes that the world is an anarchical system which is led by a hegemon and the events of the world are motivated by each state want for the position of this hegemon, to ensure their own survival by possessing the most amount of power possible over the expanse of other states.

This theory is illustrated in practice in chapter three where the well-known thirteen days of the Cuban Missile Crisis is analyzed through the lenses of realist theory and explains how the alliance with Cuba would have brought a power shift in favor of the Soviet Union and on the expanse of the United States of America. The only thing that realism is unable to explain is the sudden and mutual ending of the conflict, since the decision was not made to pursue power but rather to ensure the safety of both countries and of the world.

Chapter four introduced a modern, recently developed theory called constructivism. The end of the Cold War brought a challenge that realism was not able to explain, therefore, it also brought an ideological shift amongst the thinkers of international relations theorists. The developments of constructivism broadened the perspectives of thinkers, bringing new factors into the discussion like the historical background of a country, its culture, the language used, the personalities of the leaders and much more. These are all explained in detail to give an overall comprehensive theoretical understanding of constructivism.

Just like with realism, the following chapter gave a practical example of constructivism in use through the Cuban Missile Crisis. By bringing in all the other aspects mentioned above, the constructivist theory shows a different understanding of events, a more in-depth perception of the context. And unlike realism, constructivism explained the ending of the negotiations of the Crisis and for the peaceful conclusion of this stressful conflict.

In the last chapter, realism and constructivism were compared following their three main differences. First, the different types and number of actors they consider. As explained above, realism treats states as black boxes and only considers them as players in the world of international relations, while constructivism brings a broader picture and considers the most people possible, the background of the states and their leaders as well. Second, the difference of the consideration of language, realism does not take it into account, while it is an integral part of constructivism. And third, the way the two theories approach power. While realism regards it as the most important part a state can have, constructivism thinks it's only one part. This is how constructivism is able to explain the reasons behind the peaceful ending of the Cuban Missile Crisis, similarly to the complex event of the end of the Cold War.

In conclusion, the fact that different theories give us different conclusions is not a problem but rather a tool that can be used for our understanding. All events in the realm of international relations are complex and the more perspectives a decision maker can analyze it, the broader the understanding that one can get. As a consequence of a broader understanding, the chance of a right decision is also higher. This is the importance of international relations theories in diplomacy; to include the most perspectives possible and to make the best decisions possible to keep the peaceful relations between nations.



## Hegedüs Zoltán

### „*The Great Communicator*”: Ronald Reagan öröksége és hatása a politikai kommunikáció változására

Sokak szemében Ronald Reagan az a vadnyugati hős, aki legyőzte a Szovjetuniót, valamint helyreállította az Egyesült Államok büszkeségét és reputációját odahaza és a világban. Neokonzervatív gazdaság- és társadalompolitikájával felszámolta a költséges és túlterjeszkedő állami szerepvállalást, megadva ezzel a lehetőséget az amerikai embereknek, hogy újra a saját szerencsájük kovácsai legyenek. Mások egy közepes vagy annál is gyengébb képességű elnököt látnak benne, aki intézkedéseivel csak rontott az alacsonyabb státuszúak helyzetén, sikereit színészi és kommunikációs képességeinek és a történelem alakulásának köszönheti. Oldaltól függetlenül abban azonban konszenzus uralkodik, hogy minden elődjénél – és talán utódainál is – nagyszerűbb kommunikátor volt. A következőkben arra kívánok választ találni, hogy miben gyökereztek ezek a sikerek, milyen módon formálta ő maga a politikai kommunikációt és hogyan érezteti hatását öröksége a mai napig.

#### ELŐZMÉNYEK, AZ ELNÖK-JELÖLTÉGHEZ VEZETŐ ÚT

Ronald Reagan 1911. február 6-án született az Illinois állambeli néhány száz lelkes faluban, Tampico-ban. Sokoldalú tehetsége és aktivitása hamar megmutatkozott, a középiskolás éveit futballozott, baseballlozott, színdarabokban játszott, nyaranta vízimentőként dolgozott. Főiskolai tanulmányait egy kis college-ban, az Eureka-ban végezte, ahol közgazdaság-tudományból és szociológiából szerzett diplomát, e mellett pedig továbbra is időt szakított mindkét szenvedélyére a sportra és a színjátszásra is. Első közéleti szerepvállalása saját visszaemlékezései szerint ugyancsak ezen a helyen történt.<sup>1</sup> 1928 őszén a közlegő gazdasági problémák előszeleként az intézmény vezetése leépítéset akart végrehajtani az oktatói gárdában, valamint más területeken is csökkenteni kívánták a kiadásokat. Erre válaszul a felsőbb éves diákok és a tanárok sztrájkbizottságot alakítottak, szószólójuknak pedig az akkor elsőéves későbbi elnököt választották meg. Élete első, itt elmondott beszédét izgalmasabbnak írja le, mint később bármelyik másikat: „*Életemben először éreztem, hogy a szavaim megragadják a hall-*

<sup>1</sup> Reagan, Ronald: *Egy amerikai élet*. Bp., 2014. (Továbbiakban: Reagan, 2014.) 42.

*gatóság figyelmét, s ez feldobott. Amikor valamit mondtam, a tömeg helyeslően morajlott minden mondat, időnként minden szó után, s egy idő múlva úgy tűnt, mintha egybeforrunk volna a hallgatósággal.”*<sup>2</sup>

A főiskolát követően sportriporterként vállalt munkát, egy környékbeli rádióban, ahol főként egyetemi futball mérkőzéseket közvetített – többek között a későbbi elnök Gerald Ford-ét is. Színészi karrierje, amely az általa alkalmazott politikai kommunikációs stílus vizsgálata szempontjából meghatározó, 1937-ben indul, amikor egy rádiós bemondót alakítva eljátszotta első filmszerepét.<sup>3</sup> Ezt követően Los Angelesbe költözött, ahol az 1960-as évekkel bezárólag ötven filmben játszott, többnyire westernekben. A második világháború alatt a légierő tartalékos tisztjeként főként katonai oktatófilmek készítésében vett részt, mivel rövidlátása miatt nem szolgálhatott a seregben.

Közéleti–politikai szerepvállalása a háború után indult el, amikor is Hollywoodba visszatérve kétszer is megválasztották a színészek szakszervezetének (SAG) elnökének 1947 és 1952, valamint 1959 és 1960 között. Az időszak egybe esett a mccarthyizmus térhódításával és a kommunisták hollywoodi „beszivárgási” kísérleteivel,<sup>4</sup> így ezek az évek megszilárdították Reagan antikommunizmusát, amely a későbbiekben is jelentős mértékben meghatározta karakterét és kommunikációját. Az ötvenes évektől egyre kevesebb filmben szerepelt, helyette inkább televíziós műsorokban tűnt fel, valamint, ami ennél fontosabb mérföldkövet jelentett, a *General Electrics Company* televíziós programjának lett a házigazdája, amelyben hetente sugároztak színházi közvetítéseket. A televíziózás elterjedése révén ebben a szerepben még többen találkozhattak az arcával, mint a futószalagon gyártott westernfilmekben. Későbbi pályája szempontjából talán ennél is jelentősebb volt, hogy a cég elnöke felkérte, a központ egyfajta nagyköveteként járja körbe az országban található GE üzemeket. Ezek az alkalmak eleinte egyszerű gyárlátogatásoknak indultak, amelyeken kisebb közönségnek mesélt a filmipar működéséről, a műsorról és válaszolt a közönség kérdéseire. A gyári munkásokkal való egyszerű találkozások minden

<sup>2</sup> Uo.

<sup>3</sup> *Love is in the Air*. Rendezte: Nick Grinde. Warner Bros, 1937.

<sup>4</sup> A második világháborút követő években egyre inkább felerősödő antikommunista közhangulat közepette teret nyert az az elképzelés, hogy a szovjetek és maga Sztálin az amerikai kommunistákon keresztül kívánja elfoglalni és irányítani a világ filmgyártásának központját. A párt tagjai között valóban jelen voltak forgatókönyvírók, színészek, rendezők és producerek, ennek és a közhangulat egyik következménye az lett, hogy 1947-től nem alkalmaztak olyan filmeseket, akik nem bizonyították, hogy nem kommunisták. A hollywoodi kommunista feketelistázás egészen 1960-ig tartott.

esetben beszédekkel társultak, amelyek különböző helyi vagy országos jelentőségű gazdasági szervezeteknek és szereplőknek szóltak. Mindez a nyilvános szerepléseken túl az emberek, valamint az egyes gazdasági szektorok problémáinak részletes megismeréséhez is hozzásegítette Reagant, aki ezzel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy az utazások felérték számára egy politikatudományi doktori iskolával.<sup>5</sup> Az idő előrehaladtával a mondandója Hollywooddal foglalkozó része egyre rövidebb, a kormánnyal foglalkozó pedig egyre hosszabb lett.

Önmaga az 1960-as évek elejére datálja saját ideológiai „fordulatát” amikor is – részben az említett beszélgetések hatására demokratából republikánussá vált. Az első immáron tisztán politikai szerepvállalása 1964-ben következett be, amikor is Barry Goldwater elnökjelölti kampányának kaliforniai társelnöke lett. Innen, ha nem is vezetett egyenes út az állam kormányzói székébe, de a felsorolt tapasztalatok jelentősen megkönnyítették az egyébként mindig is nyitott személyiségű és az emberekhez kiválóan kapcsolódni tudó egykori színész számára az 1966-os kampányt. A kormányzói posztot – amelyért az indulást hosszas győzködés után vállalta – 1967 és 1975 között töltötte be. A választás, és annak sikere nem csak Ronald Reagan-t, a politikust teremtette meg, hanem azt az „imidzset”, ami egész későbbi karrierjét jellemezte, és amelynek jelentős részben sikereit is köszönhette, az „egy közülünk” szerepet.<sup>6</sup> Kormányzása egybe esett az állam, elsősorban már a számítástechnikára és technológiára alapozott gazdaságának óriási mértékű fellendülésével. Mindez olyan intézkedéseket is lehetővé tett számára, mint a beszedett adók visszafizetését az embereknek, ugyanis a helyi alkotmány előírta a költségvetés azon értelemben vett egyensúlyát is, hogy nem szabad sem többet, sem kevesebbet költeni az állami törvényhozás által elfogadott költségvetésnél, vagyis ha a bevételek meghaladták a kiadásokat azok – elviekben – visszajárhattak az embereknek. Ez a fajta prosperitás egyrészt jelentősen hozzájárult a népszerűségéhez, másrészt megerősítette azon későbbi neokonzervatív gondolatvilágát, hogy a jóléti állammal és annak problémáival szemben a minimalista államfelfogás, a szabadpiaci gazdaság, az alacsony adók és a kis mértékű állami beavatkozás jelenti a követendő utat.<sup>7</sup>

<sup>5</sup> Reagan, 2014. 110.

<sup>6</sup> Magyarics Tamás: Ronald Reagan. = *Rubicon*, 1994/3, 29–32. (Továbbiakban: Magyarics, 1994.) 29.

<sup>7</sup> Putnam, Jackson K.: Governor Reagan: A Reappraisal. = *California History*, 2006/4, 24–45. 30.

Az elnökjelöltség elnyerését illetően először 1968-ban tett egy tévő kísérletet, ekkor azonban még elég későn és alacsony erőforrás-ráfordítással kapcsolódott be a kampányba, mindez inkább annak szolgált, hogy országos szinten is bekerüljön a neve a párton belüli körforgásba. Valódi esélye először 1976-ban volt, a Watergate-botrány után megrogyott republikánusok azonban végül a Nixon második elnöki ciklusát befejező Gerard Fordnak adták meg a lehetőséget az újrázásra. A várva várt alkalmat az 1980-as detroiti konvenció hozta el számára, amelyen későbbi alelnökével George W. Bush-sal szemben őt választották meg a küldöttek a párt elnökjelöltjének. Reagan kommunikációs stílusát – bár az kormányzói évei alatt is hasonló jegyeket követett – innentől, vagyis az országos porondra lépéstől az 1980-as és az 1984-es kampányok, valamint az elnöki éveinek egy-egy jellemző vonásának bemutatásán keresztül érdemes alaposabban megvizsgálnunk.

#### A KOMMUNIKÁCIÓJÁT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK, TAPASZTALATOK ÉS JELLEMZŐK

Az Egyesült Államok 40. elnökének igazi politikai antréját a már említett 1964-es elnökválasztási kampány során Goldwater melletti korteskedése jelentette az NBC-n, amelynek fő üzenete az volt: „*Mi, a nép...*”. A közönség előtt rögzített beszédében,<sup>8</sup> a maga komfortos stílusában, a GE-együttműködés során bevált módszereket alkalmazva és az ottani környezetet imitálva szólt a választókhoz. Az átlagemberek problémáira való reflektálás természetesen a kezdetektől fogva a politikai kampányok kvintesszenciája, Reagan ebben a beszédében – és a későbbiekben is olyan stílusban és hangvételben tette meg mindezt, amire korábban nagyon kevesek voltak képesek. Sikerét és hatását jól jelzi, hogy nagyságrendileg 1 millió dollárnyi adomány gyűlt össze a televíziós sugárzás hatására.<sup>9</sup> Már politikai karrierje alatt gyakran hivatkoztak rá úgy, mint „*a nagy kommunikátor*”. Mi tette őt igazán különlegessé? Egykori beszédírója, Ken Khachigian szerint az a képessége, ahogyan meg tudta szólítani és magyarázva „oktatni tudta” a hallgatóságát, illusztrációival és szóképeivel életre keltette és igazán érthetően adta át gondolatait, ahogyan ő fogalmaz úgy, hogy Amerika tanára legyen. Ehhez az életkora, a kiállása, a beszédstílusa, az orgánuma vagyis minden egyes adottsága rendelkezésre állt. Politikai előadásmódjában gyakran inspirálódott Franklin Delano Rooseveltttől, aki a maga idejében a kandalló előtti

<sup>8</sup> Reagan, Ronald: „A Time for Choosing”. *NBC*, 1964. október 27. [https://www.youtube.com/watch?v=\\_VBtCMTPveA](https://www.youtube.com/watch?v=_VBtCMTPveA) – 2025. július 17.

<sup>9</sup> Cannon, Lou: Actor, Governor, President, Icon. *Washington Post*, 2004. június 4. 1.

rádióbeszélgetésekkel formálta a rádiót, mint új médiumot, ahogyan fél évszázaddal később Reagan a televízióval tette mindezt. Rádiós, filmes és televíziós pályája és előképzettsége révén természetesen otthonosabban és ösztönösebben mozgott ebben a közegben, mint bármelyik elődje. Önmaga igazi hatékonyságát a nép iránt érzett empátiájának tulajdonította és annak, hogy az ő élete, gyakorlatilag bármelyik amerikai élet lehetne. Nem véletlenül választotta memoárjának címének az „*Egy amerikai élet*”-et sem.

Ahhoz, hogy megértsük miért is működött igazán jól ez a fajta kommunikáció, érdemes egy pillantást vetnünk az amerikai néplélek korabeli állapotára. Az átlagemberek sikerre, stabilitásra és nyugalomra vágytak és arra, hogy újra bízni tudjanak egy amerikai elnökben.<sup>10</sup> Kennedyt meggyilkolták, Johnson tulajdonképpen belebukott a vietnámi intervencióba, Nixon botrányos körülmények között távozott, Ford valójában semmilyen jelentős eredményt nem tudott felmutatni, Jimmy Cartert pedig a közvélemény a 20. század legszürkébb elnökeként tartja számon. Ebben a helyzetben Reagan megjelenése, karizmája és az „egy közülünk” érzet olyan alternatívát jelentett a választóknak, amely tökéletesen rezonált érzelmvilágukra és vágyaikra. Ahogyan ő fogalmazta meg legfontosabb üzenetét a társadalom és önmaga számára, – már megválasztott elnökként – vissza kell hozni az amerikai nép optimizmusát és magabiztosságát és helyreállítani Amerika nagyságát, amelyet a hatvanas és hetvenes évek problémái jelentősen megtépáztak.<sup>11</sup> Mindezek szellemében már az elnök-jelöltségért folytatott kampányában olyan biztató hangvétellű szónoklatokat mondott el, amelyekből az emberek elhihették, hogy Amerika nem az 1970-es évek válságos éveit menti át az 1980-as évekre. Új irányt fog venni a gazdaság, és ezzel együtt az ország is. Pozitív retorikájából és kampánykommunikációjából azóta is sok politikus merített.<sup>12</sup> Hogyan tudta mindehhez kamatoztatni a korábbi tapasztalatait? Sportriporterként először is megtanulta a történetmesélés fontosságát, hogy egy alapvetően látványra épülő eseményt tudjon átadni a hallgatóinak előadásmódjával. A közönségét – ahogyan az igazán jó rádiós bemondók esetében lenni

<sup>10</sup> Magyarics 1994. 30.

<sup>11</sup> Edwards, Lee: *The Great Communicator: The Political Rhetoric of Ronald Reagan*. = *Intercollegiate Review*, 2014. december 15. (Továbbiakban: Edwards, 2014.) <http://www.intercollegiatereview.com/index.php/2014/12/15/the-great-communicator-the-political-rhetoric-of-ronald-reagan-part-1/> – 2025. július 17.

<sup>12</sup> Merkovity Norbert: Barack Obama elnöki kampányának sajátosságai. = *Médiakutató*, 2009/1. 97–106.

szokott – nem zavarta, hogy nem látja az eseményeket, addig amíg képes volt „jól mesélni”, fenntartotta a figyelmét.<sup>13</sup> Saját bevallása szerint ugyancsak ezekben az években tanulta meg, hogyan tudja megtalálni a közös hangot az emberekkel és ekkor fedezte fel a nyilvános beszéd alapszabályát, amit később így fogalmazott meg: „*A közönségedhez kell beszélned és nem rajtuk keresztül. Ne használj bonyolult szakkifejezéseket, maradj az egyszerű és hétköznapi szavaknál. Soha nem vesztettem szem elől azt a képet, ahogy az emberek egy borbélyszalonban ülnek és a rádiót hallgatják.*”<sup>14</sup> A rádió jelentőségét elnökké választásáig – és azt követően is fontosnak tartotta, úgy vélte ugyanis, hogy mindez sokkal intimebb műfaj a televíziónál és jobban alkalmas arra, hogy valaki anekdotákat vagy személyes történeteket osszon meg. Abból a gondolatmenetből indult ki, hogy a televízióban minden eseményt képekkel és felvételekkel illusztrálnak, ami a vizualitás eszközével elviszi a figyelmet a beszélőről.

A rádiózás a színészi karrierje elindulásához is jelentős mértékben hozzájárult, ugyanis a harmincas évek elejétől a némafilmeket szinte teljes egészében kiszorították a hangosfilmek, Reagan rádióban edződött hangja pedig nagyon jól szerepelt a tesztfelvételeken, ezzel meggyőzve a Warner testvéreket is, hogy szerződtessek.<sup>15</sup> Későbbi, politikusként alkalmazott retorikájának alapjait itt, az álmgyárban sajátította el. A színészet tanította meg a nyilvános beszéd azon művészetére, hogy egy eszmét vagy érzelmet a hétköznapi ember számára is könnyen érthető, befogadható módon adjon át. Azon erőssége is részben innen ered, hogy talán minden elődjénél jobban volt képes figyelni az arcokra, a hangokra, majd reflektálni a váratlan helyzetekre egy-egy beszéde közben és személyessé tenni a pillanatot a hallgatóság számára azzal, hogy ha csak egyetlen pillanatra is, de találkozzon a tekintetük. Ugyancsak ez az időszak teremtette meg annak a kellemes és közkedvelt személyiségnek a képét is, akit Ronald Reagannel azonosított az egyszerű választó.<sup>16</sup> Ezt erősítette, hogy karrierje során, mindössze egyszer alakított negatív szereplőt, többnyire a főhóst segítő pozitív mellékszereplő kategóriájában tűnt fel. Mindez olyannyira egy-

<sup>13</sup> Brands, H.W.: *Reagan: The Life*. New York, 2015. 31. (Továbbiakban: Brands, 2015.)

<sup>14</sup> Edwards, 2014.

<sup>15</sup> Brands, 2015. 38.

<sup>16</sup> Corliss, Richard: *His Days in Hollywood: Ronald Wilson Reagan*. = *Time*, 2004. június 14. <https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,994449-5,00.html> – 2025. július 22.

gyé vált vele, hogy amikor Jack Warner, a Warner stúdió tulajdonosa 1966-ban Európából hazatérve megtudta, hogy egykori színésze indul a kormányzóválasztáson az alábbiakkal kommentálta: „*Nem, nem, rossz a szereposztás, Jimmy Stewart legyen a kormányzó* [a stúdió Oscar és Golden Globe díjas legendás színésze – H. Z.] – *Ronald Reagan pedig a legjobb barátja*”. Bár a nyilvános kommunikációjában mind-az kevésbé jelent meg, de a zárt ajtók mögött annál hasznosabb volt az a képesség, hogy még szakszervezeti vezetőként megtanult tárgyalni. Képes volt alkudni, kompromisszumokat kötni és olyan eredményeket elérni, amelyeket tárgyalópartnerei is arcvesztés nélkül vállalhattak.

Az 1950-es évek közepére az egykori félénk illinoisi fiúból egy jól ismert arc lett, aki rendelkezett mindazokkal a kommunikációs képességekkel, amelyek a modern kampányok megnyeréséhez napjainkra már elengedhetetlenek, azonban a 1960-as 1970-es években ezeknek talán egyedül Kennedy volt birtokában, akinek 1960-as győzelmét jelentős részben tulajdonítják a televíziós vitában (1960. szeptember 26.) Nixon felett aratott győzelmében. A színésztől való visszavonulás és az említett GE-együttműködés révén a televízió képernyőjére költözés a két médium hasonló logikája és mivolta miatt kommunikációs stílusához kevés újdonságot adott hozzá. Annál nagyobb hatása volt azonban az ismeretségére és az említett országjárásokon keresztül az emberekhez való kapcsolódásának képességére. Előbbinek köszönhetően ahogyan Brands is fogalmaz könyvében, nyolc éven át majd minden vasárnap milliók nézték és hallgatták Reagant, aki a kapitalizmus egyik legsikeresebb cégét népszerűsítette a könnyed szórakoztató műfaj keretein belül a GE-nél eltöltött évek alatt „*egy hollywoodi alakból a konzervatív nézetek nemzeti szószólójává vált.*”<sup>17</sup> Ami pedig legalább ennyire fontos a későbbi sikeresség szempontjából, hogy saját visszaemlékezései szerint a nyolc év alatt a cég csaknem negyedmillió alkalmazottjával találkozott, akikkel el is beszélgetett, megismerte és megértette, hogy milyen mindennapi problémákkal és nehézségekkel küzdenek.<sup>18</sup> Ezalatt tulajdonképpen több interakció érte, mintha végig csinált volna egy elnöki kampányt. Megtapasztalta azt is, hogy az ország melyik területén, milyen retorikát érdemes használni, különösen a déli államokban.

Mindezen tapasztalatok és képességek birtokában Reagan gyakorlatilag a korszak szinte bármely más politikusánál tapasztaltabb és képzettebb kommunikátorként lépett szorítóba az 1966-os kaliforniai kormányzóválasztás alkalmával. A kampány mindezek gyakorlati

<sup>17</sup> Brands, 2015. 125.

<sup>18</sup> Reagan, 2014. 109.

manifesztációján túl két dolgot mutatott meg. Egyrészt, hogy a későbbi elnök mennyire hatékonyan tudja nyílt, megnyerő és őszinte kommunikációval leszerelni azon vádakat, hogy ő „csak egy színész”, másrészt pedig hogy bármilyen szituációban képes a komfortos viselkedésre és eredményes kommunikációra. A kampány alatt riválisa, a demokrata Pat Brown azzal támadta, hogy a beszédeit mások írják, ő csak memorizálja és elmondja azokat, akárcsak színész korában. Erre válaszként átalakította nyilvános szerepléseit és mindössze néhány mondat után átadta a szót a közönségnek, hogy ők kérdezzenek tőle, ezzel is bizonyítva, hogy a vádak hamisak.<sup>19</sup> Mindez egy teljesen újszerű megközelítést jelentett, hiszen korábban a jelöltek spontán megnyilvánulásait és interakcióit minél inkább korlátozni igyekeztek a tanácsadók a kockázatok minimalizálása érdekében. Ez a fajta megoldás amellett hogy leszerelte a vádakat és plusz lehetőséget biztosított számára az embereket valóban izgató kérdések megismerésére, talán minden más formátumnál jobban kiemelte Reagan erősségeit. A kormányzói működése alatt érdemes még azon úttörő kommunikációs technikáját is kiemelnünk, hogy bizonyos ügyekben a nyilvánosságot már jó előre bevonva használta arra, hogy egy-egy kérdésben rákényszerítse akaratát a törvényhozásra. Erre jó példa volt, az említett adóvisszatérítés esete, amikor az állam pénzügyi igazgatója tájékoztatta őt arról, hogy 1969-re várhatóan száz millió dollárnál is nagyobb lesz a költségvetési többlet, a pénz felhasználásáról való alsó- és felsőházi viták és alkudozások helyett egyből bejelentette a rádióban a többletet, és hogy javasolni fogja, adják vissza azt az embereknek. Ezután gyakorlatilag politikai öngyilkosság lett volna bármely választott tisztségviselőnek szembe menni a javaslattal. Ehhez a módszerhez később elnöksége során is számos alkalommal nyúlt sikerrel.

#### KAMPÁNY- ÉS ELNÖKI KOMMUNIKÁCIÓJÁNAK KIEMELT VONÁSAI ÉS HATÁSAI

Az 1980. november 4-ei elnökválasztás jelentős győzelmet hozott Reagan számára. Míg a regnáló elnök Jimmy Carter mindössze 49 elektori szavazatot kapott és a főváros mellett 6 államban tudott nyerni, ő 489 elektort és 44 államot szerzett meg, összesen pedig közel 8,5 millióval több szavazatot szerzett. A hatalmas győzelem természetesen nem csak a republikánusoknak szólt. Az olajválság, a gazdasági recesszió, valamint az olyan események, mint amelyek Teheránban történtek,<sup>20</sup>

<sup>19</sup> Reagan, 2014. 129.

<sup>20</sup> 1979. november 4-én Iránban egy fiatalokból álló csoport – Ruholláh Homejini lelkes követői – megrohanták az Amerikai Egyesült Államok teheráni

jelentősen aláásták a demokrata adminisztráció reputációját. A kihívó olyan hagyományos témák mellett állt ki, mint a munka becsülete és eredményei élvezetének a joga, a közösség jelentősége az egyén életében, a béke, a szabadság, az Egyesült Államok „becsületének” helyreállítása és a washingtoni hatalmi elit elleni harc.<sup>21</sup> Miben volt más az 1980-as győztes kampány a korábbiakhoz képest és milyen újításokat hozott? Az egyik legfontosabb nívumot természetesen a jelölt személyes brandje és saját maga pozicionálása jelentette. Bár korábbi kaliforniai kormányzóként nem politikai előélet nélkül érkezett, ugyanakkor ő maga szerette önmagát kívülről érkező figuraként meghatározni. Ez a fajta „outsiderség” abban is megnyilvánult, hogy gyakran hangoztatta azon nézetét, miszerint a kormány nem a megoldás a problémáinkra, a kormány maga a probléma. Az 1980-as elnöki kampány során csapata felismerte és kiaknáztta a televízióban rejlő potenciált, amely nem csupán kommunikációs eszközként, hanem a közvéleményt és a közhangulatot formáló médiumként is működhetett. A korábbi jelöltekkel ellentétben, akik gyakran támaszkodtak a nyomtatott sajtóra és a rádióra, ez a kampány a televíziós megjelenésekre helyezte a fókuszot, és olyan vizuális tartalmakat készített, amelyek rezonáltak a választókkal. Mindez sokkal nagyobb lehetőséget biztosított a storytelling-re és a választókkal való érzelmi kapcsolódásra. Ugyanakkor ahogyan korábban, úgy ezúttal sem volt hajlandó elengedni a rádiót, amelyet a kampányában és később elnökként is előszeretettel használt. Emellett pedig abban is követte Rooseveltt példáját, hogy a kampány egyik fő – de nyíltan ki nem mondott – üzenete az volt, hogy ő nem Jimmy Carter, ahogy előbbi az 1932-es kampányában nagyban épített arra, hogy FDR nem Herbert Hoover, a népszerűtlen regnáló elnök, akinél bárki és bármi jobb.

A sajtóval való kapcsolattartásban innovációként hatott az „*Issue of the Day*” stratégia minden korábbinál tudatosabb alkalmazása. Ennek lényege abban állt, hogy minden nap egyetlen, jól definiált téma köré építették az üzeneteket, amelyeket a sajtónak és a televízióknak formális, korlátozott sajtókapcsolatokon keresztül közvetítettek. Ez lehetővé tette számukra, hogy a média fókuszát alakítsa, a témákat ellenőrzött formában ismétlje, és így hosszabb időn át tartósan uralja a közbeszédet, valamint csökkentse a hibalehetőségek számát. A kampány tematizálását

---

nagykövetségét, és túsul ejtettek 63 amerikai állampolgárt, majd további hármat az iráni külügyminisztériumban. A 66 túsöz közül 13-at két héten belül szabadon engedtek, egyet 1980 júliusában. A többieket – 50 férfit és két nőt – 444 napig tartották fogva.

<sup>21</sup> Magyarics, 1994. 31.

ebben a kontextusban vizsgálva három részre lehet felosztani: védelmi és külpolitikai témák, elterelés és gazdasági problémák, Carter elnök közvetlen támadása.<sup>22</sup> Ezt a technikát a későbbiekben ő maga és számos más politikus is előszeretettel alkalmazta. Mindez kiegészülve azon képességével, hogy kivételesen jól bánt az újságírókkal – humorral, személyes történetekkel oldotta fel a feszültséget, és úgy tudta átadni üzeneteit, hogy politikai tartalmuk könnyen befogadható és emberközelű volt – olyan hatékony kommunikációt tett számára lehetővé, amilyenre előtte és utána is kevesen voltak képesek. Bár szűkebb értelemben kevésbé kapcsolódik Reagan kommunikációjához, ugyanakkor a kampány újdonságai között mindenképpen érdemes megemlítenünk azt, hogy a történelem során először itt alkalmazták – két és fél évnyi előkészítést követően – számítógépes rendszereket és azok segítségével végzett szimulációkat az egyes lépések választókra tett gyakorlati hatásainak modellezésére.<sup>23</sup>

Az 1984-es újraválasztási kampányból kommunikációtörténeti megközelítésből több aspektust is kiemelhetünk. A legfontosabb az egész kampány hangvétele és az, hogy korábban talán soha egyetlen politikusnak sem sikerült ennyire jól ráéreznie arra, hogy nem bonyolult üzeneteket, hanem érzéseket kell „eladnia” a választóknak, ezek az érzések pedig ebben az esetben – amely mind előtte, mind pedig utána ritka kivételnek számított – kizárólag pozitívak voltak. Az 1960-as és 1970-es évekre egyre inkább felerősödtek a marketing elvű megközelítések és az az elképzelés, hogy nincs szükség komplex szakpolitikai üzenetekre, mivel a választók sokkal nagyobb része szavaz irracionálisan, gyakran emocionális alapon. A kampánycsapat abban az értelemben is rendhagyó volt, hogy nem egy reklámügynökséget bízott meg a feladattal, hanem egy önálló csapatot hoztak létre a szakma legjobbjaiból. Nem az volt a cél, hogy elgondolkodtassák a választókat, hanem az érzelmeikre alapoztak. Olyanokra, mint az optimizmus és a patriotizmus, hogy büszkéek arra, az Egyesült Államokban élnek, mindez pedig tökéletesen korrelált és önazonos volt Reagan kommunikációjával és megnyilvánulásaival. Ennek a legismertebb terméke, a „*Morning in America*” néven

<sup>22</sup> Covington, Carry R., Kroeger, Kent, Richardson, Glenn, Woodard, J. David: Shaping a Candidate's Image in the Press: Ronald Reagan and the 1980 Presidential Election. = *Political Research Quarterly* 46. sz. 1993/4. 783–798. 788.

<sup>23</sup> Busch, Andrew E.: *Reagan's Victory: The Presidential Election of 1980 and the Rise of the Right*. Kansas, 2005. 111.

ismertté vált televíziós reklám volt.<sup>24</sup> Az egyperces film tulajdonképpen egy idealizált világot, már-már amerikai álmot mutat be, ahol az emberek boldogan és jól élnek, többen dolgoznak, mint korábban bármikor. A családok újabb és nagyobb otthonokba költözhetnek, egyre több fiatal házasodik össze, az infláció folyamatosan csökken és mindenki magabiztosan tekint a jövőbe. A fő üzenet, hogy az országunk büszkébb, erősebb és jobban működik, mint korábban bármikor, miért akarnánk visszatérni a négy évvel ezelőtti kevesebbhez?

Ugyancsak ehhez az esztendőhöz kapcsolódik minden idők egyik legemlékezetesebb televíziós elnökjelölti vita momentuma, amely tulajdonképpen egyfajta kvintesszenciája Reagan politikai kommunikációjának. Az első vitára október elején kerül sor, ahol visszaemlékezései szerint is katasztrofálisan szerepelt demokrata riválisával az ötvenes évei közepén járó Walter Mondale-lel, Carter korábbi alelnökével szemben.<sup>25</sup> A néhány héttel később Kentuckyban sorra kerülő második vita előtt a kampánycsapat stratégiát váltott és ahelyett, hogy nagy mennyiségű statisztikát vagy tényadatot próbáltak volna elmondani az elnökkel, egyszerűen csak hagyták, hogy a rá jellemző stílusban kommunikáljon. A vita egy pontján a moderátor megkérdezte, hogy a kor hátrány lesz-e a kampányban, amire az alábbi választ adta: *„Nem fogom politikai célokra kihasználni az ellenfelem fiatalságát és tapasztalatlanságát.”*<sup>26</sup> A mondat elhangzása után a közönség, de még riválisa is nevetésben tört ki, ahogyan Reagan is megengedett magának egy mosolyt. Sokak szerint ezzel a visszavágással egyrészt bizonyította, hogy mindenféle vád ellenére 73 évesen is megfelelő szellemi állapotban van, másfelől pedig ez a néhány másodperc manifesztált mindent, ami a kommunikációjának sikereit adta: könnyedség, rögtönzés, humor és a személyes vonzerő. Az alig több, mint két héttel később zajló választások a történelem legnagyobb arányú győzelmét hozták az újrázó elnöknek, aki 525 elektori szavazatot szerzett, Mondale a saját államán, Minnesotán kívül mindössze a fővárosban tudott nyerni, ezzel 13 elektort szerezve. A végeredmény a szavazatok számát tekintve is óriási különbséget mutatott, közel 54,5 millió az egyik és alig több, mint 37,5 millió a másik oldalon. A győzelemhez természetesen kellett az országban kézzel fogható gazdasági konjunktúra, az adócsökkentések, az inflációs és mun-

<sup>24</sup> A hirdetés eredeti címe: *Prouder, Stronger, Better.* <https://www.youtube.com/watch?v=fa8Qupc4PnQ> – 2025. augusztus 4.

<sup>25</sup> Reagan, 2014. 279.

<sup>26</sup> Második elnökjelölti vita: Mondale–Reagan, 1984. október 21. Kentucky. <https://www.youtube.com/watch?v=5SbsCaRYW6w> – 2025. augusztus 5.

kanélkülségi mutatók jelentős lefaragása, a Szovjetunióval szembeni határozott fellépés és az az mindent átható érzés, hogy Amerika újra jó irányba tart.

Reagan kommunikációjának sajátosságait nem csak a kampányok időszakában, hanem az elnöki évei alatt folytatott nyilvános szerepléseiben, különösen a sajtóval való kapcsolattartásban is érdemes megvizsgálni. Érdekesség, hogy bármennyire is a média középpontjában álló karakterként emlékszik rá az utókor, elnöksége első évében mindössze öt sajtótájékoztatót tartott, aminek részben az volt az oka, hogy a stábja megpróbálta távol tartani a spontán kommunikációs helyzetektől, amelyeket ugyan a kampányeseményeken kiválóan kezelte, de a sajtó képes volt rámutatni tárgyi tudásának esetleges hiányosságaira. Gyakran visszatérő megállapítás, amelyről Michael Schudson is hosszasan értekezik, hogy az amerikai média különleges kegyben részesítette őt.<sup>27</sup> Kommunikációs képességeit a sajtó a kezdetektől fogva kiemelkedőként kezelte Roosevelthez és Kennedyhez hasonlítva ezen a téren, ugyanakkor vezetői képességeit és „szakértelmét” többször meg is kérdőjelezték. Bár népszerűsége a megválasztását követő első két évben alacsonyabb volt, mint bármelyik elődjének, a sajtó mégsem ezt emelte ki, hanem arra hívta fel a figyelmet, hogy az elnök politikája népszerűtlen, nem pedig a személye. Minek volt köszönhető ez a pozitív megítélés? Sokak szerint személyes sármjának, humorának, higgadt és pozitív kommunikációjának valamint annak, hogy a hollywoodi éveiben a személye körül kialakult „legjobb barát” imidzs elnökként is erősen végig kísérte egy olyan ember képe, akire nem lehet haragudni.<sup>28</sup> Az újságírók emellett személyesen is kedvelték őt, különösen az elődjéhez Carterhez képest. Népszerűségének érzete gyakran a valóságnál is nagyobb volt, ami abból a premisszából eredt, hogy az 1980-as évekre a politika teljes mértékben a televízió korába lépett, amely keretek között az ő személyes varázsa igazán jól működött. Azt, hogy a sajtó kevésbé támadta, mint elődeit, a felsoroltak mellett ennek is köszönhette. Mark Hertsgaard könyvében felhívja a figyelmet arra, hogy a CBS News vezetése például arra kérte Fehér Ház tudósítóit, hogy mérsékeljék kritikáikat, mivel az átlag amerikaiak körében annyira népszerű az elnök, hogy nem akarnak negatívumokat hallani.<sup>29</sup>

<sup>27</sup> Schudson, Michael: *The Power of News*. Cambridge, 2000. 124–133.

<sup>28</sup> Brands, 2015. 131.

<sup>29</sup> Hertsgaard, Mark: *On Bended Knee: The Press and the Reagan Presidency*. New York, 1988. 275.

Gyakran illeték a „teflonelnök” jelzővel, utalva arra, hogy már a kampány alatt is minden támadás „lepergett róla”. Való igaz, hogy személyes népszerűsége töretlen maradt, mindazt elnökként is talán egyetlen affér, az Irán–kontra ügy kezdte ki valamelyest.<sup>30</sup> Ahogyan utóbbiból kivágta magát jól jellemzi őt, eleinte azt állította, hogy nem tudott a történeésekről, majd miután a kongresszusi vizsgálat bebizonyította ennek ellenkezőjét, a következőket mondta el a sajtó képviselői előtt: *„Néhány hónappal ezelőtt azt mondtam az amerikai népnek, hogy nem volt tudomásom az ügyletekről. A szívem és a legjobb szándéka-  
im továbbra is azt mondják számomra, hogy ez igaz, még ha a tények és a bizonyítékok az ellenkezőjét is mutatják. Ahogy a Tower-bizottság jelentése bemutatta, ami Iránnal való stratégiai nyitásként indult, a megvalósítás során fegyverek túsokra cserélésévé változott. Mindez ellentétes a saját meggyőződésemmel, a kormány politikájával és az eredeti stratégiánkkal.”*<sup>31</sup> Ez a fajta homályos fogalmazás, amit ebben az esetben is tapasztalhattunk fundamentális jellemzője volt annak a kvázi kihátrálásnak, amellyel a kellemetlen vagy politikai szempontból kockázatos és veszélyes helyzeteket kezelte. Az ügy önmagában alkalmas lett volna egy esetleges vád alá helyezésre és az *impeachment* eljárással való eltávolításra, de az elnököt megvédte népszerűsége és az, hogy alig egy évtizeddel voltunk túl a Watergate-botrányon. Ugyanabban az évben a Challenger-ürrepülő katasztrófáját követően elmondott beszédét viszont a kríziskommunikáció egyik példászerű megnyilvánulásaként kezelik a mai napig.<sup>32</sup> A napi szintű üzenetek tematikája elnöksége alatt is megmaradt, a professzionális szervezést a marketing területén jól tükrözte, hogy hónapokkal előre megtervezték az elnök PR tevékenységét, azt a megelőző napokban már csak finom hangolták. Nyilvános megjelenéseinek helyszínét gondosan ellenőrizték, a megfelelő díszlet és háttér mellett arra is ügyelve, hogy a sajtó képviselői kellő távolságban legyenek tőle.

<sup>30</sup> Az említett ügy 1986. november 6-án robbant ki. Az USA meg akarta dönteni Nicaragua baloldali, sandinista kormányát, és e célból jó ideje fegyvereket és támogatást nyújtott a jobboldali kontra halálosztagoknak. A közvélemény azonban ellenezte ezt a politikát, és a kongresszus végül kénytelen volt megszavazni a finanszírozás leállítását. Ezért a Reagan-adminisztráció illegálisan folytatta: az izraeli kormányon keresztül fegyvereket adott el Iránnak – amely technikailag ellenséges hatalomnak minősült –, a fegyvereladásokból befolyt összeget pedig a CIA juttatta el a kontráknak.

<sup>31</sup> Ronald Reagan: Speech about Iran Contra, 1987. március 4. [https://www.youtube.com/watch?v=j2Ic4\\_EaC0s](https://www.youtube.com/watch?v=j2Ic4_EaC0s) – 2025. augusztus 7.

<sup>32</sup> Challenger: President Reagan’s Challenger Disaster Speech, 1986. január 28. <https://www.youtube.com/watch?v=Qa7icmqgsow> – 2025. augusztus 7.

Elnöki kommunikációjából a felsoroltak mellett azt a narratívaépítést érdemes zárásként kiemelni, amelyet a „gonosz birodalmával”<sup>33</sup> szemben folytatott ő és kommunikációs csapata. Talán egyetlen elődjének neve sem forrott össze ennyire erőteljesen az antikommunizmussal, mint az övé. Politikai – és kommunikációs stratégiája – azon alapult, hogy nem katonai, hanem morális szembenállást teremtsen a két világrendszer között.<sup>34</sup> Az atomfegyverek totális leszerelését tűzte zászlójára, mivel a teljes kölcsönös megsemmisítésen alapuló elrettentés gondolatát morálisan elítélte és abszurdnak találta. Ugyancsak újszerűséget jelentett, hogy meggyőződésesen hitt abban, hogy a szovjeteket le is lehet győzni – nem háborús, hanem gazdasági alapon – és nem csak tárgyalni lehet velük. Ezt korábban ennyire indirekt módon egyetlen amerikai elnök sem hangoztatta a nyilvánosság előtt. Mindez természetesen összefüggött a helyreálló amerikai önbizalom okozta közhangulattal, az elnök elveivel és azzal a ténnyel, hogy az 1980-as évekre egyértelművé vált a Szovjetunió gazdasági megroppanása. Utóbbi számára a meghirdetett csillagháborús tervre való esetleges válaszreakció a teljes összeomlás okozhatta volna. A „*béke erő által*” (Peace through Strength) szöveg és felfogás több, mint négy évtizeddel később is az amerikai külpolitikai felfogás fundamentumát alkotja. Mindezek persze nem jelentették a konstruktív párbeszéd megszűnését, sőt második elnöki ciklusára azzal, hogy a Szovjetunió élére új vezető került Gorbacsov személyében a diskurzus a nyilvánosságban és a diplomáciai találkozókban is erősödött. Előbbi olyan kommunikációs szempontból nagyszerűen megkonstruált eseményeket jelentett, mint Reagan ikonikus 1987. június 12-én a Brandenburgi kapu előtt elmondott beszéde és annak üzenet: „*Mr. Gorbachev, open this gate! Mr. Gorbachev, tear down this wall!*” („*Gorbacsov úr, nyissa ki ezt a kaput! Gorbacsov úr, bontsa le ezt a falat!*”)

Miben rejlett tehát Reagan varázsa? Elnökké választásának estéjén egy riporter megkérdezte tőle, hogy vajon mit látnak benne az amerikaiak. Az újdonsült elnök válasza ez volt: „*Kinevetne, ha azt mondanám, hogy szerintem saját magukat látják bennem és azt, hogy én is egy vagyok közülük?*” Eredményeinek kulcsa jelentős részben abban rejlett,

<sup>33</sup> Először az 1983. március 8-án Floridában az evangéliumi pedagógusok országos konferenciáján elhangzott beszédében aposztrofálta a Szovjetuniót ezzel a szófordulattal, amelyet az utókor azóta is gyakran idéz tőle.

<sup>34</sup> Patapievici, Horia-Roman: Ronald Reagan: Ideológiák összeütközése. In: *Egy vidéki srác a gonosz birodalma ellen – Ronald Reagan 1911–2004*. Szerk. Schmidt Mária, Bp., 2011. 57.

hogy ő volt a legsikeresebb szónok Roosevelttől óta, aki képes volt helyreállítani az amerikaiak hitét országukban, manifestálva ezzel 1980-as kampánya jelmondatát: „*Let's Make America Great Again.*” Kritikusai gyakran azzal támadták, hogy ez csak színészi képességeinek volt köszönhető, ugyanakkor mindez ennél mélyebben gyökerezett, teljes mértékben hitt azokban a dolgokban, amelyekről beszélt, az amerikai nép nagyságában és dicsőségében. Beszédei, kommunikációja és egész politikusi működése két cél köré szerveződtek: a kormányzat és az állami beavatkozás csökkentése odahaza és a kommunizmus legyőzése külföldön, ezen túl minden csak másodlagos volt. Amennyiben kvalitatív elemzésnek vetnénk alá az általa elmondott legfontosabb üzeneteket, a részletek és az anekdoták változása mellett döntően ennek a kettőnek az ismétlődését látnánk. Talán azt még érdemes kiemelni, hogy Lincoln mellett ő volt az a politikus, aki a legjobban mesélt történeteket és vicceket.<sup>35</sup> Megértette a humor fontosságát a politikában és annak megnyerő erejét – gondoljunk csak az említett 1984-es elnökjelölti vitára. „*Ha eléred, hogy a közönség veled nevensen már félúton vagy afelé, hogy meggyőzd*” – vallotta, ehhez pedig sokszor önmagán sem félt tréfálkozni és ironizálni. A kisugárzása és az emberekben róla élő kép miatt, ha az általa követett és megvalósított politikát sokan nem is kedvelték, iránta, mint ember iránt nem tápláltak negatív érzelmeket. Mindez, mivel a politika egyben népszerűségi verseny is, záloga volt sikereinek, még ha örökségének megítélése már jóval megosztóbb kérdés.

#### RONALD REAGAN MEGÍTÉLÉSE ÉS ANNAK VÁLTOZÁSA AZ ELMÚLT ÉVTIZEDEKBEN

Arra a kérdésre, hogy hogyan értékelte vagy értékeli manapság elnökségét a közvélemény és az utókor, nehéz rövid és egyszerű választ adnunk. Sokáig két egymásnak erősen ellentmondó, némileg egyszerűsítő narratíva élt. Az egyik tábor szemében ő volt a kommunizmus és a Szovjetunió legyőzője, aki külpolitikájával lehetővé tette a kelet európai demokratikus átmenetet, belpolitikájával és fellépésével pedig visszaadta az amerikai nép hitét és optimizmusát. Bírálói ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy mind a bel- mind a külpolitikában megosztó döntéseket hozott, antikommunista politikája azért lehetett sikeres, mert már egy eleve gyengülő, közel sem olyan magabiztos Szovjetunióval találta szembe magát és őt, mint politikust a kommunikációs képességein túl a 20. század egyik leggyengébb minőségű

<sup>35</sup> Brands, 2015. 734.

amerikai elnökeként aposztrofálják. Amennyiben Reagan megítélését vizsgáljuk, a fenti pro és kontra megosztottság mellett érdemes időben is elkülönítenünk az 1990-es Fehér Házból történő nyugdíjba vonulásától az 2004-es haláláig tartó időszakot és a 2010-es évektől napjainkig datálható korszakot, mivel értékelése a poszt-elnökség évtizedeiben részint megváltozott. A kezdeti több esetben is ambivalens értékeléseket később egy egyre inkább pozitív narratíva váltotta fel, különösen a konzervatív történészek körében, amely 2004-es halála után egyfajta nosztalgikus hullámban manifesztálódva vett igazán lendületet.

Ahogy azt a már korábban is idézett Brands megemlíti, nem minden amerikai szerette annyira Reagan-t, mint a republikánusok, ugyanakkor a demokrata szavazók jelentős része is „visszafogottan kedvelte”, ami főként a személyének és nem a hivatalának szólt. A ciklusa végén végzett közvéleménykutatásból kiderült, hogy a válaszadók mintegy 63 százaléka értékelte pozitívan Reagan elnöki munkáját, míg 30 százaléka negatívan.<sup>36</sup> Egy néhány évvel későbbi másik közvélemény-kutatáson a válaszadók 33 százaléka átlag alatti, 39 százaléka átlagos, 28 százaléka pedig átlag feletti minősítéssel értékelte elnökségét évtizedes távlatból.<sup>37</sup> Napjaink amerikai társadalmában a Gallup 2024 decemberi felmérése szerint, amelyben az 1961 óta regnáló elnökök megítélésére és helyére voltak kíváncsiak a történelemben, Kennedy mögött a második legpozitívabbra értékelt vezetőként tekintenek rá.<sup>38</sup> A különböző, a lakosság körében végzett historikus felmérésekben pedig többnyire szintén az élmezőnyben kap helyet. A 20. század elnökei közül csak az említett Kennedy, valamint Rooseveltt esik egyértelműen pozitívabb megítélés alá. A hőskor olyan elnökei, mint George Washington vagy Abraham Lincoln ugyan szintén rendre megelőzik, de a róluk szóló vélekedések, egyrészt az azóta eltelt évszázadokat felölelő időtáv, másrészt pedig az összehasonlíthatatlanul más kommunikációs tér és nyilvánosság miatt az itt felvetettek szempontjából kevésbé relevánsak.

<sup>36</sup> Ez az érték mindenképpen kiemelendő, a hivatalukból leköszönő elnökök népszerűségét Eisenhower 1952-es távozása óta mérik. Az azóta regnáló valamennyi elnök – kivételt képez ez alól a tragikus körülmények között elhunyt Kennedy, akinél érthető okokból nem történt ilyen felmérés – közül mindössze Bill Clintonnal voltak kicsivel jobban (66 %) elégedettek a választók. Elődjénél Jimmy Carternél (holtversenyben Donald Trumppal) egyedül Nixon kapott rosszabb értékelést.

<sup>37</sup> Brands, 2015. 721.

<sup>38</sup> <https://news.gallup.com/poll/654878/americans-think-history-rate-biden-presidency-negatively.aspx> – 2025. augusztus 11.

Reagan örökségének megítéléséhez és kontextusba helyezéséhez fontos feltennünk és tisztáznunk azt a kérdést, hogy két elnöki ciklusról, annak pro- és epilógusáról beszélünk vagy egy tágabb értelemben vett korszakról. A korszakolás kapcsán Sean Wilentz történész és újságíró alkalmazza könyvében a legszélesebb horizontot, amelyben Nixon bukásától egészen az ifjabb Bush elnökségének végéig datálja a tágabb értelemben vett Reagan-korszakot.<sup>39</sup> Álláspontja szerint a konzervatív mozgalom, amely Reagan által vált kulturálisan és politikailag meghatározóvá, rövid megszakításokkal uralta az amerikai politikát a 2000-es évek utolsó szakaszáig. Való igaz, hogy az 1980-as megválasztását követő 28 évből 20-ban republikánus politikus ült az elnöki székben, és általános vélekedés, hogy egykori alelnökének Bushnak 1992-ben egy megfelelő kampánnyal és több odafigyeléssel a belpolitikára győznie kellett volna a demokrata Bill Clintonnal szemben.<sup>40</sup> Emellett a politológusok gyakran emelik ki azt, hogy igazán az Obama-kormányzat gazdaság- és társadalompolitikája (gondoljunk csak az Obama-care néven ismert egészségügyi reformra) volt az, amely határozott és egyértelmű paradigmaváltást jelentett a Reagan-korszak társadalompolitikájához képest. Bármilyen értelmezést is fogadunk el, vitathatatlan, hogy a negyvenedik elnök adminisztrációjának intézkedései és hatásai hosszú időre meghatározták az Egyesült Államok történetét.

Ezen hatások közül sokan negatívumként értelmezik a közel fél évszázadot megélt *New Deal* lebontásának kezdetét. Reagan visszafogta a szociális kiadásokat, ezzel párhuzamosan növelte a katonai költséket, radikálisan csökkentette a legfelsőbb jövedelmi osztályba tartozók terheit, ezzel megtörve az 1930-as évek óta fennálló progresszív adózás rendszerét, fellépett a szakszervezetekkel szemben, szakítva a korábbi munkavállaló-orientált politikával. Kritikusai szerint ezzel reménytelenségre és az elszegényedésre ítelt olyan rétegeket, amelyek korábban számíthattak legalább valamiféle minimális anyagi biztonságra. Sok szerző, köztük például Hobsbawm megkérdőjelezi a Reagan-i külpolitika valamint a csillagháborús terv valódi hatását a Szovjetunió összeomlására, amelyet szerinte jóval inkább belső okok temettek maguk alá, nem utolsósorban azon hibák következményei, amelyekkel Gorbacsov a saját reformjai által kiváltott ellentmondásos folyamatokra reagált.<sup>41</sup> Bírálói mindezek mellett egy elnöksége idején egyre jelentősebbé

<sup>39</sup> Wilentz, Sean: *The Age of Reagan. A history 1974 – 2008*. New York, 2008.

<sup>40</sup> Maggiotto, Michael A. – Weckin, Gary D.: “His to Lose”: The Failure of George Herbert Walker Bush, 1992 = *American Review of Politics*, 1993. 14. sz. 163–182.

<sup>41</sup> Hobsbawm, Eric: *A szélsőségek kora. A rövid XX. század története*. Bp., 1998.

váló társadalmi probléma, az AIDS „szőnyeg alá söprését” hozzák fel gyakran, valamint a drogokkal kapcsolatos egyre növekvő problémák sikertelen kezelését.

Tisztelői az elnök érdemének tartják, hogy a Nyugat egyetlen lövés nélkül megnyerte a hidegháborút, a kelet-közép-európaiak pedig a szovjet uralom megtörőjeként tekintenek rá. Belpolitikája és az annak kapcsán emlegetett dereguláció sokak szemében a szabadság helyreállítása volt. Adócsökkentő gazdaságpolitikája ismét versenyképessé tette az Egyesült Államok gazdaságát, az 1982-es recesszió után az USA történetének egyik leghosszabb gazdasági bővülése következett 1989-cel bezárólag, évi átlagosan 3–4%-os GDP-növekedéssel, miközben az infláció mindvégig kezelhető stádiumban maradt.<sup>42</sup> Mindezeknél nehezebben mérhető, de megkerülhetetlen az a hatás, amit az amerikai népre gyakorolt: a sokat emlegetett nemzeti büszkeség, és az Egyesült Államok nagyságába és kivételességébe vetett hit helyreállítása. A felsoroltak mellett ugyan kevesebb figyelmet kap, de arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy konzervatív forradalma átalakította a Republikánus Pártot, ő volt az, aki az üzleti élet és a konzervatív társadalmi csoportok együttműködéséből induló szavazóbázist stratégiai koalícióvá formálta.<sup>43</sup> Hatásai abban az értelemben is hosszú távon érezhetőek a republikánusok soraiban, hogy Nixon, illetve az ő választási győzelmei szilárdították meg a párton belül a konzervatív szárny pozícióját, amely a mai napig dominálja annak politikáját és narratíváját, még ha mindezt Donald Trump harmadik elnöki kampánya azért jelentősen át is alakította. Szinte minden amerikai államban viseli nevét valamilyen intézmény vagy iskola, róla nevezték el Washington egyik repülőterét és egy nukleáris repülőgép-hordozót. Berlin díszpolgára és 2011-ben, születésének centenáriumán Budapesten, Londonban és Varsóban is szobrot emeltek tiszteletére.

Mi állhat az ellentmondásos értékelések mögött? Természetesen a politikusok és örökségük megítélése a legritkább esetekben egyértelmű. A republikánusok számára a mai napig egy ikon, aki a párt identitásának központi figurája lett, azon értékek védelmezője és megtestesítője, amelyek napjaink jobboldali szavazói számára is kiemelten fontosak az Egyesült Államokban. A demokraták és a progresszívek számára Reagan a neokonzervatív fordulat szimbóluma, amit a 2008-as

<sup>42</sup> A Világbank adatai alapján. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=1990&locations=US&start=1982> – 2025. augusztus 14.

<sup>43</sup> Hijjiya, James: *The Conservative 1960's*. = *The Journal of American Studies*, 2003. 2. sz. 201–227.

válság után sokan a problémák gyökerének tartottak, az a megállapítás pedig statisztikailag igazolható, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek Reagan idején kezdtek meredekebben nőni. Mindezek ellenére kijelenthető, hogy Ronald Reagan az USA történelmének egyik legnépszerűbb és a 20. század egyik legnagyobb hatású elnöke volt. Az amerikai álom mítoszának megtestesítője, bizonyítéka annak, hogy egy egyszerű emberből is lehet bármi, színész, kormányzó majd pedig a világ legerősebb országának elnöke, amely ebben a vonatkozásban tekinthető a korlátlan lehetőségek hazájának. Nem csak politikai programot, hanem egy életérzést és optimista retorikát képviselt, ami sokak számára volt inspiráló. Miközben az Egyesült Államok történelme egyik legnehezebb időszakát élte meg elnöksége elején, ő a hazai és a világ közvéleményével is el tudta hitetni, hogy az ország erős és harcra kész. Ezáltal gyakorlatilag amerikai életek kockáztatása nélkül tudta sikerre vinni külpolitikáját, és végérvényesen feltartóztatta a kommunizmus előretörését.

#### ÖSSZEGZÉS

Ronald Reagan hatása napjainkig érezhető az Egyesült Államok politikai életében, annak ellenére, hogy elhatalmasodó Alzheimer-kórja miatt 1994 végén gyakorlatilag elbúcsúzott az amerikai társadalomtól, utolsó üzenetéből is az amerikai álomba vetett hite emelkedik ki: *„Én most megkezdem az utazást, amely életem naplementéje felé vezet. De tudom, hogy Amerikára mindig a fényes hajnal ragyog. Köszönöm, barátaim! Isten áldása kísérfen benneteket! Isten áldja Amerikát.”* Az említett Reagan-i forradalom számos eleme és témája a mai napig visszaköszön a republikánus párt retorikájában és ideológiájában, amelyet azóta talán egyetlen vezető politikusa sem tudott oly mértékben integrálni, mint ő. Választási sikereit – különösen az 1984-es fölényes győzelmet – az egyre erősebb belpolitikai és társadalmi polarizáltság miatt nagy valószínűség szerint a közeljövőben senki sem lesz képes felülmúlni. Kommunikációs stílusa és nyilvános szereplései azóta is zsinórmértékül szolgálhatnak a közéleten és a politikai szférán belül, hiszen minden egyes társadalmi réteg megszólítására képes volt, a megosztottság helyett a pozitív üzenetekre építő integratív stílusával és személyiségjegyeivel. Az első olyan politikusként aposztrofálhatjuk, aki képessé vált igazán hatékonyan kiaknázni a modern tömegkommunikáció és a nyilvánosság tereinek kizélesedését. Sok szakértő vallja, napjainkban Reagan – ami a média tereit, nem pedig a világpolitika komplexitását illeti – még annál is sikeresebb lehetne, amilyen az 1980-as években volt, mivel a pillanat megnyerésén alapuló politikai kommu-

HEGEDÜS ZOLTÁN

nikációhoz minden szükséges adottság birtokában volt, amelyek a digitális és social media alapú világban még inkább kidomborodnának. A történészek, politológusok vagy éppen a közgazdászok a mai napig vitatkoznak arról, hol is van pontosan az ő helye a 45 amerikai elnök között, ugyanakkor az amerikai átlagpolgárok és a közvélekedés mára egyetért abban, hogy bármennyire is komplex személyének megítélése, mindenképpen a legfontosabb és legjelentősebb elnökök sorába illik.

## E SZÁMUNK SZERZŐI – AUTHORS

**Androvics Miklós**, földrajz-történelem szakos középiskolai tanár

**Árvai Tünde**, PhD, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Egyetemes Történeti Nem önálló Tanszék

**Dorota Michaluk**, egyetemi tanár, Nicolaus Copernicus University in Toruń

**Hegedüs Zoltán**, PhD, egyetemi tanársegéd, Nemzeti Közszerződési Egyetem, Nemeskürty István Tanárképző Kar, Történelem és Társadalom Tanszék

**Jeszenszky Géza**, habilitált egyetemi magántanár, Budapesti Corvinus Egyetem

**Kelemen Gitta**, International Relations MA szakos egyetemi hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Institute of Global Studies.

**Kiss Viktória Ilona**, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

**Kovács Gyula**, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

**Krzysztof Kania**, egyetemi tanár, Nicolaus Copernicus University in Toruń

**Lévai Csaba**, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Egyetemes Történeti Nem önálló Tanszék

**Mateusz Piotrkiewicz**, történelem szakos egyetemi hallgató, Nicolaus Copernicus University in Toruń

**Maticsák Sándor**, az MTA doktora, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

**Pusztai Gábor**, PhD, habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Germanisztikai Intézet, Néderlandisztika Tanszék

**Schrek Katalin**, PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem,  
Történelmi Intézet, Egyetemes Történeti Nem önálló Tanszék

**Szendrei László**, szaktájékoztató könyvtáros, Debreceni Egyetem,  
Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

## Szerkesztői útmutató a „Történeti tanulmányok” jegyzeteléséhez

A kötetben az évszámok jelzésére nem a római, hanem az arab számokat használjuk. Az évszámok, és általában a számok között nem a kis kötőjelet (-), hanem a hosszú kötőjelet (–) használjuk! A kis kötőjelet a földrajzi nevekben használjuk, a helyesírás szabályainak megfelelően. A lábjegyzetekben Budapest nevének rövidítése szerepeljen: Bp., Magyar nyelvű tanulmányoknál kérjük az ed.; transl.; Hrsg.; red.; (stb.) helyett a magyar megfelelőik használatát.

### LÁBJEGYZET

#### a) Önálló kötetnél:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve (külföldinél vezetéknev – vessző – keresztnév) – kettőspont – a kötet címe – pont – a kiadás helye – vessző – éve – pont. A kötet címét kérjük *dőlt* betűvel szedni, alcímét állóval.

Pl. Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmondkorban*. Bp., 2005. (Továbbiakban: Engel, 2005.)

#### b) Gyűjteményes kötetben lévő tanulmányoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – In – pont – a kötet címe – pont – a szerkesztő(k) neve – vessző – a kiadás helye – vessző – éve – pont – oldalszám (től-ig, a két szám között közepes kötőjel) – pont. A gyűjteményes kötet címét kérjük *dőlt* betűvel szedni.

Pl. Nagy István: Urbáriumok. In. *A Nyírség parasztsága*. Szerk. Kiss József, Nyíregyháza, 2003. 15–48. (Továbbiakban: Nagy, 2003.)

#### c) Folyóiratban megjelent írásoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – egyenlőségjel – a folyóirat címe – vessző – év – pont – folyóiratsorszám – pont – a szám szó rövidítése (sz.) – oldalszám (től-ig, a két szám között közepes kötőjel) – pont

Pl. Nagy Sámuel: A Tisza vízrajza. = *Földrajzi Lapok*, 1999. 3. sz. 15–48.

*d) Levéltári hivatkozásnál:*

A levéltár nevét első előfordulásakor kérjük pontosan közölni, majd záró- jelben továbbiakban – rövidített levéltári jelzet – legkisebb őrzési egység (doboz = d.; kötet = k.; kútfőnél és iktatószámánál csak: szám/év – pont)

Pl. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára (Továbbiakban: MNL HBVML) IV. A. 1/B. 5. k.

*e) Hivatkozás napilapban megjelent cikkekre*

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a cikk címe – pont – napilap címe – vessző – megjelenés dátuma – pont – oldalszám – pont. A napilap címét kérjük *dőlt* betűvel szedni.

Pl. Bárány Attila: Égi kagán. *Magyar Nemzet*, 2005. június 18. 36.  
Párisi jelentés Az Est számára az entente tanácskozásának sikertelenségéről. *Az Est*, 1916. április 1. 1.

*f) Hivatkozás az Interneten található dokumentumra:*

A nyomtatott kiadás (ha van) bibliográfiai adatai a fentiek szerint, *majd ezt követően a honlap címe, URL-cím: http://stb* – letöltés éve. hónap. nap. Az URL-cím kurzív, a letöltés idejét közöljük.

Pl. Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.*

Bp., 1978. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/01600/01608/01608.htm> – 2006. január 14.

## Stylesheet

### Examples

#### a) Monographs:

Atkins, John William Hay, *English literary criticism: the Renaissance*. New York, 1968. [Hereinafter: Atkins, 1968.] 213.

#### b) Edited or translated works:

Erasmus, Desiderius, *Dilutio eorum quae Iodocus Clithoveus scripsit adversus declamationem Des. Erasmi Roterodami suasoriam matrimonii*. Ed. E. V. Telle, Paris, 1968. (De Petrarque à Descartes, 15.) 75.

#### c) Volumes of many authors or edited collections of articles:

Barth, Hannelore, "Zum Herodot-Kommentar des David Chytraeus", In. Pavel Oliva (ed.), *Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra*. Praga, 1968. 381–391. [Hereinafter: Barth, 1968.] 385.

#### d) Journal articles:

Boyd, Beverly, "A new approach to the 'South English Legendary'", *Philological Quarterly* 47, 1968, 494–498.

#### e) Article in a daily newspaper:

Major U.S. Decision is Awaited. *The Washington Post*, October 22, 1962. 1.

#### e) Document on the Internet:

Pettinger, Tejvan, "UK Economy in the 1920s", Economic Help, 2017. Online: <https://www.economicshelp.org/blog/5948/economics/uk-economy-in-the-1920s/> – Accessed: 29 September 2021.

#### f) Formal requirements:

The maximum length of papers is 40000 n.

For the first time a work is cited, please give the full reference. In the case of abbreviations, sign it after the first reference as [Hereinafter: CSPM].

The references (footnotes) should be formatted in the following manner: family name, page number. Beverly, 2003. 185.